

1876
ISSN - 0130 - 531X

YAVIT XITMI

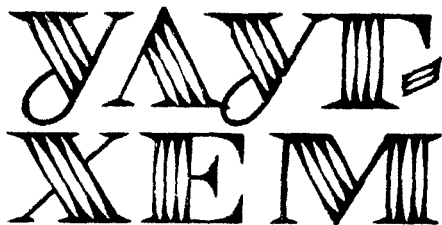

48 1981

с (туу В)
У-49

Чөчөн чогаал
сөткүүлү
48. 1981

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

РОМАННАР, ТООЖУЛАР,
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

С. Сарыг-оол. Алдан-дургуннар.
К. Натпий-оол. Шагдаа.
Ч. Куулар. Ырга чаяаттыгын.
М. Көжелдей. Кушкаштаарның төлү.
А. Арапчор. Даайның хүлүмзүрүү.
Ийи ужуражыгышкыи.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

С. Сарыг-оол, К.-Э. Кудажы, Л. Ча-
дамба, А. Даржай, М. Өлчей-оол.

СЫЛДЫСЧЫГАШ

О. Сувакпит, Э. Кечил-оол, Б. Чю-
дюк.

ШООДУГЛАР

В. Монгуш, О. Сувакпит, М. Ондар.

КЫЗЫЛ

□

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

С(Тув)

У 47

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ
(харыысалгалыг редактор), О. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СҮРҮҢ-ООЛ,
Г. И. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ, Л. Б. ЧАДАМБА (редактор).

*КЫЗЫЛ-ЭНИК К У Д А Ж Ы,
Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баш-
таар чериниң даргазы, ССРЭ-ниң чогаалчылары-
ның VII съездизиниң делегады.*

ПАРТИЯ-БИЛЕ КАДЫ БИС, ЧОН-БИЛЕ КАДЫ БИС

ССРЭ-ниң чогаалчыларының VII съездизи Москвага, Кремльдин Улуг ордузунга, бо чылдын июнь 30-ден июль 4-ке чедир болуп эрткен. Барык-ла бүдүн неделя иштинде үргүлчүлээн бо улуг шуулганның ажылы чоокта болган СЭКП-ниң XXVI съездизиниң төөгүлүт шиитпирлериниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сөөлгү сессиязынын, бистин үениң шылгараңгай партия болгаш күрүне ажылдакчызы эш Л. И. Брежневтин хууда идепкейи-биле хүлээп алганы «Делегейниң парламентилеринге болгаш улустарынга» Кыйгырынының амыдыралчызын бадыткаан. Амгы хүннерде чер бөмбүрзээнде идеологтуг демиселдин онза чидигленгени, империалисттик реакцияның талазындан тайбынга кыжаныгның улгатканы чечен сөстүң мастерлеринге улуг харыысалганы онаап турар.

Бүгү делегейде эн хөй ном номчуп турар Советтер чуртунда чогаалчыларның ат-алдары онза бедик болгаш олар эн хөй номчуттунуп турар чогаалчылар деп база бүгү делегейге сурагжааннар. Совет чогаалчыларның чаа съездизи оларның Улуг Ленинниң, Коммунисттик партияның өлүм чок херээнге шынчызын база катап көргүскен.

ССРЭ-ниң чогаалчыларының VII съездизинге «Совет литература коммунизм дээш демиселде база оон СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр сорулгалары» деп ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң отчет илеткелин ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң бирги секретары Г. М. Марков кылган.

Партияның төөгүлүг XXVI съездизинге эш Л. И. Брежневтиң илеткелинге бистиң чонувустуң сөөлгү чылдарда чеди алган улуг чедишкиннери болгаш келир үеде улуг сорулгалары кыңчыктырбас чижектер, чурагайлар-биле көргүстүнген деп илеткелчи демдеглээн. Совет коммунистерниң улуг хуралы бистиң чуртувуска коммунизм тургузарының сезен чылдарда программазын ажылдап кылган. Партияның иштики болгаш даштыкы политика талазы-биле угланышкынын бүгү совет улус изии-биле чүүлдүгзүнген, чүге дээрге марксизм-ленинизмниң чайгылыш чок принциптеринге үндезилеттинген ындыг политика Совет жүрүнениң бүгү улустарын каттыштырып, оларны тургузукчу күш-ажылче сорук кирип турар.

Бистиң партиявыстың, ооң ленинчи Төп Комитединиң, Политбюрозунуң канчаар-даа аажок улуг политиктиг дуржулгазы, коллективтиг угааны эш Леонид Ильич Брежневтиң бодунуң ажыл-чорудулгазында эң-не долузу-биле илдеттинген деп, илеткелчи оон ыңай чугаалаан. Леонид Ильич Брежневтиң адын чер бөмбүрзээниң бүгү диптеринде саясая кижилер ханы өөрүп четтиришкин-биле адап турарлар. Ооң үнүн бүгү делегей дыңнап турар. Кажан империализмниң калчаараан күштери кижини төрөлгөтсөнни чаа дайынче чыгап турда, кижилер тайбынче идегелди бистиң партиявыстың, Совет жүрүнениң политиказы-биле, бир эвес дорту-биле, чогаалчы ёзу-биле чугаалаар болза, Леонид Ильич Брежневтиң ады-биле холбап турар.

Коммунисттик партия, ооң Төп Комитеди, Политбюрозу болгаш эш Л. И. Брежнев боду бистиң чуртувуста литератураның болгаш уран чүүлдүн сайзыралынче ёзулуг-ла аданың сагыш салышкынын кылып келген. Ол улуг идегелге төлөптий-биле харыылаар дээш совет чогаадкчы интеллигенция бүгү күжүн, билиин, дуржулгазын харамнанмастар.

Бир эвес совет литератураның төөгүзүн алыр болза, кижиниң сагыжынга М. Горькийниң чаңчылдары, горькийжи маадырлар болганчок-ла кирер. Ындыг үлегер-хевирлерни эш Л. И. Брежнев бодунуң «Бичини чер», «Катап тургузуушкун», «Кур чер» деп номнарынга чуруп көргүскен. Олар чаа кижини кижизидеринге, чонга бараан болурунга, литератураның бүгү жанрларын хөгжүдеринге кайгамчык чаагай салдарны чедирген.

Социализм улустарны чоокшулаштырып, кижилерниң аас-кежин дээш демиселге оларны каттыштырып турар. Ол

демиселдин мурнуку одуруунда совет чогаалчылар чоруп орар. Бистиң литературавыста социалистиг интернационализм анаа хоозун чугаа эвес, совет чогаалчы бурүзүнүн амыдыралы, угааны, билии апарган. Бистин ышкаш, ындыг хөй националдыг күрүнеге сагыш-сеткилдин оон өндүр байлаа турбас.

Бистин чуртувуста коммунистиг тургузуушкуннун улуг ажил-херээн чуруп көргүзөрдө, совет чогаалчылар төрөөн Коммунистиг партиязындан өөренир ужурлулар.

Совет литературанын чедишкиннерин чүглө социалистиг дем-каттыштырылганын чурттарынын эвес, харын бүгү делегей чечен чогаалынын сайзыралынга киир санап турар. Чүгө дээрге кижин төрөлгөтөннүн төөгүзүнүн чаяап кааны-биле алырга, совет литература ол хөгжүлденин бажынга чоруур улуг харысалганы бодунга алган.

Бүгү совет улустун ышкаш, бүгү совет чогаалчыларнын онза сагыш салышкыны болза, амгы үедө тайбынны камгалап, кадагалап арттылары болур. Ол бистин партиявыстын ажилдан кылганы бирги чергенин программазы-дыр.

Илеткелчинин санап турары-биле алырга, партиянын болгаш улустун ниити херээнин кезээ болур совет литературанын улуг ажил-херээ, оон ужур-утказы мындыг хевирлиг болуп турар. Моон-на чылдаганы-биле СЭКП-нин XXVI съездизинин шийтпирлери совет чогаалчылар организациязынын бүгү ажил-чорудулганын орук айтыр сылдызы болур. Моон-на чылдаганы-биле Төл Комитеттин Отчет илеткелинге эш Л. И. Брежневтин дараазында чугаалаан сөстери сорук кирикчи чагыг кылдыр дыңналып турар:

«Чоннун эрге-ажыктарынга дүүштүр чурттаары, өөрүшкүнү болгаш муңгаралды олар-биле үлежири, амыдыралдын шыннын, бистиң гуманистичи идеалдарывысты бадыткаары, коммунистиг тургузуушкуннун идепкейлиг киржикчизи болуру — ол дээрге уран чүүлдүн ёзулуг улусчузу, ёзулуг партияжизи-дир».

Оон ыңай партиянын XXVI съездизинге СЭКП ТЖ-нын Отчет илеткелинде мынча деп чугаалаан: «...совет ниитилелдин угаан-бодал амыдыралынын улам хөй янзы-бүрү болгаш байлак апар чыдарында бистиң культуравыстын, бистиң литературавыстын болгаш уран чүүлүстүн ажилдакчыларынын ачы-хавыязы маргыш чок».

Совет уран чүүлде болгаш литературада чаа хайнышкынын чалгыг дугайында партиянын түннели эчизинден

шын. XXVI съездиге Отчет илеткелге совет литературада бедик революсчу аян-хөөннү онзалап демдеглээн. Бистер бо партийжи түңнелге деңнеп, боттарывыстың чогаалдарывыстың үнезин билип алыр ужурлуг бис.

Бөгүнгү проза чогаалы совет литературада угаан-бодалдың улуг күжү болуп турар. Ол амгы үеде совет улустун амыдыралын, тиилелгелерин, чедииншкиннерин философчу ёзу-биле төлөптиг көргүзүп шыдаан. Уран-чечен чуруп көргүзүлгениң кол өзээнде амыдыралдың совет үлегер-хевири туруп турар.

Совет проза чогаалының кол чаалап алышыкыны болза, роман болгаш тоожу дээрзин илеткелде демдеглээн. Аңаа үш чүс хире номнарны адап болур. Оларның эң-не колдары бо: Ф. Абрамовтун «Пряслиннер», Ч. Айтматовтун «Чаңгыс хүн чүс чылдан узун», Ю. Бондаревтиң «Эрик», «Шилилге», В. Астафьевтиң «Хаан балык», Д. Гранинниң «Чурук», А. Чаковскийниң «Тиилелге» болгаш өске-даа хөй-хөй романнар. Бо чогаалдар совет чоннун амыдыралының кандыг-бир төөгүлүг үе-чадазын көргүскени-биле ниитилел ужур-уткалыг кылдыр онзаланып турар. Национал чогаалчылардан украин О. Гончарның, казах А. Нурпеисовтун, башкир М. Каримниң, нивхи В. Сангиниң болгаш өскелерниң-даа аттары үнүп турду.

Сөөлгү беш чылдарда бүгү совет чогаалчыларның кылган улуг черектериниң дугайын дыңнап ора, тыва чечен чогаалда байдалды кижжи болганчок-ла бодап кээр чораан. С. Токаның «Араттың сөзү», «Дөңгүр-оол», С. Сарыг-оолдун «Аңгыроолдун тоожузу», О. Саган-оолдун «Дөспестер», «Төрээн кижилер», «Үевис келген», М. Кенин-Лопсаңның «Улуг-Хемниң шапкыны» деп чогаалдары тыва улустун төөгүлүг үе-чадаларын көргүскен болуп турар. Ооң-биле кады бисте бар хөй четпестерни айтып, оон чогаадыкчы түңнелдерни кылыр ужурлуг бис. Тыва литературада ажылчын аңгы дугайында чогаалдар барык чок. Ындыг байдал турда, кандыг-даа национал чогаал долу эвес болур ийик. Чүге дээрге ажылчын аңгының идеологиязы бистин бүгү чонувустун идеологиязы болур коммунистиг идеология ол. А чогаалга үндезин болур материалды тыва амыдырал берип турар. Бертии кыды дээрге-ле аныяк тыва ажылчын аңгының төлээлекчилерин дарганнап үндүрүп турар Ак-Довурактын, Хову-Аксының, Терлиг-Хаяның бүдүрүлгө черлериниң дугайын адап болур бис. Оон ыңай бүгү көдээ амыдыралда эң нарын өскерилге-

лер болуп турар үеде чурттап турар бис. Ол үндезин чаар-тылгалар Совет Тываның көдээ черлеринде онза көскү эртип турар. Коммунисттик партияның, Совет чазактын, ада сагыш салышкынының ачызында тыва чер ам ажилчын ангынын чурту апарган. Бо дээрге ёзулуг революсчу чаартылга-дыр, улуг чогаадыкчы түңнел кылып болур чогаалдарга моон артык материал каяа турар боор. Мону тыва чогаалчылар эскерер ужурлуглар. Бо дугайын бистиң көдээ чон ортузунда чурттап турар эштеривис М. Көжелдей, С. Молдурга, К. Чамыяң, Б. Тоюндуп, Ө. Чинмит, М. Тирчиң, М. Болат, Салчак Сарыг-оол болгаш өскелер-даа эки билип турарлар деп билер керек.

Поэзия чогаалының талазы-биле сөөлгү беш чылда шүлүглел жанрының эки хөгжээнин илеткелчи демдеглээн. Шынап-ла бо жанр совет амыдыралдың хөй-хөй талаларын долuzu-биле хаара тудуп келген, ада-чурт поэзиязының чогаалдары улуг чедиинкинерлиг болган. Борта төлептиг үлүг хуузун киирген шүлүкчүлөр хөй: Е. Исаев, М. Бажан, Д. Кугультинов, К. Кулиев, В. Федоров, Р. Рождественский, М. Каноат, Р. Гамзатов, С. Наровчатов, М. Танк, Г. Абашидзе, М. Дудин, Е. Евтушенко дээш, бо аттарны моон-даа улап болур.

Ажыы-биле чугаалаарга, тыва поэзия сөөлгү чылдарга чедир проза чогаалының мурнунга чоруп келген болгаш ам-даа тыва литературада улуг черни ээлеп турар. С. Пюрбюнуң «Чечек», «Үем болгаш үе-чергем дугайында», С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге», «Алдын-кыс» деп уран-чечен шүлүглелдерин тыва номчукчулар барык-ла шээжи-биле билер апарганнар. Ооң соонда Ю. Кюнзегештин, С. Козлованың, А. Емельяновтуң шүлүглелдери көстүп келгилээн. Моон-биле кады сөөлгү чылдарда, В. Маяковскийниң негеп турганы ышкаш, ниитилел ужур-уткалыг шүлүглелдин тыва литературада көзүлбээнин миннир апаар. Бисте үүрмек темалыг, хамааты болгаш күрүне ужур-уткалыг деннелге чедир бедивээн, хууда ынакшылды алгап-мактаан шүлүглелдер болгаш шүлүктөр колдап турар. Элээн каш чыл мурнунда шүлүглелдерни чаш анай-хураган дег удаа-дараа «төрүп» турган Ю. Кюнзегеш ол жанрны ам «уттуп» алган. Тыва шүлүкчүлөр амгы амыдыралче шымнып кирер хүлээлгелиглер. Съездиге ыр чогаалында улуг четпестерниң бары айыттынган. Бисте С. Сарыг-оол, С. Сүрүң-оол, Ю. Кюнзегеш, М. Кенин-Лопсаң ышкаш билдингир шүлүкчүлөр ыр сөсте-

рин чүглө таварылга болуп бижип турарлар. Моон чылдагаанындан партия, Төрээн чурт, күш-ажыл, найырал дугайында патриоттук ырлар ховар. Эки дээрге-ле база-ла эрткен-барган ынакшыл дугайында бораң-саран ыр аттыг кожааттар көвүдээн. Бистин композиторларывыс аялга бижиирде, ыр сөзүнүн утказын, уран-чеченин эки көрбөй турарлар. Моон ужурундан чевен сөстү аялга сөөртүп алгаш, чонга тарадыптар таварылгалар эвээш эвес. Оон ыңай тыва литературада шоодуглуг поэзия— басня, пародия, шоодуглуг ши болгаш проза чогаалы база хожудап турар. Бистин амыдыралывыста четпестерни, идеология талазы-биле бистин дайзыннарывысты сатириктер болгаш юмористер кам-хайыра чок сойгалаар ужурлуглар.

Бүгү совет литератураның хөгжүлдезинге СЭКП ТК-нын «Чечен чогаал критиказының дугайында» доктаалы шиитпирлиг рольду ойнааны билдингир. Бисте критика чүглө литературада эвес, харын бүгү ниитилелдин угаан-бодал кавыларында салдарлыг чүүл болу берген. М. Храпченко, В. Озеров, Ю. Суворцев, Ф. Кузнецов, И. Андронников, Г. Ломидзе, Ю. Андреев ышкаш совет критиктерниң аттары бүгү улуска билдингир апарган. Бистин чуртувуста критиктерниң бышкан кадрлары кижизиттинген. Олар амгы үеде удурланышкак ийи идеологиянын чидит демиселин билип турарлар. Бистин идеология талазы-биле дайзыннарывыс совет чогаалчыларның ортузунга буураашкынны, партиянын идеалдарынга идегевес чорукту тывылдырар дээш бүгү аргаларны, күткүүшкүннерни ажыглап турарлар. Литературада партийжи болгаш улусчу принциптерге удурланышкыннар, буржуаз идеологияга чүдүүр чоруктар эн шиитпирлиг ойтур шавышкынны алган турар ужурлуг.

Тыва литературада критика үргүлчү туруп келген болгаш эки чогаалдарга чогуур үнелелди берип, четпестерни илередип келген. Оон кадындан тыва литературада критиканын хожудап турарын айтыр херек. Сөөлгү үеде бижиттинген тыва чогаалдарга ёзулуг критиктиг ханы анализтер эвээш кылдынып турар. Кандыг-бир чогаал көстүп кээрге, оон утказын тайылбырлаан, магадаан, өөрээн сөстөр долган чүүлдер солуннарга, «Улут-Хем» альманахка көстүп эгелээр боордан, авторга болгаш номчукчуларга дуза болур ёзулуг шүгүмчүлелдер ам-даа ховар. Тыва критикада арын-нүүр барымдаалаар, бот-боттарынга дегжип албас, тала-дугай тыртар чоруктарының бары хомуданчыг. А. Калзан, Д. Куу-

лар ышкаш бистин хоочун критиктеривистин бар четпестерни чайладыр дээш шудургу ажылдаар үези келген.

Уруглар литературазы бисте бүгү совет литератураның чарылбас кезээ апарган. Аңаа кол черни бистин улуг Төрээн чуртувустун ёзулуг хамаатыларының революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруктары ээлеп келген. Моон сонгаар-даа ындыг болур ужурлуг. Келир үениң аныяк салгакчылары эки үлегер-чижекте оон ап турарлар. Школа болгаш башкы — уруглар литературазының кол темазы болуп артпышаан. Ынчалза-даа уруглар чогаалчылары пионер вожатыйларының, комсомолчу активистерниң, черчерде идепкейлиг бичии оолдар, уругларның үлегер-хевирлерин чогаалга четче тургуспайн турарлар. Биске үлегер-чижек болуп турар С. Маршак, К. Чуковский, С. Михалков, А. Барто ышкаш чогаалчылар хөй. А. Пушкин, Н. Некрасов, Л. Толстой, В. Маяковский суглар-даа уруглар дугайын кезээде утпайн чорааннар.

Тыва өөредилге номнары колдуунда-ла тыва чогаалчыларның чогаалдарындан тургустунган деп дидими-биле чугаалал болур. Ынчалза-даа тыва литературада чүмү-биле чаштарга бараан болуп турар чогаалчылар барык чок. Бистин чогаалчыларывыс Л. Чадамба, С. Сүрүн-оол, Ю. Кюнзегеш, А. Калзан, О. Сувакпит тыва литератураның болгаш тыва дылдың өөредилге номнарын тургузар ажылга идепкейлиг киржип турар-даа болза, уругларга таарышкан бүдүн чогаалдарны эвээш бижип турар. Тыва театрының сценазында уруглар шиизи мырыңай чок. Республиканың Чырыдышкын министрствозу биле тыва чогаалчыларының аразында харылзаа кошкак, олар уругларга кандыг темага чогаалдар херегил деп айтырыгны чандыс катал-даа кады чугаалажып көрбөөннер. Школа назыны четпээн уругларга чогаалдар база бисте кончуг эвээш. Бо талазы-биле тыва чогаалчылар улуг ажылдарны кылып чорудар ужурлуглар. Уругларга чогаал бижип чоруур бистин хоочун чогаалчыларывыс Л. Чадамба, О. Сувакпит боттарының улуг арга-дуржулгазын Э. Кечил-оол, М. Эргеп, С. Таспай, Ч. Ондар, К. Ондар болгаш өскелерге-даа өкпе-дарыш чокка дамчыдар боор деп идегээр апаар.

Эрткен беш чылда драматургияда чаа чүүлдер хөй болган. Сценада болгаш экранда маадырларның характерлери, аажы-чаңы хөй янзы, байлаж, бүзүренич апарган. Хоочун совет драматургтар А. Арбузов, В. Розов, А. Сафронов,

А. Салынский, А. Макаёнок, М. Шатров болгаш өскелерге-даа улай чаа-чаа аттар немешкилээн. Оон ыңай бүгү чоннуң хүлээп көргени, хөйге билдингир апарган чогаалдарны сценага болгаш экранга көргүзөр чорук ажыктыг болганын чугаалаар апаар.

Шии чогаалының талазы-биле элээн ажылдарны тыва чогаалчылар сөөлгү беш чылда кылган. Республиканың хөгжүм-шии театрының сценазынга чаа авторларның чогаалдары көстүп желгилээн. Тыва драматургия республика девискээринден үнүп эгелээн. Ынчалза-даа четпестер бисте хөй. Аныяк авторларның шиилерин ам-даа дидим эвес идип үндүрүп турар бис. Шии чокта, театр чок деп дүрүмчээн чугаа бүгүдөгө билдингир. Бистиң театрывыстың репертуары Тываның чонунуң бөгүнгү амыдыралын көргүскен шиилер-биле долган турзун дээш хөйүнү кылыры тыва чогаалчылардан негеттинип турар. Шии бижип эгелеп чоруур Е. Танова, Ч. Куулар, Ч. Ондар дээн ышкаш авторларны дидими-биле деткиир ужурлуг бис.

Совет Эвилелинин бүгү нацияларының болгаш улустарының чогаалчыларының ленинчи идеяларга шынчызы, Коммунистиг партияны долгандыр сырый каттыжыышкыны, чогаалчы бүрүзүнүң хөй-ниитичи идепкейи бистиң ажылывыста кол чүүл болур. Ам, СЭКП-ниң XXVI съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандыраар дээш бүгү улустун демиселиниң үезинде, ол чүүл моон соңгаар-даа кол күш болуп турар.

Чечен-чогаал организацияларын эде тургузар болгаш совет чогаалчыларның чаңгыс аай эвилелин тургузар дугайында партия Төп Комитединиң Доктаалын хүлээп алганындан бээр 1982 чылдың апрельде 50 чыл ою болур. Оон бээр бистиң чогаалчы эвилеливис улуг орукту эрткен, бистиң чуртувуска коммунистиг ниитилелди тургузары дээш демиселге Ленинниң партиязының идепкейлиг дузалакчызы апарган.

Совет чогаалчыларның VII съездизи Коммунистиг партияга шынчы чоруктун, чаңгыс аай эп-сеткилдин тугунуң адаа-биле болуп эрткен. Оон ажылынга партияның болгаш күрүнениң удуртукчуларының киришкени съездиниң политиктиг ужур-утказын улам көдүргөн.

ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң төп ревизия комиссиязының даргазы В. П. Тельпуговтуң кылган илеткелинде СЭКП ТК-ның «Чечен чогаал критиказының дугайында»,

«Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында», «Идеологтуг, политика-кижизидилгелер ажылды улам ыңай экижидер дугайында» доктаалдарының улуг ужур-дузалыгы база каттап демдеглеттинген.

ССРЭ-нин Литфондузу совет чогаалчыларның бүгү амыдырал-материалдыг негелделерин хандырып шыдаар аргаларлыг болуп турар. Литфондунун холунда 16 дыштанылга болгаш чогаадылга бажыңнары (оларны чылда 25 муң кижиге ажыглап болур, бо съездиде чогаалчылар эвилели 8773 кижиге болган), 3 пансионат, 9 поликлиника, 30 чогаалчылар клубу бар. Бо эпитиг аргаларны тыва чогаалчыларның барык-ла ажыглавайн турары кайгамчык чүве.

Съездинин ийиги хүнүнде 8 комиссия ажылдаан, оларны ат-сураглыг чогаалчылар В. Кожевников, С. Наровчатов, А. Салынский, С. Михалков болгаш өскелер-даа удуртуп эрттирген. Бо комиссияларның ажылы-биле каттай съездиге нигизи-биле 212 кижиге санал берген, дыка хөй даштыкы чурттарның чогаалчылар организацияларының төлээлекчилери байыр чедирген.

Бодум хуумда Ю. Бондаревтин чугаазын кончуг сонургадым. Чечен өстүң ол бышкан мастери аныяк салгалче, ам-даа одунмаан талантыларже улуг идегелди салды: «Сылдыстарга немей ам-даа чаа сылдыстар чырыыр». Бодунун саналын Ч. Айтматов чаш салгакчыларга болгаш башкыларга тураскааткан. Амыдыралды экижидер херек, кижилер улам хандыртылган, улам бай чурттазыннар, ынчалза-даа мында өске удурланышкак талалар база бар. «Тодуг кижинин туразы улуг» дижир. Маңаа кижизидилге ажылы херек. Д. Кугультинов иелер дугайын сагыш човап чугаалааш, дайынга аткан ок бүрүзү ие кижинин чүрээнче боолап турар деп К. Кулиевтин шүлүүн сагындыргаш, Иенин хүнү деп байырлалды доктаадырын саналдаан. Е. Исаев бистин партиявыска оон тайбың дээш демисели дээш өөрүп четтиргенин илеретти: «Чер кырынга одаглар — пионержи, балыкчы, кадарчы, турисчи одаглар хып турзун. Чер кажан-даа дайын одаанга өрттенмезин!»

Делегат бүрүзүнүн саналынга тайбың камгалалының айтыры оңза сагыш човаашкын-биле, чүрекке тоннуп турар саргышкын-биле дыңналып турду.

Совет чогаалчыларның улуг шуулганы «Делегейинин чогаалчыларынга, культураның ажылдакчыларынга» кыйгырыгны чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Совет чогаалчылар

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң «Делегейниң парламентилеринге болгаш улустарынга» кыйгырыын чүректин ханызындан деткээннер. Кижини төрөлгөтөнни ядролуг халаптан камгалаарынче, тайбынны быжыглаарынче чер бөмбүрзээниң чогаалчыларын, культураның ажылдакчыларын совет чогаалчылар кыйгырган.

Чогаалчылар съездизиниң ажылының үезинде Тываның литература организациязының ажыл-херээнге ажыктыг чамдык чүүлдер база болгулады. Июльдуң 5-те РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң секретариадынга тыва шүлүкчү Екатерина Танованы ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алган. Ол ам бирги тыва чогаалчы херэ-жен болган. Оон соон Л. Иргит, З. Донтак салгаар деп идегээр бис. Оон ыңай Москвада М. Горький аттыг литература институтунга өөренири-биле аныяк тыва чогаалчылар Кароол Натпий-оол, Чечен Ирбижейини хүлээп алган. Ол база бистерге өөрүнчүг медээлер болган. Москвада «Современник» деп аттыг ном үндүрер чер Тываның чогаалчылар организациязының төлээзин Чечен-чогаал чөвүлелиниң кежигүнүнге кирип алган, ам ол чер С. Токаның «Араттын сөзү» деп сураглыг тоожузу каттап үндүрери-биле парлалгаже кирипкен болду. 1983 чылда база бир тыва романны чырыкче үндүрери-биле белеткеп турар.

Бо хайныышкынныг хүннерде Ю. Кюнзегештин чоокта чаа «Шын» солунга парлаттынган «Чогаадыкчы ажылдын харысалгазы» деп чүүлүн маңаа айтыксап тур мен. Ында чогаалчы кижиниң моральдыг мөзү-шынарының дугайын эки бижээн. «Чараш, үр чурттаар ажы-төл чүгле кадык ада-иенден төрүттүнер» деп Л. Леоновтуң чугаазын чогуур турар черинде кириген. «Чогаадыкчы ажылдакчы харысалгалыг болурундан ангыда, моральдыг мөзү-шынары арыг-чаагай, идея талазы-биле кадык, быжыг туруштуг болур» деп Ю. Кюнзегеш партийжи ёзу-биле демдеглээн. Тывада чогаалчылар эвилелиниң 13 кежигүнүнүң 12-зи коммунистер, ол дээрге политиктиг улуг күш-түр, ындыг кижилер чараш, үр чурттаар номнарны чонунга бараалгадып шыдаарлар.

Ам, кажан маадырлыг совет улус он бирги беш чылдын улуг планын күүседир дээш каш дакпыр күженишикин-биле ажылдап турда, совет чогаалчылар совет улус-биле кады чоруп, оларнын-биле өөрүшкүнү болгаш мунгаралды денге үлежип, чалбыштыг сөстери-биле кижилерни маадырлыг күш-ажылче кыйгырып, партияның болгаш чонун бедик иде-

гелин алдарлыы-биле бүзүредир дээш бүгү күжүн үндүрерлер.

Партияның XXVI съездизинге эш Л. И. Брежнев мынча дээн:

«Ленинчи культура политиказынга шынчы бистиң партия-выс уран чогаадыкчы интеллигенцияны хумагалыг болгаш хүндүткелдиг көрүп, оларны чогаадыкчы бедик сорулгаларны шиитпирлээринче углап, баштап турар. Ол чорук чогаадыкчы күштерни улам ыңай сырый каттыштырарынга, ниитилелдин угаан-бодал амыдыралының көдүрлүүшкүнүнге ыдигни берип турар. Культураның совет мастерлери чогаадыкчы чаа-чаа чедишкиннери-биле бисти өөртүр дээрзинге чигзинип турбас!»

Совет чогаалчыларда партияның болгаш чоннун идегелинден бедик хүлээлге чок, олар төрөөн партиязының тугунун адаанга сырый каттыжып алгаш, коммунизмниң тургузукчусунун — совет кижиниң дугайында, бистиң маадырлыг үевистиң дугайында ёзулуг партийжи, ёзулуг улусчу чаа-чаа чогаалдарны моон соңгаар-даа бижиирлер.

СССР-ниң чогаалчыларының VII съездизинге «Культураның мастерлери, кымның-биле кады силер?» деп горькийжи кыйгырыг база катап чалбыштыы-биле чангыланып турду. Ынчан совет чогаалчыларның чүректери чангыс ай соп турган: «Партия-биле кады бис, чон-биле кады бис!»

Романнар, тоожулар, чечен чугаалар

СТЕПАН САРЫГООЖИ

АЛДАН-ДУРГУННАР

(Романдан эге)

ДАА НОЯН ДУГАРНЫ ТУДАР

Бээзи кожуунну чагырып олурган Монгол Сагаанны туткаш, Кара-Дагның Оргу-Шөлге эккеп эп-чөп-биле сүме-чөп-шүл кылып канчаар-даа чугаалажырга черле орта сөс бербес, алызы кара сагыштыг чүве бөрү төлү дег, куду көргөш олуруп берген. Харын кайгалдарның ону ыңчалдыр чымчак-танып, ужур-чурум эдерип турарын ажыглап, ишкээр, дашкаар үнүп-кирип, кым-бир кижиле ужуражыр, селгүүстек-сээр апарган.

Дажыма, Самбажык, Коңгаштай, Тажыпай, Белек, Доржукай, Урдумай суглар кезек кижиле бир удаа тускай бөлдүнчүп сүмөлөшкөннөр.

— Че, чүл моонар, эш-өөр? Бо кончут көк бөрүнөр биске өөделиг сүме-дуза бербес хире-дир, канчаарыл?

— А-а, хукура! Моон мурнунга мынчап, чаннып, дилээн ышкаш эглиңейнип турган херек чок! Боларның боттарын өттүнүп, хүлээш олурткаш, оң мурнунга дөрт-беш хаактан, бир хөм шаагайдан салгаш:

— Чаа, ноян! Силер-биле эп-чөп-биле арга, сүме чугаалажып чадаштывыс. Ам силерниң бодунарның кол-ла ыңак аргаңар: бо хаактар-биле, бо шаагай-биле чугаалажыр апарган-дыр силер. Бисти силер бодунар олче албадай бээдинер дээр, ол-ла — деп, Кожаягар-Комбулдай дөстүнмейн алгыра каапкан.

— Ийе, мен ону база бодагыладым. Харын-даа мээң бо чудуруктарымны, шугул киленим албадай бээр апаады. Кызып-ла туттунуп тур мен, дуңмаларым — деп, Самбажык ажыы-биле билинген.

— Кижичымчаан кижичы билир, ыяш чымчаан торга билир. Бо нояныңар ам мырай даштан чазаан шыдыраа нояны дег көк даш хөлүө берген олураарындан эрткеш хертее берген чоргаар ужа чип, сарыг шай аартап, амырап дыштанып олураар апаады! Мону мынчаар азыраан херек чүл?— деп, Узун-Белек айтырган.

— Адырам, эштер! «Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер»— деп боттарывыс-даа, чон-даа ынча дижир болгай бис. Мында силерниң араңарда чинзелиг дүжүмет кижичы мен-дир мен. Мени-ле мынчап ёзуургап, хол дээп чадап турар. Харын-даа бо Самбажык акывыстың ол докпак дег чудуруун Сагаан ноянның хаайындан чайлады тудуп, шенээнден тыртып олураар сен, Дажыма, дижир чадавас боор силер. Чо-ок, хадуңма! Мен бодумну туттунар дээш даг-дижим чара дайнанып, удургу дижим ууй ызыртынып, хилинчектенип тур мен. Көрүңер: мээң чассыг уруум Даринам безин маңаа халдып келгеш:

— Ачай, Базыр ноянга хей черге чүс кактырганың өжөөнин ап, бо Сагаан ноянны ийи чүс-даа чедир эриидевит! Мен ону көрүп, хыгым ханып алайын!— дээн-дир...

— Мг! Ха-ха! Хөөкүйүнү!— дижиш, эрлер шупту хөлзей берген.

— Оо! Дарина авазын, бо адазын дөзөөн, кончуг-даа эр чүректиг ордан кыс! Бир-бир көөрүмгө дөө Швермаазыг-даа. Бо-ла болбас, бүтпес Сеңгинчиктерни адап чадап ырлап турда канчаар ону! Ана ажыг дус, оо хоран, от-көс олла болгай — деп, Араажы Даринаны магадап мактаан.

— Черле ынчаш, бөрү оглун азыраарга ижижпес, дагже көөр, кижиден караан чажыраар чүвө боор, бо Монгол Сагаанны мынчап, чемгерип бөөвейлеп турган херек чок! Өлгөн өшкүдөн дүк үнмес дээнзиг аан. Кара сагыштыг хары идегет-тир. Маңаа хол дээп, бак хирге борашкан херек-даа чок! Ам алды-чеди хонуп-тур. Шынап-ла бөрүгө ламалар буян йөрээл номчуп, элээн үр апаарга ону дыңнап ора күжүр бөрү:

— «Уу! Ламаларның чугаазы көвүдеди, аскак хой ырады!»— дээш ыңай болган дижир чүвө. Ол дег апаадыңар — деп, Азырандай сүмелээн.

— Ол харын. Ам херек билдингир болду. Хей үе эрттир-дивис. Даа ноян Дугар база: «Бээзи ноянны бээр эккелицер. Ук херекти маңаа кады чугаалажылы» деп бижик чоруткан-дыр. Ону база тутпааже хоржок болган-дыр — деп, Дажыма сүмелээн.

— Ол-ол. Хей-ле маңаа саадаан бис. Бо Сагаанны туткан дораан аңаа аппарып, ийи ноянны катай тудуп чугаалажыр турган бис. Частырыг, саат болду. Бо дораан Дугарны база холга албааже хоржок! Таңды кырында хар чагды, далай кыдында чаак тырты!— деп, Коңгаштай тура халааш, ийи эдээн кактанган.

— Эш-өөр силерниң бо-ла бодап, санал-онал кадып, бо Сагаандан чү-даа үнмес деп чөгөнип турарыңар шын-дыр. Даа ноян Дугарны тудуп, кады олурткаш чугаалажыр болза ам бир чүве үнөр чадавас. Бо Сагаан ноян-биле мынчаар чугаалажып турувуста ол моон хөйүнү билип, бодап алган болдур эвеспе. Бистиң негелде, хомудальвысты буруу шаап, удурландыр чаңгыс-даа сөс этпеди — деп, Дажыма хандыр бодалдыг өөрүңгө сүмө бодалын чугаалап уламчылаан:

— Болар-биле чугаалажып турувуста бо Сагаан ол Дугарыңга бистен билип алган бодалын дөгере тө каап угудар боор деп бодай-дыр мен. Бис аңаа чугаалажырда: бо ийи ноянныңа ооргаланып алгаш, эвин эрттир дендеп турар дөө дег черге Үгер-Даа Бызыя, Базыр, Майндыр ышкаш нояннарыңдан болгаш, дөө сорукту хаан аймакта Сактаржал бээзи, Калдан дарга, Урту-Назын тайжы, Дактаң-Доржу бээзи деп моол дүжүметтеринден, база бо Сенгин чаңгы адалышкылар болгаш мында херечи, нүгүлчү дүжүметтеринден шыңгы негелдени салып тургаш бистиң-биле чугаа кылырын шуут кады-биле негээр бис. Олар сагыжыңга кирген-не сан-түннү адап, бүгү Хемчиктиң кырыңга салып, шамнап: «алды, чеди чүс муң шаа баш малды оорлап, дээрбедеп, булаады!» дижип өй-хемчээл чокка херечилежип, хээлиле-жир чоруун эн-не кадыг, аар ялалыг негелдени салбышаан ылавылаардан аңгыда оларга сөс бажыңдан бүзүрээр, шын-зыгар болза нояннар боттары ол яла херекти чүктөп, харыылаар апаарын ыяк сагындырып тургаш чугаалажыр бис. Ынчан шынап-ла чүглө чугаа-биле эвес, а шуут күш-биле көржүр бис!..

— Ол-ол. Ынчаар, шыңгы көржүр херек. Шынап-даа болза болар:

— «Силерниң негелде-хомудалыңарны чөптүг, шынчы көрүп, үзүп шиидер, ак, караны адап илередир чыышты бо Хемчикке маңаа чыыштап үзөр бис!» диге-даа аңаа дораан бүзүрөп, дүжүп берип черле болбас!— деп, Самбажык Дажымага улашкан.

— А бир-тээ, бо Сагаанны маңаа тудуп эккелгеш мынча үр хөй үе-шаг эрттирген улус, бис калбаа-биле ол даа ноянче көжүп бар чытпайн, моозу маңаа олурда, доозун эвээшчиик адак шалыпкын эрлер барып тудуп эккелзе чүл ынчаш?— деп, Узун-Белек айтырган.

— Ол бодал база шын бодал. Мен ону бодум бодадым. Ындыг болза-даа бо Сагаан ноян «ыяап-ла Дугарга кады бараалы» деп чымчактанып негей берген. А дуу Дугары «маңаа чугаалажыылы, Сагаан ноянны эккелиңер!» деп, чалаан хевирлиг бижик чорудуп олурар болганда болардан коргуп, чалданмайн-даа, боларны чөрүүлендирбейн чеде бээр деп бодап алдывыс. Ол кандыгыл?— деп, Дажыма база өөрүндөн уткуй айтырган.

Аңаа олурушкан эш-өөрү кайгалдар шупту чөпшээреп каттыжа бергилээн...

Ол дүне хөй кайгалдар чоок аал-оранынга барып, кайнаар баар, чүнү канчаарын бүдүү дыңнаткаш, даңны атсы дөгөрингеш, эртен эрте дөгере белең, аъттанган-даа.

* * *

Та ол канчаары ол чүве? Бүгү кайгалдар Хемчиктин ийи ноянын холга алкан-даа чүве ышкаш шупту-ла оожум чоругаар, харын-даа сезик, карадаашкын, серемчи, магадылал деп чүвени шуут утту каапкан: тайбың көшкөн аалзыг. Даа кожуун нояны Дугарның аалынын чанынга чедип келгенин-даа эскербейн барган ышкаш болган.

Эртен эрте. Аалда эртенги инек саап турган ышкаш. Ноянның ак өргээзиниң коданында мал-маган, ара-албатының барааны тайбың шынгыы көстүп кээрге, ам кээп эскертинип, бир дөң кырынче дөлемней үнүп келгенде бир кижини:

— Сен аалче чоокшулап барып кыйгы сал — дээш чорудупкан.

Оозу:

— Э-эй, Дугар ноян! Өргээңерден үне моорлап, дыңнаңар!— деп кыйгы салган.

Ноян ону дыңнааш үнүп келген.

— Бис Сагаан ноянны тудуп алгаш эккелдивис бо! Дөө тей кырында, көрүңер! Ам сени тудуп алыр дээш келгенивис бо. Чөп-биле холга кирер силер бе?!

Дугар ноян:

— Көрүп тур мен! Билир-даа мен! Менде чүү боор, ужурдан эртпес мен! Силерни чедип келиңер деп чаладым-даа харын. Хөй-даа кижиге келген-дир силер. Шулту келирге аалда уруг-дарыг, агбай-хөөгет корга бээр боор. Каяа, канчаар чугаалажырын дугуржуп алыылы! Дөө Сагаан ноян-биле ол Дажыма чаңгы суглар ийи-үш кижиге өөмгө моорлап кээп кире дүжерин чалап, манап тур мен!— деп, ийи холун сунуп, мөгейгилээн.

Ам чүү боор! Келгеннер шулту дыңнаан.

— Бир-тээ танып, Дажыма мээң адым адап кел деп турар болганда баар болган-дыр мен, эш-өөр...

— Э-э, хай! Дажыма эвес, Самбажык боду, Узун-Белек суглар барза чүл?!— деп, Кожагар чөрүүлөп, каралыг айтырган.

— Чок. Самбажык ышкаш, бо нояннарның эң-не өштүү кол-кол кижилер баарга хоржок! Бо кол күштү маңаа белен тургуссун! Белек, сен бырдааның тудуп алгаш, бо ноян-биле бисти ашпар. Бис анаа саадавас эвес бис бе. Көрүп туруңар — дээш, Дажыма мурнап чорупкан.

Самбажык, өөрүн доора шергелей тараткаш, аалче углай кыйгыржымдан-даа чоокшуладыпкан. Оон көрүп турарга, Дугар барганнарны уткуй шошкуп, баглаашче холу-биле чалап далбаңнаан. Сагаан дүрген-дүрген баглаашта барган. Аът алыр оолдар дораан-на уткуй маңнажып кээп аъттарның тынындан ап, баглаашка баглаар деп чорда, Белек дүже халааш, аъдын боду баглаан. Келгеннер Дугарның өргээзинче оларны алгатпайн-даа сөлөп чедире бээрге, ийи кижиге эжик жөдүргөн. Киргилээн-не...

Самбажык баштаан өөрү харап көрүп-ле тургулаан; Дугар ноянның өөнүң чанында кижилер бары база-ла илден...

— Ёзуургап шай, сөң кудуп, саадады бербес-ле боор але?— деп, Кожагар-Комбулдай Самбажыктан айтырган.

— Дажыма ону билир болгай аан ол. «Бис анаа саадавас эвес бис бе!» деп боду сөгледип чоп — деп, Самбажык харылап турда-ла, Дугар ноянның өөнүң эжиинден бир кижиге үнүп олурда, даштындан бир кижиге олче харбаш дээн соонда өг дөрүндөн кижилер маңнажып кээп, эжикте үңмерлежи берген!..

— Ой-ой! Көрүңер! Соккулажы бээди!

— Тарамык хевээр аалче шапкылажып киринер!— дээш Самбажык аът кырындан боозун аал кырынче чаза тудуп-каш, шаап кирилкен!

— Оой! Оваарныңар! Аал артындан боолай бээди, көрүңер!— деп, Кожагар-Комбулдай боозун чайбышаан өөрүн кичээндирип кыйгыргылаан.

Ол аразында аъттар даваны, боо даажы холушкаш бүгү Хемчик уну, ол аал артында Дөң-Терек ишти бүдүнгө шооңайны берген; динмиреп чаңнык дүжүп чыжыргайны берген-даа ышкаш кылынган. Кым, чүнү-даа эскерер чай алынмаан хиреде: — Дедир ээй, тарады тыртыңар! Хэй шерии мында-дыр!— деп, Самбажык аъды, боду-биле хэй өөрүн дедир булгандырып чорда, ам хая көргөн. Дөң-Терек иштинден кандыгла-бир өөнгө өрт дээпкен өглүг-арылыг чүве-ле шооңайнып чоруп орган.

— Дыка коргуп, дүвүрөп сандараваңар! Шала тарамык ырай хона бергеш, дөө даг эдээнге баргаш хая көрнүп, дүшкеш удур боолажыр-дыр! Бот-боттарыңарга сөглежинер!— деп, Самбажык, Ожук-Каккан, Комбулдай, Араажы суглар аът маны-биле өөрүн сургап, сөс тарадып шапкылажып органнар.

Ол чай чок кадында анаа-ла бодамча чокка Самбажыктың өөрү Хемчик эриинде Бош-Даг дөлеминче үне халдып кээп, дүшкеш сүргеннерни дедир үргүдүп боолай бергилээн.

«Алдан дургун дээрзи он-чээрби шаа оор, дээрбечилер ышкаш чүл! Кортпаңар! Боолаңар!» дижип сүргөн «Башкы таңма шерии» куп-куу шеригни удур ада бээрге, дораан-на тарай дүжүп боолап эгелээн.

— А-дыр, а-дыр! Далашпаңар, ок хорадып, хэй боо салбаңар! Оларның октары ырак ара дүжүп турган чүйүк. Бистии база ындыг деп билиңер!— деп, Самбажык кыйгы салып чүгүрүп турган.

— Дайзыннарның кижии саны бистен ыракта-ла хэй-дүр, көрдүңер бе! Оларны бээрледип, чоокшулатпас: бичии-ле бээрлээр дээш шимчеп, кедээрин оралдашкан кижини ол-ла черинге хараалдап туруңар.

— Ишкээрген — Улястайдан шериг келир! деп чүзү болчук?! Ол бе?— деп, Кожагар-Комбулдай Ожук-Каккандан өнедини кыйгырып айтырган.

— А хувура! Чүү, кандыг Улястай шерии боор чүве ийик! Көстүп турган чүвени — чудаан бөрү оолдары дег самдар

куу-куу бок-сак чүвелер ышкаш чүл. Ёзулуг хуртун боо чок, ийи-чангыс ланчыы бар бе, чок бе? Ол-ла — деп, Араажы өөрүңге бир бедик хая баарындан алгырып хөөрөөн.

— Чүвениң байдалын бодап көөрүмге, оолдар;

Бирээде, бис даг хөрээнде хараалга көскү черде-дир бис. Ийиде, дөө тала бистен ажыт, тарамык. Оларга кончуг таарымчалыг.

Ынчангаш бис, чоорту кедээрлеп, бо дагның бис кырынга үнүп, аът-хөлдү артынче чажырып турар кылдыр туруш тепсе экизи-ле ол!— деп, Самбажык эш-өөрүңге сүмелээн.

— Ол черле хөлчок чөп! Оон ыңай бис кедээрлээривиске дөө чүвелерин сүрүп, бо мурнувуста чоога иштин ээлей бээр эвеспе. Ол ам ок чедип турар боо тавы болганы ол — деп, Ожук-Каккан оттуун шап, таакпылап олура улашкан. Шак ынчалдыр кайгалдар чоорту чылза-чылза Бош-Дагның шуут-ла бедийнде тепкен.

Аңаа үне бээрге, база бир янзы: мырыңай-ла эзеңги алдында ийи талазын чаак кыскаң көк тамы — Ээр-Хемчик чүнү-даа бүдүңге сырыптарыңга белен, дош-чеңин шиңейндир кегжеп чыткан. А оон ыңай! Делгем хостуг Улуг Хемчик долгандыр тода чаагай көстүп чытса-даа ол бөгүн эрес-дидим оолдарын кара тамыже оскунар четкен; хол сунар арга чок көрүп чыткан.

— Көрдүнер бе, оолдар! Хай болурда карак чивеш дээр аразында. Бөгүн биске улуг-улуг эндээрел, чазыглар улай-улай таваржып тур эвеспе! Эпчок тендиш кыннырга тының! Кес кырында бис. Оон коргуп сүрээдээр болза чүден дора. Эрес-дидим туттунуңар. Дора-ла дээрге, бодунуң өртөөн алыр херек. Оон ыңай дээре, буянның херек, эжинни утпа! Бөгүн кончуг эживис Дажыманы ханның холга киирдивис... Өлүп-даа чыткаш ооң тынын алырын утпанар — дээш, Самбажык дөө ол көстүп турган Дугар ноянның аалынче холун сунуп, бажын чайгаш:

— Ах, халак-халак! Халаптыг-ла чазыг кылдывыс. Мындыг чазыг моон сонгаар бо Хемчик иштинге, бистин үресадывыска черле турбазын, өшээ!

— Бо Бош-Дагны кырлаткаш, өрү кырынче ушта халды хона бээр чай-чапсар чок-тур. Мен өрү маннааш келдим!— деп Комбулдай медээлээн.

— Ол-ол. Мен чугаалап олур мен. Хей дүвүрөп, бээр үне халытпас турган. Ооң орнунга аалче удур хөмө халыткаш,

бо бөрүлөр-биле моң-монгу, кызыл хол-биле-даа сокчуп кирер чүвени — деп, Самбажык ийи дискээн часкап алгырган.

— Ча, ам чугаа хей. Ам-даа бүгү Хемчик кажан-даа утпас кылдыр сокчуп болур бис, эш-өөр. Чап-чай бар-дыр. Эр кижиниң бир мерген өңнүү караңгы дүн. Кедерезе болар-биле бижектежиң кириштер бис — деп, Коңгаштай өөрүңгө эрес чарлаан.

Кайгалдар дайзыннарнын кайыын-даа даш аралап чылбыртып келир черин санап, олар боолаарга, ийи-чаңгыс харыылап, ында-мында эптиг черлерге оңгуну немеп турганнар.

* * *

Ук төөгүнүң бадыйткап турарындан алырга, мындыг эскертинмес эскик тудуулар тургулаан. Чадаанадан Сагаан нояны тудуп ап турда, ол кончуг кажар бөрү дүне чызаанче маңнап чораш-ла боор, «мен туттурдум. Сенче аппаадылар. Мээң демдээм хилиң бөргүм!» деп медээ бижик каксы каапкан.

Ол бижикти чорударда башкы таңма шерии Өвүр одурткаш, Хөндергейлөп, шуут даа ноян Дугар аалыңга бүдүү келипкен турганы ол болбайн. А Сагаан ноян кайгалдарга орта сөс бербейн, өжөгээр шак, хүн чылзып, Дугар ноянга баар деп, ыйыдын, шөйүп турган ужуру-даа ол-ла болгай.

А ыя аразында кайгалдарның караа дуглалып, ханы сооп, серемчи оскунуп турганы-даа моон тодаргай көстүп чыткан чүйүк.

* * *

Таңма шерии-биле эвээш санныг «дургуннар» шак ынчаар аткылажып турда улуг өлүм-чидим, хөй хан-даа төгүлбээн. Дүн-даа дүшкөн. Ол кайы-даа талага коргунчуг болбаажа!

Самбажык, Қожагар-Комбулдай, Ожук-Каккан, Араажы олар бир бөлдүнчүп келгеш, канчаарыл деп сүмө кылган.

Бир чамдык кайгалдар:

— Че! Дүңгө каксып, үш кезек, кожа-кожа бөлүк болуп алгаш буза булгап эртер-дир! Карангыда боо хараалы айыыл чок. Хөй даштан хойлап алгаш соп, чоок көстүп келзе шуут тавартып, соккулажып эрттерин бодаар — деп келгилээн.

— Оларны бодаар. Аңаа бөлүк үнө берзивиссе кайнаар углаарын буу-хаа аът маңы-биле дугуржур! — дийип дөстүн-мөс сүмелер үндүрүп келгилээн-не болгай.

— А-дыр, а-дыр, дунмаларым! Сүме-ле херек. Кандызы эң дээрел? Эки дензилеп көрээли — деп, Самбажык оожук-турууп сымыранган.— Мындыг бир бодал тыптып тур: бо Бош-Дагның хемче көрүнгөн кадыр энгиведе бистиң бо дагның чаак дагалыг аъттарывыс-биле сүре мунуш кире бээр бичии-ле одуруг, көшке, хорум сорбузу бар бе? Ону дилеп, ийи аъттыг хайгыылды бадырар.

— Охай-охай! Оон?

— А-дыр. Оон бадар арга тыпты берзе, оларның изи-биле шууштур кирер. Аргалыг-ла болза дааш үндүрбес.

— Шынап-ла ой! Чоп экизиг-даа бодалыл!

— А Хемчикке кирген соонда ол даш-чаакче кире халдып кеже бээр бис. Билир силер. А бо дайзыннар эртен чер чырыкче чүнү-даа билбес... Ындыг?

— Ындыг-ыңдыг. Ындыг болза дүрген шимченир!— джиш, Самбажык сугларның ол сүмезин оон-моон деткип келгилээн.

— Ча, ыңдыг болганда хире-хире бир дем боолагылап, эки коргудуп турунар. Шенелдени эгелээр бис. Хем талаже даш-хая чуглуп дааш үнер. Ону дайзын эскербезин! Кижини бүрүзү аъттарынар дагаларын хынанар. Аът чуглур болза, катган даш дег хемче барып дүжер болдур эвеспе!

Шак ыңдыг сүмени шенеп кирген ийи аъттыг кайгал үр-даа болбаанда мырыңай хем эринде барып, дугуржуп алганы ёзугаар медээзи эзир өттүнүп шаккыргылаан.

Ону дыңнааш Ожук-Каккан:

— Ах! Кончуг эзирлерни!— дээш тейлээн.

— Кончуг те, чунма дег кулуннарны!— деп Конгаштай алгырар орнунга база эзир-ле ояр кылдыр шаккырып, хем-де оолдарга хары бергилээн.

Оон-моон үш-дөрттеп аъттыг эрлерни бадырып эгелээн...

□

КАРА-ООЛ Н А Т П И Й-О О Л

ШАГДАА

(Тоожудан эгелер)

БИРГИ ЭГЕ

Улуг-Хем эринин долуп келген. Кыштын кылын хары бо чылын хеп-хенертен частың изиг хүнүңге алзып баткаш,

оон-моон дамырактарын чыып, бөлүгөжип, Улуг-Хемче кирип, аяан ажып чыдары бо. Мөгөниң өскөн чери Шагаан-Арыгның турар эрин Улуг-Хемниң бир адырланган севи, часкаар хөлчөк оожум, чылар-чылбас бадып чытканзыг. Ол илден, септиң катап Улуг-Хемче кирген черинде хемниң шапкын агымы. Ынчангаш септин агымы орта доктаалып, оожумнай берген уржуу ында. Хем эриин дургаар чаптыла берген төрөөн хоорайының, Улуг-Хеминиң аразынга Мөгө кара чажындан туруп чаңчыккан. Борта тура хемниң сериин салгынынга, хоорайының ажил-ишчи даажынга таалап, келир үезин-даа, күзел-соруун-даа маңаа ол чогаадып тургускан диге частырыг чок. Шак бо турган черинге ол Хензигмаага бир-ле дугаар сеткилин илереткен... Ынчан кым кандыг кижини болурун чугаалажып, бүдөр-бүтпес бодалдарын сайгарып турда дорт, шилгедек сынныг шагдаа оол эгииштыныш-биле маңнап келгеш айтырган:

— Дунмалар, силерниң чаныңар-биле сапык идиктиг, хүрең костюмнуг, дыдыраш баштыг, холунда кара сумка туткан кижини эрти бе?

— Чок — деп, Хензигмаа дораан харыылааш, анчыгзынганзыг шагдааже көргөн.

— Адыр-адыр. Ол кижини бедиксимээр, солагай талакы чаагында узун дургаар сорбу бар ийикпе — деп, Мөгө шагдаадан удур айтырган.

— Шын-дыр, ол кижини кайнаар барды? Корум-чурум үрекчизини кижини-дир — деп, шагдаа харыыны далаштыра берген.

— Маңнааш шаа төне берген хире кижини болду. Дуу ол бажыңның хериминче кире халыды — деп, Мөгө бедик херимниг бажыңче айыткан.

Июнь айның сериин салгынынга таалаанзыг уругнун бажыңның дүгү эстелип, бирде арнын дуглап, таалап көрүп ал, Мөгө, дигензиг, ажыттынып турарын чаптап тура оол хөлчөк чымчадыр:

— Хензиг! Бистер чүге номнар, кыдырааштар тудуп алгаш турар бис. Чүге диге бис өөреникчилер, ортумак школаның доозукчулары-дыр бис. Бистиниң сорулгавыс өөренири, а шагдааның хүлээлгези корум-чурум тудары. Ынчангаш ол сүрдүнүп, диленип чорууру ол-дур, а ол дескен кижиниң чурум үрээри оон хүлээлгези бе?

Ону сөглээш Мөгө чаңгыс классчызы уругже чиге көргөн. Уруг харыыны бергелек чорда, узун кара бажыңның

хериминден шагдаа айтырып турганы «им-демдектиг» кижизин чедип алган үнүп келген. Шагдаа онгу классчыларнын чаны-биле эртип чыда, четтиргенин илередип, карак баскаш, бир-ле улуг сонuurгал-биле Мөгени адаандан үстүнге чедир кончуг хынамчалыг көрүп эрткен.

Мөге төрөөн хоорайының база бир чурум үрекчизин чапчаа тутчуп бергенинге чоргаарланып, шагдааның холун туткан. Корум-чурум камгалакчызының ынчаар дуза катчыр өңүктери чер бүрүзүндө хөй дээрзин Мөге биле берген эр-ле болгай. Ындыг дузалакчыларны чурум үрекчилери бүрүзү билири албан эвес дээрзин шагдаа база ыяк билир.

Чангыс классчылар үр болбайн чаа болуушкунну уттупканнар. Оларның мурнунда шылгалдалар. Школаны дооскаш, Хензигмаа башкы институтунче кирер, а Мөге ам-даа шиитпир чок. Күзүн шериг албанынче аъттаныры-ла чугаажок. Мөге ынчан чаа ужурашканы шагдааның ону топтап көрүп турганын, чурум үрекчизинин «им-демдээн» хөлчок шын чугаалааны шагдааның сеткилинге таарышканын, ол шагдаа-биле келир үеде хөй катап дужул, чангыс черге ажилдай бээрин дүжөвээн-даа.

Баштайгы шылгалда дужааган соонда, даартазында школага доозукчулар-биле шагдаа ажилдакчыларының ужуражылгазы болган.

Шагдааларның аразында бедик мага-боттуг сержантыны Мөге танывас аргажок. Ол совет шагдааның тергиини хөрөк демдээн кадаан Шагдыр шагдаа-дыр. Мөге бо шагдаага дуза кадып база четтиккен. Оозун утпааны-ла ол боор. Шагдаа эртип чыда, Мөгеже улуг таныжы ышкаш мендилежип эрткен. Мындыг ат-алдарлыг кижизин биле чоок апарганынга өөрүп, өске шагдааларга бодаарга, олче Мөге хөй катап көрүп каап орган.

Ужуражылга хөлчок солун эрткен. Шагдыр база орта сөс алган. Мөгениң сагыжынга шагдаанын:

— Доозукчулар! Силернин араңарда амдыгааштан бистиң ажилывыска дуза катчып турап дидим, оваарымчалыг, эскеринчел кижилер бар — дээш, дорт-ла Мөгеже көрүп алгаш тура.— ындыг комсомолчулар бистин аравыска немежип кээр болза амыраар бис. Оларга ёзулуг корум-чурум демиселчизи болурунга дузалаарынга белең бис!— деп, уламчылаанын ол өске сөстөринден ылгалдыг дыңнаан.

Мөге сактырга шак ол сөстөр чүгле аңаа, бодунга чугаалап турганзыг болган. «Дидим, оваарымчалыг, эскерии-

чел»— ооң аажы-чаңында ындыг хевирлер бар бе, ол чүглө мергежилдиг шагдааның мөзү-шынары эвеспе?..

Шагдаа!.. Шагдаа!..

Ооң кадында ужуражылгага комсомол райкомунун секретары база «эң эки дирткен комсомолчуларны корум-чурум камгалалының ажылынче сумелээр бис» дээни база бар. Ындыг болза эң эки кижилер шагдааның хевин кедип, ооң үүлезин эдилээр ышкажыл. А Мөге ындыг кижин бооп шыдавас бе?..

— Па, мында турар эр ышкажыл бо. Хоорайны бир кылдыр диледим. Майор дүрген кел дидир. Көңгүс көк суг дүштүм, аал. Сиген аразынче оскунупкан ине-биле дөмей кижидир сен ала?— дээн алгы Мөгени эрткен чылдарындан ээй соп эккелген.

Ооң мурнунда старшина Шагдыр дериткен хаваан думчук аржыылы-биле аштаан, үрдүнген турган. Хеп-хенертен ужуражылгага ынчанчык ийикпе, Мөге боду безин билбейн:

— Шагдыр Тюлюшевич, бир дугаар ужурашкан черивис бо-дур, ону сакты-дыр силер бе?— дей каапкан.

— Билбес боор бе. Почта эргелекчизи кадайның кара сумказын апкан эрни кады туттувус чоп. Школа доозуп турунда. Бо-ла ай ышкаш чүве ийикпе. Че, ол-даа канчаар, майор манай берди. Чугула херек, дүрген базып ораал— дээш, боду мурнай базыпкан.

Шагдаа черинге чедир олар оон ыңай чугаалашпааннар. Орукка кылаштажып ора тус-тус бодамдарга алзып чорааннар.

Чугула херек. Чүү ындыг херек боор. Майор девин чаала шөлээ дилээн билдиришикинче чөпшээрэжип ат салган болгай. Ол дугайын Чадаанада Хензиг база билир. «Мана, шөлээлей бердим, эртен уткуп ал»— чоруткан телеграмманың сөстери ол. Ам чүү болганыл. Азы шагдаа килдизинин начальниги Чадаана чурттуг кижин болгай, кандыг-бир чүве улунунче дамчыдар ирги бе. Ындыг болза чүге «чугула херек» дээнил. Мөге ону бодап, бажы ыжып-ла чораан.

«Начальниктин сөзүнге Мөге уяравас. Бистин ажылывыска ам барык-ла чаңыккан кижин болгай. Ам үш дугаар шөлээ алгаш, ону база сонгаарладыры ол-дур. Ам канчаар, бистин ажылывыс ындыг. Чугула херек»— деп, мурнунда базып орган шагдааның старшиназы Мөгениң дугайында сагыш аарып чораан.

ИЙИГИ ЭГЕ

Эрик дургаар чаштыла берген бир узун база ийи талазында кысказымаар ийи чолдак кудумчулуг, сөөлгү үеде хөлчөк чаартынып орар бо суурну Уялыг дээни уткалыг болбайн канчаар. Амгы суур орнунга бөгүнгү ээлери колхозтажып, демин катчып, чаңгыс ажыл-агый тургузар мурнунда кара талдар, хараган үглээн ховужугаш турган. Эртип-дүшкеннер чыкпак талдарже-даа, аът кырындан черде чашпаннар аразынче-даа көөрге, куштар уязы-ла боор. Ынчангаш чон ол черни Уялыг деп адап алганнар. Колхоз төвү тургустунуп эгелээрге, колхозчулар ону база-ла эрги ады-биле адап алганнар.

Ужар куштар турлаа болган
Уялыгны, Кушкаштыгны.
Уялыгга уя туткан
Улуг ишчи колхозчуну.

Колхоз төвүн тургузуп эгелээш, қолхозчулар ындыг кожамыкты ырлажы бергеннер. Ыры кижн бүрүзүнге тааржып, чаа амыдыралдың уязын тударынга оларга хей-аът кириш-кинин берип турган.

Уялыгның бир чартыы, хүн ажар талазында тарылга шөлү, а хүн үнер чартыында чингежек дамырак соок кара суг, ооң ындында калбаксымаар аргажыгаш сугнуң уну-биле шөйлү берген чыдар.

Июньнуң бо хүннеринде колхозчулар часкы хову ажылын доозуп, база бир чугула ажыл, снген-ширбиш кезилдезинче белеткенип, чай чок-ла турганнар. Херээжен чоннуң хөй кезин хой кыргыздазынче, ногаа ажаалдазынче кирип, чымыштыг ажылга алзып, шөлээн чок турганнар. Олар даң адарга-ла кочал-хуунун кыңгырадыр инектерин саап, кадарчыга дужаапкаш, чаштарны уруглар садынга чедирип кааш, ажыл-ишче тарап чоруптарлар. Суурга чүгле элээди оолдар, уруглар, кырганнар артарлар.

Мындыг чай чок бачым үеде көдээ суурда амыдырал хөглүг-даа, көрүштүг-даа. Күш-ажыл кылып билбес кижн чок. Кижн бүрүзү бодунуң бүдүрген үүлезинге чоргаарланып, сорук кирип чоруп тура, оларның ындыг амыдыралынга дүвүрээзин үнүп кээрин кым-даа бодавас.

Хиндинде хир чок ак-көк дээр, бөгүн база-ла аас-кежиктин хүннеринин бирээзи боор дээрзин азап турган. Дүш

ажып чорда, Уялыгның улуг-биче чону, ужу-бажы эки-ле билдинмес медээ дыңнааш турган-на черинге арыннары ак тос болуп, аай-бажы билдинмес аңгадай берген турганнар.

Медээни дыңнааннар: «Ылап-ла бе, шын чоор бе, кым ынча дидир» джибип удур-дедир айтыржырынга өй болганнар.

Ол хүнүнү мурнуку кежээзинде Уялыгның клувунга уругларга кино болган. Эртенинде суурнуң алаакче талазында кудумчунуң оолдары дүүнгү көргөн кинозунуң рольдарын үлешкен, аргаже кирип, «дайылдажыр» дээш, ийи тарай бергеннер. Он харлыг Роман эжи Мерген-биле чаштынар дээш эптиг чер тып алганнар.

— Мерген, бо шивилер аразынче кире бээли! Мынаар кире берзивиссе, кым-даа көрбес, аал — деп, Роман эжин кыйгырган.

Мерген эжиниң идегелдиг чер тып алганынга амырап, бурунгаар дап берип чыда, будукка илдиккеш олура дүшкөн. Ол-ла үеде ол Романның:

— Мерген, хол-хавы чыдыр — дээн өөрүшкүлүг үнүн дыңнаан.

Мерген бажын көдүрүп ора кайгай-ла берген. Эжи Роман арны ак тос апарган Мергенче маңнап орган.

— Дүрген!— деп, ол эжиниң чаны-биле эртип чыда багайтыр алгырбышаан суурже углай ыдып-ла берген.

Бир-ле чүве болганы илдең.

— Оолдар, суурже дүргедеңер!— деп, Мерген алгырбышаан, эжиниң соонче маңнаплаткан. Сугну кешкеш, бичежек дөңгүгөшти үнүп чыда, хая көрүнгөш, Мерген өөрүшүштү маң-биле кел чоруурун көргөн. Ол халывышаан Романың бажыңыга келген. Эжи садыг таңныылдап турар кырган-ачазының куспаанда ишкирнип ыглаан турган.

— Чүү болду, оглум, оожурга — деп, кырган-ачазы чөптөөн. Оглу ооң харызыңга улам-улам ишкирнигип ыглаар болган.

Өөрү херим иштинче кире халыжып келгеш, адашкыларны кайгаан, аймаарай берген турган. Оглунга соок шай кудуп берип, кырган-ачазы айтырган:

— Чүү болду, оглум, чугаалап бер. Өөрүң база кортул турлар. Кырган-ачазыңдан чүнү-даа чажырбас чоор.

Роман база бир чартык аяк шайны ижипкеш, келдирлей аарак:

— О-ол шиви. Шиви аразында кижии...

Кырган ам чүвениң ужурун билип каан.

Оглун оожуктуруп алган. Соок шайны улай-улай оглу ижипкен. Та ооң девии, та девин сөглөпкөн сөстери күш киирген, Роман чидиг, дүргөн үн-биле:

— Ында будуктар-биле кижини базырып каан чыдыр, кырган-ачай — деп, ону ам-на тодаргай чугаалаан.

Колхоз конторазыңга келирге, конторада улус чок. Дедир үнүп ора ол парторг Доржуга үскүлежи бер часкан.

— Кырган кайнаар далажыл чор ирги. Чаа садыңның чаны-биле эртим, садың кан-кадык-ла турар болду — деп, парторг баштактанган.

— Иван Кыргысович, силерге херектиг чор мен. Өрээли-нерге бараалам. Дүргөн — дээш, даргазын барык-ла сөөртүп алгаш, контораже кирире берген.

— Чиктиг-дир, адыр, мен бир черже долгай кааптайн — дээш, парторг чугааны төндүр дыннааш, телефонда барган.

— Адыр, дарга, улус дүвүрөткөн херээ бар бе. Бичии солдун чугаазын баштай боттарывыс хынап алзывысса чүл. А телефоннаары кай баарыл ол.

— Мен база ынчаар бодап тур мен. Улусчу дружина командириң келдирткеш бараалынар. Девин чаа мээң-биле бригада чорааш өөнчө чөмөннип аар дээш чорупкан кижини.

Уялыгың алаагы, сен төрээни чонунга чеже эки үүлени чедирбээн сен. Чонуңнун агаарлаар, дыштаныр чери, амыдыралының кызыл тыны, оду-көзү, аңың-мениң чаглак-шуглаа, чараш бойдустун дээжизи сен-не болгай сен.

Ам чүнү бодун эдээнде эдектепкен, хойнуңда хойгарышкан чыдарың ол?.. Чок-чок, сеңээ кайын каразыр бис. Сен чүгле чонунга экини бүдүрүп чораан сен. Уялыгың алаагы бистиң сен, бис Уялыгың чону — сээни бис. Чүгле кандыг каргыштыг кижини бистиң аравысче хирлиг холун сукканы ол...

Телефон кынгырт дээрге, шагдаа килдизиниң начальниги боду сегирип алгаш медээни дыңнап ора:

— Дораан чеде бээр бис. Чүге-даа дегбенер. Артык шуугаазын үндүрбөңер! — деп, чидиг үн-биле харыылааш, телефонун салып каан.

Көдээ суурга кым-даа артык шуугаазын үндүрүксевээн. Ынчалза-даа «суг ол чартыында, алаакта, ыяш будуу-биле бир кижини базырып каан чыткан-дыр» деп чугаа уялыгы-

ларны дүвүредипкен. «Чүү кижил?», «Уялыгдан читкен кижил бар эвес», «Кым ону базырып кааныл?», «Анаа өлгөн бе, азы...»

ЧЕРЛИГ-ООЛ КУУЛАР

ЫРГА ЧАЯАТТЫНГАН

(Тоожудан үзүндү)

Агар-акпас Бора-Хөлдү,
Ай-ла көрбөс карамайны.
Чылар-чылбас Бора-Хөлдү,
Чырык көрбөс карамайны.

(Шаанда Хемчикке чурттап чораан караа көзүл-
бөс хөгжүмчү Дембилдейниң ырызы.)

I

Шораан анай кара чажындан чырык көрбөөн. Дээрниң көгүн, сылдыстарның чүгүржүрүн, кыстарның карак базары, чечектерниң түмөн чүзүн өңнерин ылгавас кылдыр улуг човулаң ону төрүттүнгөш ийи ай четпээнде, боогдап каан.

Бичии оол хүн бүрү өзүп орган. Үңгезе-үңгезе, бир хүн эргинни артай берген. Чиңгениң сырыны эстеп келгөш, үңгөп чораан оолдун караан дуглап турган бажынын дүктерин хавааның кыдыынче эде суйбапкан. Инек саап орган ие Төрээн черниң каракка көзүлбөс ол хуулгаазын холун эскерип кааш, дүймөй берген. Чылыг херел, чылбай сырын хаваан эргеледирге, бичии оол өрү көргөн. Хүниңү шонуу өрүтөн дээп турарын чаш нервилер илередипкени ол ыйнаан, Шораан ол билдинмес күштерни дилегзинип, холдарын өрү көдүрүп, карбаңнадып орган.

Часкалмаа сактырга, оглунуң карактары хенертен ажый берген ышкаш болган. Ол бодадан ие көжүй хонуп, кезек када саап орган инээниң эмиглери сала каапкан.

Демир-хумунга «саар-саар» кылдыр дагжап турган чиңгө ыт чиде хона бээрге, Шораан ол угже бажын эргилдирип келген.

— Оглум... — дээш, ие мөөрей-ле берген. Хумунда сүдүн тө октапкаш, тура халааш, оглун барып так куужактапкан.

— Ачазы! Оглувус көрүп келди!

Өдөк бажында өшкү эмзирип олурган ашаанче ол маңнап-ла каан.

— Оглумнун ийи караа ылап-ла имиренейнип көрүп келдилер. Мени көрүп кааш, уткуй үнгөп олурду!

Ол медээ Базырны база-ла сөглээр аажок өөртүпкөн. Чылбай аржаанны олче дамдыладыпкан чүве дег, хан-дамырлары чымырткайны берген. Каш-даа тыныш эрткенде, ам-на аксын ашкан:

— Канчап?! Экизин аа!!! Уваа?!

Ол оожум тургаш, кадайының бажын чыттап каан.

Аныяк ие ол чыттаашкындан, чашталып келген карактарындан хөй-ле сөстөрнү номчуй каапкан: «Чангыс оол боорда, согур чүве төрүп берген. Моо-ёралыг кончуумну деп, бодунну хинчектеп чордун. Ам ол-дур, көрдүң бе, аарыг ашталыр, човулаң чотгулар чоор. Өршээ!»

Аныяк ада оожум ээккеш, аал кедээзинде дагларга тейлээш, узун сегелин чаш төлүнүн хаваанга чедиргеш, топтут чугаалаан:

— Аа, өршээ! Кижиниң тос таңдызы, Долаан-бурганы бар чүве дээн. Ээ көрнүпкөн-дир. Бар че, удуй берди көрдүң бе, карааның кирбини безин шимчеп чыдыр. Ол дүжүндө каттырып турар боор.

Чылыг херел, чымчак салгын шынап-ла дом-на болгай. Оларның салдарындан нервилер сергеп турган болбайн аан, чаш чүве шынап-ла хүлүмзүрүп чыткан.

II

Чаш оолдун караа ол-ла хевээр ажываан. Караа көзүлбес болган дээрден башка, ооң алыс кадыы хөлчок эки өзүп олурган. Ол изиг суугунун чалынындан ында турар-дыр эвес-пе деп чүвени холун олче углай сунгаш-ла, бодундан кайы хире ыракта турарын тодарадып билиптер апарган.

Чечек-чимис чыды-биле холушкан шыксымаар часкы агаарның элседир күжү ону албадап, кыйгырып турду ыйнаан, Шораан дашкаар үнөр мөн дээш амыратпастаан. Ийи холун бурунгаар сарбайтып алгаш, тендире-тендире эжикче углай кылаштаптар. Ие анаа дузалажыр дээш дап бээрге, ада хол чангып соксадып каар. Ам канчаар, боду өөренин, үүле-биле чөчүр эвес дээн хевирлиг бажын согаш кылып, имней тыртып каар.

Шораан өг чанынга туруп алгаш, часкы ымырааның үнүн сонуургаар. Ымыраа ооң холунга хонуптарга, кижиргенири ол ийикпе, хөлчок каттырып, авазын кыйгырар:

— Ыйылаан ымыяаны көй даан, авай, мээн холум оыт-
тая туй.

— Ох, кулугурну, ядараан чүвени, чарс кыл, оглум —
деп, авазы харыылаар.

Шораан алды хар чеде берген. Ол эртен оттуп келгеш,
орнунуң дужунда, өг кыдында «саар-саар» дээн чингежээк
ытты дыңнап каар.

— Чыым-чыым деп турар чүлерил ол, ачай?— деп, таны-
вазы үннү сонуургаан.

— Аа, бо үстүвүсте дытта де даан, оглум. Ол көк-көк-
пештер-дир. Сээн бо чудурууң-на хирс хензиг ыйваангы
чүвелер-дир ийин. Ымыраа-сээк, курт-кымыскаяк көргеш,
«чийин-чийин» деп, этчип турарлары ол-дур — деп ачазынын
чугаазын ол сактып чыткан. Авам инээн саап олуар — ам
эртен-дир аа? Оон ам дыка үр болгаш, кезжээ дүжер. Ынчан
инектер хүнзедир чиген сигенин хоюдур дайнап кегженип
эгелээр. Олар тодуундан ышкыштап, кезек болгаш-ла «шү-
үш» кылдыр тынып чыдарлар. Че, ам тургаш чемненип алыр-
дыр. Оон бызаа ай дээр.

Шораан суг курту дег, шимченгир эрес төл болган. Ону
бир көөрге, хем чанында чеде маннай берген турар. Ол
ынаар баар оруун суг даажындан тодарадып алыр.

Бойдусту кижн дыңнап билир болза, чүве бүрүзү дооза
тускай үннүг, тыныштыг болур. Өдекке мал бүрүзүнүң чыды-
ны безин туг-тус аай-баштыг. Шораанның сугже эртер оруу-
нуң аксында челе баглаар өргөннер бар. Ол анаа тептикпес
дээш кичээнирде, Дөңгүр-Көк деп молдурганың думчуунун
даажындан эскерип каар. Оон бурунгаар сунган холдары
чазыг чок. Дөңгүр-Көктүң мойнунга барып дээр.

— Дөңгүр-Көк, бичии буга — деп, Шораан ону эргеледир.
Суглаар черже кирер оруктун оң талазында чиирбей талдар
бар. Шораан ол талдарны даянгыжы-биле талырадып чо-
рааш, эрикче кылаштап кириптер. Чингенин шимээн-дааш-
тыг суу ону уткуп алгаш, доктаадыптар. Оон ында олуар
ынак чери бар. Эрикте эптей суп каан ширээ хевирлиг
сандай-даш-тыр ийин.

Эртенги даң хаязында азы кезжээки кызыл-хүнде Чинге-
ниң саарыглары чараш-ла. Алдын-сарыг бырланнааштарын
көөргеткен чүве дег, шулурткайнып чуглуп-ла чыдар. Бичии
оол ону көөр караа чок-даа болза, оон арыг аялгазын мага-
дал, шапкын агымын буду-биле медегереп билгеш, төрээн хе-
миниң куспаанга дөмей-ле таалап өзүп орган.

Шораан бызаа хай дээр мен деп чүве база тыва берген. — Шаа барып ачазын азыраар кежээ оглумну — дээш, ачазы Дөңгүр-Көктүң мойнунга коңгулуур баглап берген. «Дың-ң, дың-ң, мында бар-дым, тып-ты-ы-п, бэ-эр — бээр» дигензиг, ол ыт бичии Шораанны бызааларның соонче эдерти бээр. Коңгулуурнуң ыдын эдерип чорааш, бызааларны ол элээн ырады аал үстүндө алаакче сүрүпкеш, келир апарган.

Эр кижиниң чаяттыңган салымын човулаң долузу-биле кызап шыдаваан. Шораан күскээр чайын Дөңгүр-Көктү мунуп алгаш, ажык алаакка шаап турган. Кожазы аалдың оолдары ону ынчаар өөредип каан. Олар ооң молдургазының бурундуундан чедип алгаш балыктап азы каттап-даа чоруурлар. Таңды кежи сартыктыг. Аңчының олчазын деңге үлежир деп аалдарнын чаңчылын бичии оолдар база сагыр турган. Шораанны олар өөнгө чедиргеш, ооң үлүүн холунга тутсуп бээрлер.

Караа көзүлбес оол бир холунда хаакта дизип каан кадыргыларны тудуп алган, бир холу-биле эжикти дыдырадыр суйбап чоруп олурган. Таакпылап олурган авазы ону билип кааш, меннеп-ле үнген:

— Поох! Күжүр оглумну, балыктап эккелген! Дүлүп бэейн кай. Эр кижиниң олчазы эргин артаарга-ла деп чүве бо-ла болгай!

III

Хүн таптыг-ла сыртык бажынга чорда, дал-дүш болур. Ыт дылын уштупкаш, өг девээзинге эгииштеп чыдар — кончуг изигниң өйү ол. Ынчан өглерге шайлаан кырганнардан өске кым-даа артпас. Базыр сугнуң өөнүң дужунда эштиринге эптиг, эриинде агар-элезинниг шымбай чер бар. Кожазында аалдарның уруг-дарыы база аңаа чыглыр. Ында эжинген, дөгеленген уруг-дарыг — кызыл-мыгырт.

— Шора-ан, сени карбандырып өөредип каайн бе?

— Ынчал че харын, акый, экизи-ин!

— Холуң бээр сун, кылашта, кылашта! Баштай бажын ажыр сүзүп алыр чоор. Оха-ай! Ам холдарың ийи кыдыныче шак мынчаар чатпайтыр туткаш, бурунгаар октааш, оон дедир эштин. Адыр, белиңден мен тудуп чорууйн. Оха-ай! Будуң база молчурат. Эчигэ-эй! Хөлүн эрттир эвес шүве. Ол-ол! Карбан-карбан!

Сотпа ышкаш буянын оол кайда боор! Бүгү Чингенин бичии оолдарын шуптузун өөреткен. Ам Шораанны өөредип турары бо.

— Охо, ам-на өөренип бар чыдыр мен. Бичии ырактан мени кыйгырам, акый. Сеңээ бодум эштип чеде берейн.

— Дыка ыңайлава, ында ээргийиш бар, оң талаже, оха-ай! Мээң үнүм дынна! Бээр-бээр, эр хей!

— Холдарым-биле мынчаар карбаныптарымга, сугнун кырынга эшти бердим, акый.

— Ол-ла болгай, эр хей! Ам будунну шын тепкиленип өөренип алырынга, оон-даа чиик апаар.

— Шымныптайн бе?

— Хоржок-хоржок! Даш үзүптөр сен.

Көк-баар кылдыр дидиредир сугга туруп каапкан чанаш оолдар «эчик-эчик» дижип, изиг элезинче маңнажыптарлар. Чылыг элезин эът-кешти чымылады чиңней бээрге, экизин чүү дээр! Олар энчек ышкаш булут көргөн болза, чаңгыс үн-биле хары угда чалбарыг салып бадыра-ла бээрлер:

Қара булут, ыңай бар.
Хүннээрек, бээр кел!

— Хүн кижини чылдыр эки аа?— деп, Шораан чугааны эгелээн.

— А булут кандыгыл?

— Та, багай ыйнаан. Кара деп чүзүл?

— Кара дээрге, өңү-дүр.

— Мен ону билбес мен...

— Булут хүннү дуглаптар. Оон хат хадыр, чаашкын чагдырар, ыңчангаш багай.

«Мен ону билбес мен...»— бо сөстөр колдуунда оон бодунга аашкылыг болбайн аан. Дээрнин көгүн, кызылын, шыктын ногаанын, ында чүзүн-баазын чечектерни көрбеске өөрүшкү кайда боор... Ол сөстөрни сөглөптерге, оон үнү безин сирлеш дээн. Кожа чыткан оолдар кезек када ыытташпайн барганнар. Чугаа үзүктелир аразында, Шораан ымыраанын эткенин тода дыннап каан. Оон холу карбаш дээн соонда, агаардан ымырааны тудуп алган. Оолдар улам кайгай бергеннер.

— Ону канчал тудуп алдың, Шораан?

— Ыңайнып чоруп орда, дыннап кагдым.

Караа чок кижиниң октаргай-биле аргыжар оруу — кулаа-дыр деп чүвени оон өөрлери билир апарган. Ынчангаш олар «Күске, моортай» деп оюнну бо-ла ойнаан турарлар.

— Шора-ан, кук-ку-ук!

«Күске» бүрүзүнүн үнүн, халыжының даажын ылгап билир болгаш Шораан бодундан чаштып маңнаан оолдарның бирээзин удавас бо-ла сегирип алыр.

«Согур аза» деп оюнну оолдар эжин хомудатпазы-биле «Аскак-кадай» деп ойзу адап турганнар. Ол-ла бүгү оюн-тоглаада каткы үзүктел чок турбааны билдингир. Оюн бажы ондактыг. Шораан кым-бир кижини көрбейн хаваанче үзүп-кен болза, шог оолдар «согур чүвени!» дептер таварылгалар база турган. Аксын тыртпас тенекпейлерни Түлүш Сотпа алагадаптар турган:

— Сээң бодуннун караң кайыл, чоп көрбээн сен!

IV

Чайлагга черле ындыг болгай. Дүк салганда азы сиген кескенде, үүле бүдүрген дээш ону дойлап, тыва шимени кезээликтей улуг кижилер четтириптер. Че, оон-на ыры-шоор эгелээр. Ол орта өткүт үнүг ыраажыларның азы игилчилерниң олуду өрү, хүндүледири элбек.

Кыргыз Базыр шору дошпулуур ойнаар турган.

— Базыр че, дошпулууруң тут. Көвей аъттың эзер-чүгени шыңгырааны дег, эрес-эрес ойнап көрөм — джиби, ашактар ону иде-иде хөөредир.

Орус дошпулуурунун хылдарынга хөгжүмчүнүн беш саалазы бөлүү-биле шыңгырт кылдыр дегген соонда, чиндиң-чиндиң, селең-селең аялга чылыг шимеден ындында-ла эригип келген эът-чүректи сииледип алгаш ужуктура бээр:

Дөө турган хөкпөр булут
Оо дынгыл, дынгылдай.
Чаап эртер хөкпөр булут
Оо дынгыл-дынгылдай.

Дөө турган хөкпөр бора
Оо дынгыл-дынгылдай.
Шаап эртер хөкпөр бора
Оо дынгыл-дынгылдай.

Өг ишти имиртин-даа болза, ыры-шоордан кыптыккан оттуг карактар ону шала бүлүртүң чула кыпсыпкан дег, чырыда бээр.

Караңгыда сылдыс караа.
Каттыраннаан карам караа.
Имиртинде сылдыс караа
Имирденнээн карам караа.

Эх! Чырык черде чараш чүвениң хөйүн! Деннелгелерниң өткүт, байлаан! Шораан бүгү назыда ону көрбөс болгаш кандыг кончуг хомуданчыг чоор...

САЛЧАК ТАМБА

«АМЫРГАЛААР»

Деп тоожудан эге

АРТЫК СЕТКИЛ АРА ДҮЖЕР

«Хадында азып каан халаңайнып турар халаачык чок» диип улустуң чугаалажыры анаа-ла бир коя сөс эвес. Ынчангаш, бай тандызындан олча хайып, аннап-дииңнеп үнөр улусту алгап-йөрээп, чажыын чажып, саңын салып аъткарап чорааны база анаа бир хоозун ёзулал эвес. Чаа-Хөлден чеже аңчы аъттангаш, Салчак чуртунуң бай тандызынга келгеш, оортан эгээртинмес олча-омактыг чанмаан дээр. Эңмежок.

Хөөрээр ашак коштуг-комнуг, эш-өөрлүг Каа-Хем тайгазынче аъттанып үнгеш, оортан олча-омактыг, өөрүшкү-маңнайлыг дүжүп чанганнарның бирээзи кижидир. Ынчалза-даа Хөөрээр ол күзүн арай өскелиг дөгөрнүп турган. Мурнунда чылдарда кады чоруп чаңчыкканы улуг назылыг аңчылардан чарылган. Оларның орнунга Быдаажык дээр кезээде чожуп, белиңнеп чоруур кижиди назыны эрте дүжүп чоруур эрни, бодунуң чээннери болур Таракай биле Быдаакай дээр аныяк оолдарны эш кылып алган.

Кысказы-биле чугаалаарга, Хөөрээр бригадазы Салчак чуртундан «хөй дииң бөлүп бадырып кээр» диип дыка-ла чоргаар белеткенип турган. Дииңчилерниң дөгөрингени-даа шырак. Олар дөрт кижиди тус бүрүзүндө аъттыг боордан аңгыда, ийи аътты база чыттыр коштаан.

— Кара-дондак үезинде-ле аъттаныр, ынчаарда аът-чем баксыравас кылдыр сериндей бээр болгай — деп, Хөөрээр өөрүн чагып сургап, белеткенип турган.

— Каа-Хем дээрге, Тываны кежир аккан Улуг-Хемниң бир адыры чер дээни кай. Ол хемни каш черден кежер силер?

— Чаңгыс-даа черден кешпес бис. Хөй-хөй хемнернин баштарындан, бедик, чавыс дагларның белдирин бастыргаш, дорттап чорааш, Каа-Хем тайгазынче үне бээр бис — деп, Хөөрээр ашак шынап-ла хөөрөп чугаалап олулар турган. Чаа-Хөлден үнген дииңчилер шынап-ла ындыг улус иргин. Олар хем оруун эдербестер. Элегес баштааш, Таңды эдээн тоорткаш, Сой-Бүрөнни таварааш, Каа-Хем тайгазынче үнүп, хемниң чөөн талазының кончуг аңныг-дииңниг черлерин тевер. Ынчангаш олар Каа-Хемниң терең шапкын суун кешпестер, бир эвес кежер-даа болза, кажан соок дыңзып, хем дуттай бергенде үр эвес чоруп, ол черлерже кешкилээр. Хемчиктен аъттангаш, хем уну эдерип чоктааш, Салчак чуртун кээп аннаар кижилер база эвээш эвес турган. Олар эртежик-ле, чер кара турда-ла четкилеп келгеш, ук черниң орус, тыва чонунуң дузазы-биле Каа-Хемни ийи-үш-даа кежерлер. Олар тайгадан дүжүп бадар үеде хем турупкан турар. Демги ол хемнерниң баштары-биле ояр, дагларның белдирин бастырып эртер Чаа-Хөлдүң турамык аңчылары, ылаңгыя Хөөрээр баштаан кижилер ук черниң чонундан дуза дилевес, харын куду көөрлер. Олар «тос чадырлыг яды салчактар» дижилер.

Эргим номчукчу! Амыргалаарга хамаарышпас одуругларны мында чүге кирире бердиң? Амыргалаар Каа-Хемниң аңчызы, аңныыр хайгыылчызы кижини ышкажыл. Сен чүге доо хем дөвүн Чаа-Хөл кижилерин бижий бердиң дээш мени чемелээриңни баш удур билип олур мен.

Амыргалаар биле Самбуу суг Оюм кавызында Ажыкка чедип кээрлерге ында Таңдының дөрт, Эрзинниң, Тес-Хемниң үш-үш бир каш аңчызы кожа-кожа одагланган болганнар. Хайгыылчы аңчылардан хөй айтырыгларны салыр, хыналданы бүдүү-даа, ажык-даа чорудар эргелиг-даа болза, далашпаан. Баштай аңчыларның боттары-биле таныжып алган. Оон соонда оларның тус бүрүзү-биле чугаалажып кирипкен. Таңдының Оюн Наксыл баштаан дииңчилери дөгертингени-даа шырак, аңнап-дииңээриниң дуржулгазы-даа кылын эрлер болган. Эрзинниң Кыргыс Шоожун баштаан аңчылары арай-ла ындыг, кандайзымаар кижилер, ылаңгыя оларның аразында «акаа» деп чугаалаар кижизи аң-мең талазы-биле билин тик хире кижини болган, ол: «дииңнер дээр чараш амытаннар кижини адар-даа чок чаптанчыг хейлер-дир, оларны магадап четтикпээнде-ле, будук кырлап ырай бээр хейлер-дир». Чугаазының аянын бодаарга хову чурттуг, соян

кижи болур хире. Тес-Хемнин Чооду Чавырал баштаан аңчылары черге чоруурунуң эвин шору билир аянныг кижилер, ылаңгыя Чавырал, элээн овуузуунуг хире аңчы болган.

Амыргалаар үш кожууннун аңчыларын одаанче чалааш, оларны шайлаткаш, бодунуң кым, чүү кижиде болурун таныштырып чугаалааш, таныжылга аянныг чүве чугаалаан.

Хайгыылчының чугаазының кол утказы анныр чурумун шынчы сагыры, ону күүседиринге эн идепкейлиг кижилер аңчылар боттары болур. Оон ыңай ол чылдың күзүнүн онзагай байдалы, тодаргайлаарга, аш-чем чедишпезинден диинер көжүлдези чоруп турары, оон-биле холбаштыр өскээртен көжүп келген диинерни аңнаары-биле кады оларны чаа келген чуртунга ижиктирип тургузары болур дээрзи турган...

Чугаа төнгөн, салдынган айтырыгларга харыылар бердинген соонда, хайгыылчы-биле аңчылар барык-ла өңүктөр болу берген. Танды аңчыларының баштыны Оюм Наксыл дилег кылган.

— Мен силерни таныр мен. Кызылга чоокта болган улуг байырга мөге салып, хамыкты кайгаткан болгай силер. Бистин дилээвис мындыг: бо бистин аннап үнүп келгенивис сынга кандыг-кандыг онза чүве болганын, коргунчут-даа болза, хомуданчыг-даа болза, ажырбас, чугаалап берип көрүнерем, хайгыылчы!

Амыргалаар кезек бодангаш, хат чок кежээ дээрже сандорт үнүп турган одаг ыжынче көргөш:

— Серенгилиг чораан кижиде донмас,

Серемчилиг чораан кижиде алыспас — деп, чугаа бар. Оон утказын билир силер бе, эштер? Эки-ле билдинмес бе? Маанаа хамаарышкан бир чугаа бар ийин, эштер!

— Шыянам!

— Бистин бо одаавыстан ырак эвеске, Оюм кызаазынга Хөөрээр дээр кижиге баштаткан, өскээртен, тодаргайлаарга, Улуг-Хем кожуундан келген аңчылар диинеп турганнар иргин. Ол күзүн диин-даа хөй. Олча-даа хүннүн немежил бар-ла чораан. Таракай биле Быдаакай бир-ле кежээ диинеп чоруурларга «Адыг мени тудуп алды, амы-тын өршээ, мени чарып ап көрүнер!» деп, Быдаажыктын үнү дыңналган. Оолдар чүгүржүпкеннер. Ол бар чорларда бирээзи: «Адыгны тараа октар-биле канчаар бис?» дээн. Тура дүшкөннер.

Оолдар кежээ одаанга чанып келгеш, дыннаан чүүлүн Хөөрээрге чугаалааннар. Хөөрээр оолдардан катап-катап айтырып ап ылавылааш, чугаалаан:

— Чазыйлаан чаргашты аа! Даарта баргаш, изиг коргулчундан чиртипкеш, шырыңмазын картап аар бис. Дөгернир херек. Дүүргелерни борбак октар-биле октаар. Балдыларны, бижектерни чидидер.

— Оюннар одааның улузун дилеп албас бис бе? Оларда хуртун боо бар чораан — деп, оолдар сүме каткан. Хөөрээр хаайынга какпаан.

Хөөрээр суг дөгөрнүп тура хонганнар. Эртен даң бажында дүүн эжиниң алгызы үнген черже Хөөрээр баштааш базылканнар. Кадырда шырыш аразындан: «Хо-ок, кш-кш!» дээн кургамзык үн дыңналган соонда, кончуг улуг даг иргек ийи кулаан кызыпкан, аксын кижиниң бүдүн бажы кире бээр хире азадыпкан хөме халып-ла орган. Адыгга изиг коргулчун чиртир болган Хөөрээр сөглээн сөзүн уткаш, хая көрүнгөш, салып-ла каан. Ол бөлүктү мурнап чораан болганда, дескен улустуң эң сөөлүндө апарган. Адыг келбишаан, Хөөрээрниң чушкуузундан аспаа-биле алгаш, бажының куйгазын соя шелгөш, арнын оон-биле дуй тыртып каан. Ашак моораан. Адыг оолдарны чыпшыр четкилээш, оларны база аайлагылап кааш, дедир кээрде, баштай ойнаан кижизи чок, оңгарлып чорупкан болган. Адыг ону сүрбээн.

Хөөрээр чоогунда Оюннар одаанга маңнап келген. Олар ооң бажын шарып берген. Салчак чуртундан «дин бөлүм бадырып кээр» болган Хөөрээрниң чоруу ынчаар доозулган. Хөөрээр үш эжин ышкырган, Кызыл эмчизинге шаг кылдыр чыткаш, кара чааскаан чанган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, артык сеткил ара дүшкөн.

КӨЖЕЛДЕЙ М О Н Г У Ш

КУШКАШТААРНЫҢ ТӨЛҮ

Чечен чугаа

Ол үеде-ле Ондар Кушкаштаарның хары бежен ажа берген. Ол бүгү амыдыралын Ишкинге чурттап эрткен. Аңнап-меңнеп, чылгычылап, Ажык-Карак оолдары Сеңгин чаңгы, Кижээ чаңгы сугларның мал-маганын ажаап-тежээп шаг болган. Бир катап аңаа Чес-Булун камбызы ишкээр Моолда Улуг-Хүрээде эм-тан, ном-судур эккээри-биле аъткарган. Ол кавыда Кушкаштаардан аңгыда ынаар чорук кылдыртып айбылаар эрес-шудургу кижиге тывылбаан.

Чорукту күүседил эккээрге, каш-каш шары өртектиг амбын кадактар, алдын-мөнгүн бээр мындыг турган. Херек кырында ай-айы-биле аңаа чорааш кээрге, ол-ла бүгү байлак чүгле Кижээ чаңгының холунга баар. Чүге дээрге, аңчы Кушкаштаар чүгле ооң албатызы-ла болгай. Күжүр Кушкаштаар мал-маганы эвээш, ажы-төлү хөй, бора-бүдүн чурттап чораан арат. Чоруур хүнү чедип кээрге, Кижээ чаңгы аңаа аът-даа, күш-хүнезин-даа бербээн.

— Че, Кушкаштаар, өөрөнгөн кижин бодуннун ийи аьдынның бирээзин мунуп алгаш, бирээзин коштап алгаш камбының айбызын күүседип эккел, оол — деп чарлык болган.

Күжүр Кушкаштаар черге чоруп өөрөнгөн аңчы кижин болгаш ыяк белеткенгеш, Улуг-Хүрээ кайы сен дээш аьттанып тура орук-суур кайы-хире чоруур эвес мен дээш чарын салып көргөн. Чарынны көрүп орарга, багай чүве чок, менди-чаагай кээр болган.

— Че, канчаар дээр, чаңгы чарлыындан эрткен чүве бар эвес, чорааш-ла кээр бооп тур мен ийин. Ынча ырак черже чорударда, чызада шыырак аьттар чок эвес, оон-даа бербес. Күзүн киштеп мунар дээн арган аьттарымның чилчин үзөрим ол-дур ийин — деп, кадайынга химиренип чугаалал олурган. Оозу ашаанче хыйыртап көргөш:

— Ам канчаар сен. Сеңгин чаңгы, Кижээ чаңгы хайыраа-тылардан эрткен чүве Хемчик унунда бар эвес. Оон кедерезе ат кылыр болгай. Чорувут — дээн.

Кушкаштаар аьттанга-ла элээн каш хона берген. Башкы-Танды сыннарын одуртуп ажып келген. Тес-Аксын эрткеш, чер ортузунга кирип орган. Моол домак билбес эвес, калгалар, дөрбеттер аалдарындан шайлап чоруур ынаан дээш, бир хүн оьт-сигенинин чаагайы кончуг бүүрелчиннерге келген. Аьттар дыштандырып, аңаа ийи хонган.

Бичии-бичии тейлерлиг хову көстүп келген. Ооң ужукыдынга карак-даа четпес: дүдүскекче шымнып кире берген. Биче дүьш үезинде чавыс деспек кырынга хорумга чортуп келген. Улуг эвес хорум чанынга чоокшулап кээрге, хөй куш дойлуп турган. Хөй куштан ооң аьттары чааргай аарак хояр-даа сагыштыг. Аьт четкен кижин көргөш куш дезип ужул, ыракта дээскинин эгелээн. Хорумче чоокшуладыр чортарга, аьттар ынашпас болган.

Сагыжында чүү бар чоор дээш чортуп чедип келген. Кезек када корга берген. Ында ак энчекте чүве ораап каан чыткан. Ооң чанында ара-амытан көгээржикте арага-дары,

аъш-чем-даа бар. Олары үрелбээн, мырыңай чаа хевээр. Энчектеп каан кижиниң азыгларында базырып каан улуг даштарын ап каапкаш, арнын ажыда сопкан. Кызыл чаактары имистелип соолбурара берген, 19—20 хар үези аныяк уруг чыткан. Ол дириг, багайты човууртаан.

— Канчап бардың? Чүү кижн сен? Сени чоп мында диригге хөөржүдүп каапты, кызым?— деп, ол моолдап айтырган.

Чыткан уруг карактарын көрүп келгеш:

— Өршээ авыра, менче чоокшулава. Мен элекке божааш, араан кижн мен. Эттинмес боорга, төрелдерим улуг ламаларга хурум кылдыргаш, үндүрүп каапканы бо. Менче чагдавайн, дүрген арлып көр, акым. Мээң хай-бачыдым халдаар.

Кушкаштаар баштай чоруй баар деп бодааш, бодунуң уруглары-биле дөмей уругну диригге кааптарындан хараадай берген.

— Мында каш хондун, уруум?

— Ийи хондум. Мени үндүрерде үш хондур хурум кылды. Ынчан өгге чыттым. Ам даарта мээң амым хуралы бээр. Ынчан мээң сонгу мөргүлүм кылыр. Дүрген-не ырап көрүңер, акым. Мен өлгөн кижн-дир мен. Сонгу назыда багай апар. Аалда чангыс оглум арткан. Ол сес харлыг чүве. Ашаам суму чангызы. Мени канчаарга-даа сегивес болган кижн-дир мен. Он алды харлыымда өлгөн кижн мен. Ам чээрби дөрттүүмде өлгөнүм ол-дур. Арааш чеди ай болдум. Ашаам сонгузу хүн мээң мөргүлүм доозулган соонда чаа кадай алыр. Оозу-биле дугуржуп каапкан.

— Орта чоор бе, кызым. Мен моол эвес, тыва кижн-дир мен. Моол дылды эки билир кижн мен. Ана кончуг-ла кээргенчиг чүве-дир — дээш, тура албас базырып каан кижиниң судалын тудуп көргөн. Ооң эрни када берген, аажок халыдаан кижн болган. Чүгле ооң аныяк, күштүг мага-боду, быжыг чүрээ ам-даа соп чыткан. Медерелин безин оскунмаан.

Кушкаштаар аъттарын тей баарынга чедип апаргаш, оъткарып кааш, таалыңын дүжүргөш, сыскак кара сугга паштаны берген. Шенне дазылы ап чораан кижн чүве-дир. Оозун хайындыргаш, уругнуң аксынче бичелеп дамдылаткаш, бичелеп ижиртип-ле турган. Ооң соонда аъттарын ап алгаш, уруг черге чыдар аразында элээн ыракта өзен иштинге чадыр кылып алгаш, ооң иштинге эзер-чонаан, тоннарын дөжээш, демги уругну «хөөрүнден» эккелген.

Кежээ дүжүп кээрге, аъдының бирээзин мунгаш, бирээзин чадыр чанынга өртеп кааш, аалдар уунче хал чорупкан. Кончуг аяар кажжаа чок хөй хой чанынга чедип келгеш, семис иртти тудуп алган. Ону чадырга үнгерип эккелгеш, кончуг дүрген өлүргөш, ирттин изиг эдири-биле уругнуң мага-бодун ораай шаап кааш, чылыды шуглап, кара мүн ижиртип, шенне дазылы, ай-бес хандызы-биле эмнеп туруп берген. Дөрт хонганда уруг туруп кылаштаар апарган.

Кушкаштаар ырак орукка ап чораан адыг өдү, хая чугу, артыш дээш чүү-хөөзү-биле демги уругну он беш хондур азырап кээрге, арын-шырайы өң кирип, эттинип эгелээн.

Чээрби хире хонганда уруг ёзулуг кадык кижичи болган. Ынчан Кушкаштаар уругга чугаалаан:

— Ам-даа ажырбас кадык кижичи болдуң, уруум. Мен-даа ырак чер баар кижичи чоруптайн. Сени аалың чоогунга чедирип каайн — дээн. Моол уругну Долгар дээрзин ол шагда-ла билип алган. Долгар аңаа удурланган:

— Чок, ачай! Мен сээң төрүп каан урууң болур мен. Сээң-биле кады чорутканым дээрэ боор. Мен чааскаан аалче чедерим берге, аңаа көстүр болзумза аза-бук келген дээш улузум мени ат кылыр.

Дуьште Кушкаштаар уругну эдертип алгаш, аалдар көстүп турар шыкка чоокшулап келген. Долгар ыракта көстүп турган дөрт өгже холу-биле айыткаш:

— Дүү дөрт өг бистин аалывыс ол-дур. Артыкы өгдө мээң кырган ием бар. Ооң чанында мээң сес харлыг оглум бар. Мурнуңда ийи өгнүң бирээзи мээң өөм-дүр. Бирээзи артык өг-дүр. Дөө ол дазыр адаанда хувала чылгы мээң бодумнуң өңчү чылгым-дыр. Ашаамның чылгызы оон аңгы. Чүү-даа канчаар, оглум-на кончуг-дур! — дээш Долгар ыглапкан. Карааның чажын чодуп тура уламчылаан. — Ашаам өске аныяк кыс ап алган.

Ол ам мени сагыжында чок уткан.

Ынчан Кушкаштаар мындыг сүмө каткан:

— Сен дедир чоруткаш, чадыривыска олур, уруум. Мен бир чүвө бодап алдым. Ынчаш дораан билип алыр сен.

Долгар чөпшээрешкен. Долгарны чадырга чедирип каан. Кежээ имир дүшкен соонда Кушкаштаар аъдының бирээзин мунгаш, шынааже халкан. Орайтай бергенде Долгарның айтып берген аалдарыңа чоокшулап келген. Артыкы ийи өггө аяар чедип келген. Бир өгнү бакылаан. Кижичи чок болган. Дараазында өгнү бакылаарга, бичин оол удуп чыткан.

А ындында ийи өгнүң чанында үш-дөрт хире аът баглап каан турган. Демги бичии оол Долгарның оглу деп чүве тодаргай. А оолдуң кырган-авазы чанында өгдө барган.

Кушкаштаар мынчаар бодап алган турган. Чүнү-даа мурнай оолду кымга-даа билдиртпейн оорлап алгаш чоруткаш, иезинге көргүзөр, ол авазын дириг деп ылап бүзүрөп алганда аалче дедир салып кирипкеш, чүвениң байдалын манаар. Оолду аалче киирерде хамык чүвени тайылбырлап бээр. Сес харлыг кижии иезин билбес дээр ужур чок.

Кушкаштаар артында өггө чылбыртып келгеш, сес харлыг оолду куспактапкаш аъттаныпкан. Оол кышкыра бээрге, аксын буулады дуй тудуп алган. Кушкаштаар шаап орда, оолдуң тепкиленир, чүткүүр, коргар деп чүвези халаптыг болган. Даң адар деп чорда, Кушкаштаар чадырга чоокшулап келген. Бичии оол ынчан ооң холунга удуй берген.

Хүн үнүп келгенде, оол авазын көрүп кааш, баштай дезер деп бар чыткан:

— Авам өлүп калган. Бо чүү мындыг аза-бук сен!

Долгарны «ажаап турда» төрелдери ону чаза угаадып каапкан хире болган. Ынчалза-даа Долгарның чугаазынга, ол аңаа тайылбырлааш кырган-ачаң мени ажаап, эмнеп тургаш экиртип кагды, мени дириг артым дээрге, оол авазындан куспактаныпкаш ыглай-ла берген:

— Авай, авай. Күжүр авай. Ам мени кагба! Сенден черле чарылбас мен, авай! Кырган-авам хүннүң-не ыглап-ла олу-рар-дыр.

Долгар база ыглап турган. Иешкилерниң чугаазын дыңнаан Кушкаштаар ашактың безин ишти-баары сөктү бер базып, карактары туманналып келген. Бичии оол иезиниң чанынга дөрт хонган.

* * *

Ол аразында сес харлыг бичии оол читкен деп чугаа аалдарга дыргын тарай берген. Читкен оолдуң адазы, кырган иези, хамык-ла төрелдери дүвүрөп эгелээн. Чоок-кавы аалдар дилежип кирипкен. Дөрт хонук иштинде ы-сыылыг дилеп келген. Оол кайда-даа чок. Бир хүн оолдуң адазы каш кижии эдертип алгаш, хөөржүдүп каан черге-даа чораан. Ында хатка калбаңайнып чыдар ак энчектен башка чүү-даа чок болган. Чаңгыс ай иштинде Долгарның чүзү-даа чок

кылдыр куш көндөп каапкан-дыр дишкеннер. Куруг черге Долгарның ашаа кезек кайгап алгаш турган.

Аалга кээрге дилеп чоруткан өске улус база оолду тып-паан куруг келгилээн.

— Долгарның чевээнге четтивис. Чүгле энчек артып кааптыр, оон ыңай чүү-даа чок, арыг-тас кылдыр куш көндөп каапкан-дыр — дээрге, чамдык кырганнар:

— Соңгу назыда буянын чоруур эки кижидир — джип кааннар.

Оолдун кырган-авазы, адазы кайнаар-даа барганы билдинмес, анаа ис чок читкен бичии оолду кээрге, даржылыпла турганнар. Чамдык улус чоок аймактарже чар тарадып аъттангылаан.

Кушкаштаар адашкылар дугурушкаш, оолду ушкарып алгаш, биче дүш үезинде аал чоогунга кээп салыпкаш, ажыт черлеп чаштынып, дедир чадырже шаап чоруй барган.

Кырган-ава көрүп олуарга, дүш эртип чорда ис чок читкен оол бо маңнап келген. Кырган-авазы аңгадап калган:

— Каяа чордун, оглум. По-ох, чаш чүвемни, хензиг чүвемни, өскүспейимни!..— деп чоруй оолду бөле-хаара кужактапкан. Алгы-кышкы дыңнааш оолдун адазы бо маңнап келген. Оглу бо! Каяа, чүге чорааны ол?

Оон-на тоол-домак-биле дөмей чүве эгелээн. Чүү болганын бүгү кижилер дыңнап каапкан. Кежээ чедип чорда, дыка хөй аалдар бүтү-ле чүвени билип каапкан. Долгар дириг! Эттинген. Тыва ашак экиртип каан, кандыг кончук буянын кижиде боор!

Долгарның ашаа суму чаңгызы аалдын бүгү улуг назылыг кижилерин чыып эккелген. Эңме-хаяжок аш-чөмни, арага-дарыны чыып алгаш, бир өгнү тежелерге чүдүрүп алгаш, өзен иштинде чадыр бетинге аяңга типкен. Чадырже эң улуг назылыг көк баштыг кырганнарны чоруткан. Ашактан, уругну эп-чөп-биле дилеп алып, улуг найыр эрттиреринге чөпшээрел бээрин Кушкаштаардан дилээр дээннер.

Чадыр бетинде тип каан өггө Кушкаштаар биле Долгар адашкылар чедип келген. Өг иштинде аажок улуг ак энчек кырынга олбук-кудус чаткаш, ашакты олурткаш, ак кадакты сунган. Олар Кушкаштаарның чугаазын дыңнап, мага ханмааннар. Анаа ёзулуг куда ышкаш найыр кылгаш, аът чарыштырып, мөге хүрештиргеннер. Долгарны аал ораныңче катап хүлээп ап турда, хүндүлүг болгаш улуг эргелиг кижиде Кушкаштаар болган.

Кушкаштаарның келген херээн чогуdup бээри-биле Улуг-Хүрээже дөрт элчини чоруткан. Олар келгиже чедир Кушкаштаар Долгарның аалынга дыштанып олурган. Кажан Улуг-Хүрээде Кушкаштаарның алыр дээн чүвелерин эккээрге, Долгарның хувала чылгызындан бир өөр чылгыны үскеш, Хемчикке чедир үдежип каан.

Чес-Булуң камбызының херээ чогаан. Ооң шаңналын Кижээ чаңгы четтирген, ынчалза-даа Моолдан кижичи көрүп көрбээн хувала чылгыны Кушкаштаар эккелгенин көргөш, ол чүгле чараазын сыыртырган. Ооң оозун бодунга шингээдиң алыр эрге чаңгыда чок болган. Алды, Үстүү Ишкиннерге Кушкаштаарның хувала чылгызының салгалы чоокка чедир өзүп чораан.

АЛЕКСЕЙ А Р А П Ч О Р

ДААЙНЫҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Чечен чугаа

Кады ажылдап турган эштеривистиң бирээзи Алдын-Мерген ялым чок шүгүмчүлөлге сылдап алгаш, өске районче, бодунга таарышкан ажыл тып алгаш, өөрээни-даа, хомудааны-даа билдинмес көжүп чоруй барган. Өөренген ынак башкызының хенертен чоруй барганы өөреникчилерге болгаш харын башкылар бистерге безин аажок чоктанчыг болган.

Ону, Алдын-Мергенни, болганчок-ла сактып чугаалажы бээр бис. Чалгыгланчак кара баштыг, аксымаар шырайлыг, бодал долган кара карактарлыг, элээн улгады берген назылыг, ортумактан бедик сынның, семис кижичүве. Ол анаа-ла ажык сеткилдиг, чазык чаңныг, чугаакыр — чалгааранчыг эвес. Таныжып, иштин-хөңнүн билчип кээрге, дораан-на кижиниң чоок акызы дег апаар. Ооң сеткилиниң бичезинге, дузааргаанга, шынчызынга ижикпес арга чок. Эргим-не кижичи.

Ол туруп келгөш:

— Чон ачызында өскөн мен, чон аразынга ажырбас мен, чуртталгамны чонумнуң херээниге бүрүнү-биле бараалгадыр мен. Утпайн келгениңерге, чылыг сөзүңерге улуу-биле өөрүп четтирдивис, эргим дуңмалар — деп каан.

Угунда ол неден төрөөн чаңгыс кижидир. Өгленип-баштангаш, ажы-төлдүг болуп дазылданган. Ол хорадаанда азы хомудаанда, кижиниң караанче дорт көөр.

— Даг көргенде бөрү омак, даай көргенде чээн омак чүве дээн, көдээде малчыннарга дузалажып чоруур мээң даайым ашак бар. Чылда ында-хаая ужуражы бээр бис. Ол мени көргөш, ыяап-ла баштай хүлүмзүрүүр. Ооң эки-даа чоруурун, багай-даа чоруурун оон билип алыр мен — деп, Алдын-Мерген чугаазын эгелээр.

Ол чугаа барып-барып кижини бир элдеп сагыштан ырас бодалга чедирип каар...

Мээң база-ла даайым бар. Аңаа чоргаарланым аажок чораан. Ону Шыңгы Чоргаарович дээр. Ол чонга хүндүткелдиг кижидир. Чүгө дээрге удуртуп-башкарган ажил-херээнге ооң арга-дуржулгазы баш ашкан, ажил баштап билири-даа шыырак, ыңчангаш ону үнелээр. Районда ону танывас кижидир-даа чок. Ол малчын коданнарга, хову бригадаларыңа бо-ла чеде бээр. Ажил-херээнге бодун бердинген мурнакчыларга ужурашканда, Шыңгы Чоргааровичиниң кирбей кара салының адаанда чуга эриннеринге өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү ойнап, хүреңзимээр арны чырып келир. Ындыг таварылгаларда ол хөглүг, чоргаар болгаш орук дургаар ырлагылай каап чоруур апаар. А чалгааларга болгаш арагачыларга таварышканда, ажы согуна дайнашкан чүве дег, арнын дырыштырылтар. Мындыг чөгенчиг кижиге канчал идегээр боор дээни ол ыйнаан.

Шыңгы Чоргаарович ажил чокка олуруп шыдавас кижилерниң бирээзи. Тудугга бызаңчылап-даа, машина-техниканы септеп-даа билер. Сиген кескен черге келгенде, дерин төгүлдүр ажилдаар. Ооң бодунуң ажы-төлү ажилга адазы ышкаш эвес. Адазы уругларының турамык чаңын эскербес, а харын мактаан чоруур.

Шынап-ла, Шыңгы Чоргааровичиниң уруглары, чээннери өскүлээш, улуг кижилер болгулап, дээди эртемни чедип алгылаан. Ооргалангаш ындыг боор, чүгле бодумнуң чоок кижилерим дээр хөөнү тыптып келген.

Даайның сагыш-сеткилин бүдүү эскерип чоруур оон ора-лакчызы Дыңгылмаа Аргалааровна бир чүвени бодап, сүмө кадып келгилээр.

— Ол ажилды шыдапкы дег кижидир бо район иштинден тыылбас-тыр, дарга. Бар-даа болза, бир-ле чиктиг аажы-чаңныг азы өг-бүлөзи ол ажилдап өөрөнгөн черинден чор-бас бис-даа дээр чүве-дир.

Шыңгы Чоргаарович оралакчызының чараш ак шырайын болгаш бажының дыдыраш кара дүктерин чаа эскерген чүве дег бүдүү сонуурган, ооң каржызымаар кара карактарынче дорт көргөш, хүлүмзүрүүн чажыра аара чемелээр.

— Черле канчап барган даргалар боор силер, чангыс кижиге тып шыдавас — дээш столун үжээш, — мында бир кижиге бар ийин, ол демгиге ажылга ылап-ла тааржыр. Арай элчок чүве — демгиге кижиниң, бистиң уруглар иезиниң дуңмазы боор чүве-дир ийин — деп каар.

Дыңгылмаа Аргалааровна амыраан шинчи-биле:

— Ол эшти билир бис, дарга. Харын ону сүмелээр дээш силерни чүү дээр ирги деп бодадывыс. Оон дээр кижиге тывылбас.

— Эш-өөрнүн бодалы ындыг болганда, бот хууда чөпшээрер мен. Соонда барып төрөл-дөргүл тырткан дээр ышкаш сөс үндүрө бердиңер, халак.

— Кайынам, дарга, ындыг чүве турбас ужурлуг. Мээңдаа улузум ол-бо албан черинде бар-ла болгай, Шыңгы Чоргаарович — дээш, оралакчызы хая көрүнмейн үнө бээр.

Мен бо районга кээримниң мурнунда хоорайдан ырак-даа эвес бир совхоз төвүндө көдээ школага башкылап турдум. Үк черниң чону-биле тааржып, эш-өөр-даа тыптып келген. Ол черге бүгү назыда чурттаар деп бодап алган турган мен. Бир катап хоорайга хуралга чорааш, Шыңгы Чоргааровичиге таваржы бердим. Элээн чугаа солушканывыстын соонда, даайым сүмелээн чүве.

— Че, чээн, бистиң районга чедип келгеш, ында ортумак школаны хүлээп ал, директорлап депшиир-ле болгай. Улузунче чоокшулап алырга, ында багай чүү боор. Боттарывыска дузалажып чораай-ла бис — деп сагыш алындырып каан.

Даай турда, бир ужур бар-ла эвеспе он деп бодап алгаш, ооң сүмези-биле школага директорлай бердим. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр дээн, даай эвес болза, ажылдан шагда-ла чаштай бээр хире болуушкуннарга таварышкыладым. Өг-бүлөмдөн-даа чарлып, арагалап-даа тургуладым. Күүйүмнүң таарыштырып турганы-биле чаа кадай-даа тып алдым. Элээн сагындырыглар болгаш донгулдалар-биле кызыгаарлаттынгаш, ажылымга хевээр артып калдым. Манаа даайымның эскет чок болчуушкуннары бар дээрзин билип-ле турдум. Ол аразында элээн үе эрте берген. Амыдырал бодунун агымы-биле чоруп турган. Бир катап партия хуралы болган. Анаа мөзү-шынар кижизидилгезиниң дугайында

шыңгы айтырыглар чугаалашкан. Анаада-ла чүве ытта-
вас хоочун башкы Дарыймаа Михайловна дораан-на мени
шүгүмчүлөп үндү.

— Сөөлгү чылдарда мында төрөл-дөргүл уязы тыптып
келген. Ол уяның иштинде эш директор база бар — дээш,
шүгүмчүлөл кызар чоруктар-даа барып чугаалай-дыр.

— Фактызы?— деп, үзе кирип, олурган черимден алгыр-
дым.

— Сөөлгү чылдарда силерниң төрөл-дөргүлүңер улам
көвүдөп, өске черден келгеннер ызыртынмастаанын эскерип
тур боор силер, эштер — деп түңнөп кагды.

Хуралга олурганнандан ыттаар кижин-даа чок. Ону
ажыглааш, тура-ла халыдым.

— Өскөн-төрөөн черинден өскээр кайнаар баарыл? Эки-
багай-даа бол, жүрүңе ажылын кылып тур бис. Азы адаар-
гап тур эвес силер бе? Бар чүве болза, уруг-дарыыңардан,
чоок төрөлдериңерден эккеп алынар, кым сенээ шаптыктаа-
ныл?— деп, бодал чокка артык чүве эде кааптым.

Сөзүм дооскаш олуруп алырымга, бодумга безни эпчогу
аажок болу берди. Хурал орай дүңе доозулган. Кижин бүрү-
зүнүн арыннарында бодал долган үнүп чоруп турду. Соогу
сүргей, сылдыс караа чивеннээр. Бажыңымга келгеш, удуп
чадап шаг-ла болдум. Шынап-ла Шыңгы Чоргааровичиниң
бодунуң уругларыңдан эгелээш, ооң чээни мен, күүйүмнүн
дуңмалары, харын-даа кудалар безин мында район төвүндө
чыылган болдувус. Мурнунда мону чүгө эскербейн чораан
кижин боор мен. Мен — школа директору, сөөлгү кадайым
Хандымаа — районнуң хереглекчилер ниитилелиниң садыг
килдизиниң эргелекчизи, бистиң төрөлдеривисти ховар ба-
рааннар-биле хандырып келген кижин. Даайымның баштайгы
кадайыңдан уруглары Кестикей Шыңгыевич — кезер эмчи,
Оюу Шыңгыевична — школада өөредилге эргелекчизи, Чечек
Шыңгыевична — инженер эртемниг, ооң ашаа — прокуратура-
да истекчи. Шынап-ла элдеп чүве! Чыл санында чаа баш-
кылар кээр, өөредилге чылын үзе дооскаш, улуг-ла дизе,
ийи-үш чыл болгаш, ындыг-мындыг чылдагаан хаккаш чоруй
баргылаар. Бистиң төрөлдеривис чоруур туржук, харын не-
межиң турар. Хурал-суглаага мурнакчыларның аразыңга
бистиң төрөлдерниң аттары үңгүлээр. Оларның дугайында
Дыңгылмаа Аргалааровна ышкаш даргалар боттары-ла таа-
рыштырыптар чүве ыйнаан. Шынында өске эштерден бистиң
онза ылгалы берген ажылывыс-даа көзүлбес-ле болгай. Ха-

рын Алдын-Мерген ышкаш эштерниң ажылдарының аар чүктери, суг кырынга көвүк дег, хөөрөп үнүп келбезин ам келгеш эскердим. Бистиң таладан кандыг-бир кижини арай хирелиг эш шүгүмчүлөпкөн болза, оон соонда ону сагыш-сеткил болгаш акша-шалың талазы-биле бүдүү кызыптары-ыс чаңгыс удаа эвес болгулаан. Мээң чоок эжим Алдын-Мергенни сактып кээримге, ыянчыы аажок апарган.

Ээлчеглиг элдээрткен сагындырыглар соонда сагыжым баксырааш, дорамчылалга базындырбас чоргаар незидиле чоруй барган ийи уругларымны сактып, мынчага чедир чааскаан чурттап чоруур шынчы кадайымның бир чагаазын бодап келгеш, буруум миннип, оларже чоруур деп шиитпир-леп алдым. Хандымаа-биле менде чүү боор, уруг-дарыг бар эвес. Хандымааның бир чажыдын чоокта чаа билген мен. Мээң чоруур деп турарымны билип алгаш, бир хүн Шыңгы Чоргаарович боду-ла менээ чедип келди.

— Кандыг арыга шактыра кааптың, чээн? Чүге бисти каапкаш чоруур дей бердин?— дээш, сагыжы саарзык айтыр-гылаар-даа.

Чүвениң алыс ужурун тайылбырлап бердим. Даайым Шыңгы Чоргааровичиниң арны хуулуп, мойну чооннап келгеш, хая ындында дөңгүр көк буга хыйыртап келген чүве дег, чааргап тура халыды.

— Шүгүмчүлөп-ле тургайлар! Оон сезингеш канчаар, шүгүмчүлөтпейн чораан эвес. Кымны кызып үндүрүпкөн кижиди мен? Тояап өөрөнгөн чүвелер чоруй баарга, оларны өрттээр-баглаар чүве бе!— деп, мен-не шүгүмчүлөп кылыпкан чүве дег чаңнап тур:

— Силерни мээң чанымга тургаш, амыдыралдан өөрөң-зиннер деп бодаан мен. Шынында мен силерни чанымга чыгып келиңер дээн эвес мен, боттарыңар-ла четкилеп келдиңер. Ам-даа бышпаан-дыр силер, бышпаан!..

— Силер чокта-даа чон аразыңга ажылдап, амыдырап өөрөңир апаар чүве-ыйнаан бо, Шыңгы Чоргаарович — деп арай хорадаксап харыыладым.

— Ынчаарга сээң бодалың-биле алырга, мени бо черден өскээр барзың деп турар ышкакжыл сен?

— Харын ону сүмелээр бодаан мен, Шыңгы Чоргаарович.

Кижим сандайга олура каапкаш, арнында дерин чоттуна берди. Оон менче топтап көргөш, ажыг согуна дайналкан

чүве дег, арнын дырыштыргаш, хүлүмзүрдү. Бөргүн кеткеш, күжүр даайым үнүп бар чоруй, бир-ле чүвени бодап каан боор, хая көрүнгөш, база катап өөрүшкүлүг хүлүмзүрдү.

ИЙИ УЖУРАЖЫШКЫН

Новелла

Аарыг кижиге нарын болгаш үр кезишкин кылгаш, шылагдап шагзыраан хирург Шымбай Дузалаарович Оюн-оол кудумчуну куду бажыңынче базыпкан. Көк-көк сыннар кырында шөгжөгөр өле булуттар харагылап келгенин, оларнын ындынче хүннүң ажытталып бадып чыдарын — кежээ апарганын ам чаа эскерип каан. Булуттар кырында алдын-налчак минчиглер кыймыңнадыр кытып келгөш, чоорту өже бергилээрин көрүп, бойдуста черле өскерилбес чүвс турбазын бодап, бир болуушкунну өске болуушкун солуп келири бистиң амыдыралывыста база ындыг-ла болдур ийин деп, ол философтап чораан.

— Черле сагыжымга сени бодап чордум ийин, эш, экии! — диге-ле, кады өөренип чораан эжи Монгушпай черден үнүп келген чүве ышкаш, бо ужуражып келген. Эштиң бичии ижипкени илдең.

— Даайымнын, Михаил Адыговичиниң төрүттүнгөн хүнүңге байыр чедирип, көстүп каар дээш келдим. Ол-даа канчаар, бистиң ужурашканывыска мыя мону шөлөөн черге аптар-дыр, эш — дээш, карманындан бир шил элээн каш беш-адыр демдектиг чүве уштуп келген. Элээн болганда эжишкилер херим артындан арыннары кыза берген үнүп келгеннер. Шымбай Дузалаарович эжинге база садар ужур-луг апарган.

Сылдыстарны кара булут дуглап, ийи-чангыстап улуг-улуг дамдылар дүжүрүп келгенде, эжишкилер бир бажын чанынга келгеннер. Улустуң ырлажып турары-даа кедергей.

— Кире кааптаалы, эш. Даайым-биле сени таныштырып каайн. Чангыс стакан кызыл чүведен ижипкеш, бажыңынга чедирип каар мен, эш — деп, Монгушпай хөөрээн. Эзирикте кижиге сестир чүү боор, эжиниң соондан Шымбай кире берген.

— Бо чүү мындыг кел дивээн аалчы эккелдиң! — деп, кон-чуг чоргаар, чоон, бедик кара херээжен хыйланган.

— Бо эш болган болза, мээң кончуг эжим, Шымбай Дузалаарович, ол болза...

— Дузалаар черинге дузалап чорзун, амдызында биске дузаның-даа херээ чок.

— Чок аан, күүй, Долгар Бедиковна, бо эмчи кижги ыш-кажыл, даайым-биле таныштырып каайн.

— Эмчи эмнелгезинге аарыг кижилерин эмнээр чүве ый-наан, бис-даа эмчи-домчу чалавас улус бис — деп, Долгар Бедиковна каржыланып, өске өрээлче ыңай болган. Шымбай Дузалаарович чүвениң байдалын көргөш, дораан-на дедир келген эжиниче үнүпкен. Монгушпай база эпчоксуна бергеш, арга чадаарда эжиниң оруун дуглай турган.

— Кижилер хүлээп алыр чайым чок, чугула херектиг болза, даарта мээң кабинетимге келзин. Мен база дыштаныр дыштыг кижги мен — деп, семис кижги, көк баштыг Михаил Адыгович хөрөктенип үнүп келген.

— Буруулуг болдум, дарга — дээш, Шымбай Дузалаарович эжин чайладыр идипкеш, жудуп турар чаъсче үне халаан.

— Кым ону чалааныл, үнүп чорзун — деп, даайынын хөрөктенгени дыңналып чыдып калган. Көк суг апарган Шымбай Дузалаарович бажыңыга элээрей берген чанып келген.

— Бо канчап бардын, күжүрүм. Ижипкениң ол бе? Орта сен бе, сээң мынчаар ижипкениңни кым көргенил? — деп, эмчиниң кадайы кылаң кара баштыг, ак шырайлыг аныяк херээжен чымчак сеткилин чажырып чадай-чадай, кургаг хеп эккелген.

— Бичии чүве амзаптым, өршээп көр, Таня — дээш, Шымбай Дузалаарович удуур өрээлинче кире берген. Ол хая көрнүп чыдыпкаш, бодунга боду карганып, удуп чадап хонган.

Бир каш хонукта эмчиниң сеткил-чүрээнде аар кара даш чыдыпкан чүве дег болу берген чораан. Ооң арнында чазык хүлүмзүрүү безин муңгаргай болу берген.

Шала күскээр оът-сиген, кат-чимис, ногаа, тараа быжып турда Шымбай Дузалаарович ээлчеглиг шөлээзин алгаш, ол-ла дүне чоруурунун биледин кадайы-биле бодунга садып алгаш, автовокзалга манап олурганнар. Телефонда эмчини кел дээн. Удаваанда «Дүрген дузаның» машиназы келгеш, Шымбай Дузалааровичини апарган.

Кончуг дүргөн кезиешкин кылыры негеттинип келген, аарыг кижиге бачыдап, кес кырында чыткан. Аарыг кижинин арнын көрө кааптарга-ла эмчинин кулаанга: «Кым ону ча-лааныл, үнүп чорзун»— дээн хөрөктөниешкин кулакка дын-налып келген. Бодун быжыг туттунар херек. Хилинчектенип чыдар кижиге болдунар-ла дузаны кылыр деп бодалга бы-жыы-биле туруп алгаш, эмчи берге болгаш нарын кезиеш-кинни эгелей берген. Шымбай Дузалааровичинин арныдан дер мырыңай саалаар, көстүк шилдерин безин дуй ала бер-гилээр. Кезиешкин үр болгаш чедиешкинниг доозулган. Амы-тынны боой тудуп келген кара өлүм чайлаттырган.

Шагзыраан, ынчалза-даа өөрүшкүлүг эмчи коридорго үнүп келирге арны жуурара берген Долгар Бедиковна ка-раанын чажын аштавышаан:

— Кандыг ышкаш-тыр, эмчи?

— Ажырбас, каш хонгаш, кадык-чаагай апаар — дээш, эмчи дашкаар үнүпкен. Шымбай Дузалааровичинин сеткил-чүрөөнде хилинчектиг кара даш уштунуп чаштааш, үүрмек-телип бусту берген ышкаш болган. Даң агара адып келген, а ыяштарда кушкаштар эде бергеннер.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

СТЕПАН САРЫГООЛ

ХӨҢНҮМДЕ ОТ

Күзүн кижиге чүнү көрбөс!
Күске безин кышка удур
Күжүгөндөн ырак артык
Хүнезинин ыяк чыый бээр.

Диин, хөөрүк, жээрген, куш-даа
Тоорук каккан дойлуш турда
Диңмиттиг өй демисел-дир,
Тоолдап болур чараш көрүш!

Бойдуста ындыг болуушкунну
Бодал, көрүп шинчилээри
Эңгиин көдөө кижээ туржук
Эртемденге ханы бодал.

Чайгы хевин солаан кыс дег
Сарыг торгу хемнеримде
Чаштар үнү хааннай берген
Чаагай үүлө хайныккан тур!

Кышкы малга бүрү чыгган
Кыстар, оолдар чаштар көргөш
Хөөрөм эвес шынын сөглэйн:
Хөңнүмдөн от жыптып турду!

ХОСТАЛГАНЫҢ ДАЙЫНЧЫЗЫ

С. К. Кочетовка

Хостуг ыржым булуң дилеп,
Хоргадаарын кол-ла күзеп,
Дескен, улчаан тоянчы эвес
Демиселдин шериг оглу:

Коммунистичи уjur сураан
Хосталганың дайынчызы —
Кочетов биске чедип келди.
Холдар быжыг куспакташкан.

Саян ынды ырак булуң
Салым-чолу үстүр четкен.
Шак ол эштен чаялга дег
Салдыкпайн аъттанган бис.

Дайын канчаар төне бээри
Төлгелээри берге турган.
Таныш эш-күш далдарал чок
Төгүлген хан коргутпаан-даа.

Тывылган-ша улуг шүүлде
Тыва чоннуң хосталгазы:
Чалбыышталган Кызыл тук-даа
Саян ындын чырыткылаан.

Оортан бээр-ле тыва черге
Оттун чыры улам дендээн,
Совет чурттун эли-холу
Социалистиг күрүне бо.

**ХЕНДЕРГЕМГЕ
КЕЛГЕНИМДЕ**

Базарга жөк, эдерге хек,
Базырыктыг төрээн хемим —
Хендергемге келгенимде,
Хере-хере боданыр мен.

Чашта баскан истеримни
Чаашкын-хаттар балаза-даа,
Тарбаган даам кайын уттур,
Таваар бодап, сактып тур боор.

Чеди-Хөлден хараарымга,
Сеткил-чүрээм дойдуп келир.
Ынак хемим эргий көргөш,
Ырлаксаам кээр, ыглаксаам кээр:

Қыйыгларга үүргене чыып,
Қызыл-даван ойнап чордум.
Эмиглер дег сүүрлеринге
Эргеленгеш тодуп чордум.

Баян-Талам, Узун-Ховум
Байыр тудуп чыткан дег-дир.
Кодур-Өшкүм, Саңныг-Хаям
Холун менче сунган дег-дир.

Хүрегелдей хүрең чечээ
Күскү хүнге таалаан ышкаш,
Хүрегечим, күртүлер дег,
Хүлүрткайндыр дагжап чыдыр.

Хараачыгай, Калбак-Саарыым
Катап-катап көөрүмге,
Қара баарым халаш кынныр,
Қараам чажы кылаш кынныр.

Өскөн черге өргүп сунган
Өөрүшкүмнү дозуп чадааш,
Ырым-шоорум, хөөмейимни
Ындынналдыр салыптар мен:

«Көгжиримниң эдигени
Хендергемниң суунда чүве.
Боостаамның эдигени
Могайымның суунда чүве».

Өскөн хемим, төрөөн черим,
Өргээңге үр желбээн-дир мен.
Ажылымның аайы ындыг,
Аттынмайн көр, аактавайн көр.

Октаргайда эвээш эвес
Ораннарны кезип келдим.
Төрөөн черим сагынгаштың,
Дөстүнместей бээр чордум:

Ногаан оран — Европа
Ноюрзап-даа болур хире.
Ынчалза-даа Хендергемге
Ыракта-ла четпес чораан.

Женева чарлыг хөлге
Ижигип ап чадап каан мен.
Ие чуртум хөрөөм өөр,
Ийлээр чыгыы апаар чордум.

Ынчангаштың хемим сенче
Ындынналып чедип келдим.
Акы-дуңма чонум-биле
Аралажып хөөрежип айын.

Сунуп баткан Сузугумга
Сулаттанып дыштанып айын.
Аштып баткан Ак-Талымга
Андааштанып хөлестеп айын.

Хендергемниң чону база
Хеминерни дөзөөн силер.
Хендирбези бедик-бедик,
Кенээттери хертеш-хертеш.

Чычыы-торгу содак кеткен
Чыраа-Кара Балчый-оол дээш,
Эзер-Дамдың, Самнаар-Сандан —
Эрес эрлер силерниң-дир.

Горькийниң холун туткан
Хоочун эмчи Дакый-Сүрүн,
Аргуун ирей тоолчувус
Аранардан үнген болгай.

Бээзи кожуун сузун баскан
Бегзи мөге маадырывыс
Фашистерни шүггеш келген,
Малчын хевээр чурттап чору.

Ады дээрге кыстар ышкаш,
Арыг дээрде кастар ышкаш,
Сүгдермаазы девий бээрге,
Сүдүн чажып сүзүглээр чон.

Мөгөнерни дөзевээн мен,
Мөлдүргейим өөнө-даа бол,
Сагыжыңар агын оода
Салгап аарын өршээп көргөр.

□

ЛЕОНИД ЧАДАМБА

ХУННУҢ ЧОГУМ МААДЫРЫ

Хоолулуг Тере-Хөлде
Кодан-кодан хойлар шуужуп,
Хоюг дүгүн кыргыдар дээш,
Хойжулары ай деп кел чор.

Чайгы чараш Тере-Хөлү
Чайынналып, уткуп чалаан
Алдын-сарыг ак-көк, ногаан
Аян кирип чалгаан чыдыр.

Кыргылданың ордузунда
Кызыл тугун киискиткен.
Кырган, чалы малчын чону
Кыңчык-даа чок чымыштыг-дыр.

Эъткир, дүжкүр семис хойлар
Ээлчээн манап чаржалашкан,
Чоорганын соя бээрге,
Чоргаар таалап чыткылаар-дыр.

Кыпты хачы кыйтынайнып,
Кыргаан дүгү кылын-даа-дыр.
— Кым-на хөйнү кыргырыл!— дээн
Кыйгырышкан хөглүг-даа-дыр.

Эрес мерген оолдар, кыстар
Эъди изээн — чарыш салган,
Электри хачыларлыг
Эптиг шалып кыргаан турлар.

Кыргыкчылар сорук киирген,
Кыстар, оолдар ырлыг-шоорлуг,
Кыжырышкан, маргылдашкан —
Кым-даа хыл дүк кагбайн тур.

Кыргыкчылар аразында
Балдаңнарны мактап турду.
Мара, Мира, Белек, Мерген
Кымнарга-даа аштырбааннар.

Малчыннарнын Наадымынга
Бараалгап баар шолбаннар хөй.
Тере-Хөлдүн төлээлери
Төлөптиглер — Балдаңнар-даа.

Хүрештерге шүүлгештин,
Хүлээлгезин күүсээн ишчи —
Хүндүткелге хүрээлеткен
Хүннүң чоғум Маадыры-дыр.

Тере-Хөл — Кызыл

СӨӨЛЧЕРГЕ

Шөйлүп баткан Сөөлчерге
Шөлөөн халдып черле четкей.
Сөзүн ээлээн хойжу эшке
Сөннүг сөстүг ырлап баргай.

Чечек, көктүг Сөөлчерге
Черимэнип черле четкей.
Сеткил ханган малчын эшке
Чечен сөстүг ырлап баргай.

Кожааланган Сөөлчерде
Коданнарны когзу эргээй.
Хоочун хойжу кончуг эштин
Холун тудуп ырлап баргай.

Доңмас, катпас Сөөлчерде
Топтуг эшке черле душкай.
Тос-Булакка — аржаанынга
Домактажып хөөрешкей.

Чонум чурту Сөөлчерде
Чогум эшке черле четкей.
Чолу-кежи кыс-ла болза,
Чойганмаа деп адап бергей.

АЛЕКСАНДР ДАРЖАИ

**ЧОНУМ НҮҮРҮН
БОДААР-ДЫР МЕН**

Хайыралыг төрөөн чонум,
Каяа-даа бол чораанымда,
Хүндүлээрге дедир барып,
Хүлге черле олурбаан мен.

Дашка дүвүн куруглаткаш,
Даван-даяам бастынмайн,
Хаайым-биле малгаш эжил,
Хаван болуп хуулбаан мен.

Шугум чазаар мурнунда
Бяж шыгаап алыры дег,
Чугаа-домаам чазай бодап,
Ылап топтуг сөглөп чордум.

Багай аажым көстү берзе,
Башты дектей бодум эвес,
Чонум адын ыят чокка
Шоотка кирип алганым ол.

Ынчангаштын аалдан үнүп,
Ырак черге чораанымда,
Чоргааралым, сүзүглелим —
Чонум нүүрүн бодаар-дыр мен.

АЪТТАР ШИИТКЕЛИ

Хоорайның кудумчузун шыва алып,
Кодан чылгы үерлээн хем сагындырып,
Даваннарын шаккыладып, сонгамда бо,
Дааш-шимээн уюкталдыр бөлдүнчүп тур.

«Александр Даржай кайыл? Бээр үнзүн!
Хоорайжының бисти алгаан херээ чүл!»— деп,
Хоор-сарыг, кула, шилги, шавыдар, ой —
Аскыр өөрү ала сүрүг киштежип тур.

Соолаңнадыр бир-ле чүве ооргам кешти,
Соңгам караан чырта тыртып, көре каалтым:
Тыва черниң мында желбээн аъды чок дег,
Тырлы берген, баскылашкан, оюк чер чок.

Маңнаар, базар черин тыппаан кижилер-даа,
Машиналар үзүк чокка медээ берген.
Хаайы эдип, хоюп салчыр аъттар бөгүн
Канчап мырай инек ышкаш, апарган чоор.

Херек кылып алган кижини канчаарыл ам,
Кеземчезин бүрүн чүктеп үнер болгай.
Авыралдап өршээр боор деп бүзүрээштиң,
Аъттардыва идегелдиг базып үндүм.

«Хоорай чернин куштан дүрген чычааннарын
Хову кешпес чоржаң аъттан дора-дыр деп,
Хоомайзынып, тоо көрбейн, 'базынган»— деп,
Хомудалдар киргилээнин дыңнадывыс.

Аныяк чаш, бажы катпаан кулугур моң,
Амыдырал шапкын хөгжээн чаагай өйдө
Аъттар мунуу шаап чоруур үе читкен.
Автоматика, техника — хөлгөң ол-дур.

Көдээде-даа, тайгада-даа, ховуда-даа
Көвөй хөлгө — машиналар болган чүйүк.
Хөгжүлделиг, космиктиг чээрби векте
Көшкүн шагже катап эргээн херээ бар бе?

Аксым бар дээш суглук чокка салган хейни
Анаа салбас хемчээн алыр!»— дигилээштин,
Коллективим хуралынга тургускан дег,
Кодан чылгы мени кончуп шаанга кирди.

Чүү деп чүнү чугаалаар мен, үнүм читкен,
Чүрбээжимни харыксыргай суйбап тур мен.
— Канчап баадын!— дизе-ле, сыртык кожа
Кадайым бо, караам чажын чодуп чыдыр.

Дүжүм боорга, бажым чайып, каттырыптым.
Дүнекинин үш шак чартык. Уйгу чанган.
Сайгылгаанның чырыы менче дески хып тур.
Шариктиг үжүүм туткаш, бодап ор мен:

Кизиредир челзип турар киштээн чылгым
Хире-хире сактырым шын. Буруум ол бе?
Ада-өгбөм мунуп желген шынчы өднүүн
Ала-чайгаар сагыжымдан ыратпас мен.

Челер, чыраа, саяк аъттар чүс-чүс чылда,
Челин хатка эстенедир халчып турзун!
Кижн кылган хуулгаазын «демир аъттар»
Кижн четпээн сылдыстарже чаржып турзун!

КЫЗЫЛ-ДАГДА ШЫПШЫН

Кышкы арыг ыржымы дег,
Кызыл-Дагда шыпшың дүшкен.
Эрте-бурун тоолда дег,
Элеш кынныр чүве-даа чок.

Улуг улус снген кезип,
Улуг-Шыкче чорувуткан.
Хензиг чаштар бүрү баглап,
Хемче төдү арлы берген.

Кажаа азын черде үгээн
Хартыгажык база кагган —
Кадыр чүктээн күдээм-биле
Кара данда тургаш чораан.

Хову ышкаш ээн өрээл.
Хоорай чурттуг мен-не чааскаан.

Хөөрөп үнгөн чайгы хүн
Көзөнекте — мени шооткан.

Эрте чаштан даңгаар эртен
«Эзерлиг аът мунар» бодум
Шөлээде-ле кижиге мен дээш,
Шөлээн чыдар херээм чүү боор?!

Чалыг шаамда кадыр чайып,
Чаагай меде кезип чораан
Шынаа-шыгым кокпа-оруун
Шынап кайын уткан деп мен!

КОЖАМ КЫЗЫ

Кожам уруу чараш кыс бооп хуулган ояар
Көзөнээмнин баары-биле болганчок-ла
Хөлде салдаан чоргаар кас дег эрткилээрге,
Хорадаар мен, кылыгым хайныр, өдүм чарлыр.

Сайзанактап кады өскөн хиремде-ле,
Чанынче ам чүгө мени чагдатпазыл?
Амдыг уруг биезде дег мени ам-даа
Азарганчыг оолак кылдыр бодаар чүзүл?

Эмдик аътты эзертээштиң муна кааптар
Эрес-кайгал ёзулуг эр апаржык мен.
Начыннарның аразынга ачыр-дачыр
Наадым-найыр хүннеринде тутчур-дур мен.

Чүгле чаңгыс кожам кызы мени тоовас,
Чүгө-ле ийик, мени эр деп санавастыр.
Бир-ле кежээ алаактыва чалажык мен,
«Бичии кижиге ынча диве, эниим!» — дижики.

Кадып калган терек ышкаш чаңгыс черге
Карара-ла көжүй берген туруп каар мен.
«Аван сени уду деп тур, эниим!» — дигеш,
Ааспырак кыс мени шооткаш, ынай болур.

Кожам уруу чараш кыс бооп хуулган ояар
Хондур черле карак шиммес болу бердим.
Урук-биле тудуп мунар эмдик аъттан
Уруг дора — аайга кирбес! Чүнү канчаайн?

ЭСКЕРИГЛЕР

* * *

Эрес орлан карактарың оду чайнап,
Ээлгир сының чаш хаак ышкаш эглиңейнип,
Қызыл-хүнде чаным-биле эртип чыда,
Қылын алаак уундува имней кааптың.

Секпилдерлиг арным өрт дег чалбыышталып,
Черже кирип, эстиримнің кыры келдим.
Кежээки хүн анаа хейде ыяткаштың,
Хемнің суунда арнын чунул туруп алган.

* * *

Частың чылыг хүннээрээнде дөгеленип,
Чажың суйбап, эргеленип ор мен, сарыым.
Қара дүктер аразыңдан каш ак дүк
Кажарарып көстүп келди. Сырбаш дидим.

Қажан шагда хомудатқан хүнүм сактып,
Харлыккыже үнүм читкен кайгап ор мен.
Көгергилээн кезек дүктер барымдаа бооп.
Хөңнүм өйүп, чемелээнзиг көстүп туру.

* * *

Кургаг будук чүктеп алган шываганчы
Кудумчулап, улуг-дүште жалгып орда,
Ооң эьдин изиг демир хаарганы дег,
Он-он карак кээргел долуп, шонуп эртер.
Өөдежок оглу дээштиң чүрээнге дээп,
Өөр хөй чон ону кармап турганзыг боор.

* * *

Бир-ле кижиге эки чурттап чоруур болза,
«Шагда ол довурак пактаар чүве ийин!»— деп,
Билир кижиге чугааланып үнүп келир —
Саасқан дылды ону ол-бо чашканнаптар...
«Шагда!..» деп сөс чигирзиг-даа болуп болур,
Чамдыкта шуут чылан ышкаш шап-даа болур.

Сээң үскүр буузаңны амданнанып,
«Чемзиг холдуг кенимни!»— деп, ачам мактаан.
Чүс-чүс ама саазыңга бодалдарым
Чүшкүргүлөп, шүлүүм одаан кыпсыр-дыр мен.
Шүүдеп оргаш, кылган «чемим» кижилерниң
Чүрээң өөртүп, «тоттуруптар» харыы бар бе?

МОНГУШ ӨЛЧЕИ-О О Л

ДОЗА ТУРАП

Бурун шагдан, өңчү ышкаш, дамчып келген
Мунгаранчыг коргунчуг-даа чугаалар бар.
Баажызы чок тывызыктар ыдып каан дег,
Бажым-мээмде өрүмнелип чоруп берген.

«Үш чүүл халап чамбы дигке болур» дигеш,
Үш-ле сөске: «Өрт, хат, суг» деп харыылап каан.
Биче шаамда өгбелерден ону дыңнааш,
Бирден-бир чок маргыжып-даа чоргулаан мен.

«Чаштынар дээш каяа, кайнаар сыңны бээр сен?
Чалым, дагны хоора шааптар күштүг хат-тыр!
Далай, черни хайындыр-ла, эзилдир-ле
Таварый бээр, хоозурадыр улуг өрт-түр!»

«А суг халап кандыгыл?» деп айтырган мен.
Ак-Сал өгбө арай сөргөп харыылажык:
«Далай дүүнче» кургаг черлер төдүзү-ле
Тайлып, дүлнүш киргилей бээр халап-тыр ол!

Ынчалза-даа шак ол халап эрте берген,
Ынаар Буура кырында бир демир сал бар:
Өлден артар — кижилерниң үре-төлү
Өзүп үнген чери ол-ла дижирлер боор...»

Тоолчургу чугааны ам бодал ора,
Доштуг эра сагыжымга кыймыш кыныр...
Ол-даа ынчаар эрте берген дижик деп кааш,
Оон ыңай чүзүл кылдыр дүүштүрер мен.

Дижинге дээр өрт-халап чөпсөглөнгөн,
Дириг тулуп — империализм одун шапса:
Камгаланып, харыы бербес эргевис чок,
Халап удур доза турбас аргавыс чок!

Өртемчейниң амызы дээш турушпааже,
Өрттөн артпас — үлегер сөс шынныг апаар.
Чазак, намым чүткүлүнге немере бооп,
Чангыс донда баглашканым ужуру ол!

КАНДААШКЫН

Кажанда-даа шак бо черге
Кандаашкынынар мындыг турбаан.
Дириг чүвээ ындыг каржы,
Диирензиг деп бодаваан мен.

Сактырымга хүниңи шонуу
Чалбыштыг өрт чалыны дег.
Үе-черни базарымга
Изидип каан элезин-не!

Кургаг болгаш ышкам агаар
Ала-чайгаар чилчик үзүп,
Куштар безин ырма сынган,
Азадыткан оргулаарлар.

Өрү көргөн дүжүү-даа чок —
Өл-чаъс дүжер барымдаа чок.
Өжөп-кызап турган-даа дег,
Өрттендирер изиг-халыын...

Шажын-чүдээн судурунда —
Чаашкынны бурган үлээр.
Чүдүлге-ле салбас болза,
Чүвө аайлыг деп каан дижир.

Чаяан-бурган бар-даа дижик,
Чалбарырын дүжөвөс мен.
Дииреннерин кады-хаара
Трибуналга дужаап бээр мен:

Оран-чуртум өрттөнгиге,
Одун көзөп органы дээш,
Өлүг, дириг бойдузумнун
Өжээни дээш ынчангай мен!..

Кажанда-даа шак бо черге
Кандаашкыннар мындыг турбаан
Аштаваан бол, түрөвээн бол,
Амыр эвес уржуун көрдүм.

Хуула бээр турган болза,
Кижиге болган эргем казааш,
Кудуушкуннуг чайык болуп,
Кирипки дег кынныр чордум!

БӨДЕЙ ӨГНҮН ЭЖИИН ДАМЧЫП

Сарыг-кидис чудун сурап,
Самдар болгаш соогун далдап,
Өзүп алган мөрүм ол дээш,
Өгнү бактаар эрге чок мен.

Алды хана, ынааларнын
Ажыдынга үнүм хөнүп,
Авам, ачам эргеледин
Аңаа билип, доруккан мен.

Дүймээзинниг чашкы үем
Түрөгделге боглуп чытпаан —
Бөдей өгнүн эжиин дамчып
Бөмбүрзекти танып алдым.

Байларнын ак өглеринин
Бажын ажыр эртине бол,
Ырымы бак, чилби чорук
Ыраваанын билир сен бе?

Улуг чаагай көзүлзежок,
Ала-чайгаар дидиренчиг:
Уё-човуур, базымчаның
Алыс дөзү ында болур...

Өнү кара, бөдүүн өгдөн
Өңүктөрнүн экизин тып,
Найыралдыг тыва аян
Нары-шээр чок мени бүргээр.

«Аалчы-ла эки хонза,
Аал ишти канчаар!» дишкеш.
Эптиг, чылыг шуглак-дөжөөн
Эккөп салыр — төрөлзек чон.

УЕЛЕРНИ БОДААРЫМГА

Хып дээн назын күзелдери
Кызыгларга өйлөттинмес:
Бөмбүрзектин боду безин
Бөдөй өг дег, бичелеп кээр.

Чараш болгаш шыдамыгын
Чавырыптар моондактар чок.
Чалы кыска, чалы оолга
Частың бодун дөмейлээр мен.

Түмөн өңнүг каазы-биле,
Дүлгээзинниг омаа-биле
Ажыл-ишчи чуртум хөөнүн
Аътче үндүр сергедиптер...

Көктүг чайның бүдүжүндө
Хөлзээр хире барымдаа чок.
От-көс ышкаш халын эртип,
Оожургаан назыда дег:

Ажык байлаа четчележип,
Амыдырал турумчаан дег.
Үнезин ам хандыр билип,
Үлегержий бергензиг-даа...

Алдын күстү бодаарымга
Ачам ышкаш, көрбээни чок.
Ажыл-ишче далаштырып,
Аайлап-баштап органзыг боор:

— Өөделиг силер бе аан,
Өнчүнер ол, кылыңар!— дээш,
Делгем черниң төнмөс байлаан
Делбереди салып каанзыг...

Кышкы өйнүң дүжүп кээри
Кырган-ачам сагындырар.
Өшкү дег аж бажын суйбааш,
Өөр-өнер төлдеринге:

— Кырган кижичеже чурттаар,
«Кызыл-дустап» чоруй баар мен.
Эптиг, демниң болуңар!— деп,
Эъдинге киир сургаанзыг боор...

Дөзевилей деннеп кээрге,
Дөмейлежир чүве-ле хөй.
Төдүзү-ле — кижиче ышкаш,
Төнүп болбас оруунда-дыр.

САЛЧАК МОЛДУРГА

ТАЙБЫҢ АЛБАН СОЛДАТТАРЫ

Дайын биле тамы аксын дуглай турар,
Тайбың-биле чаяалганы тудуштурар
Тала, өңнүк, акы-дукма көвүрүүнүн
Таваан салган буянныглар уктап ора,
Ленинни, кымны мурнай Ленинни,
Ленинниң Тайбың чарлаан декредин
сактыр-дыр мен.

Гитлерниң хаянныг сапы кырлап эрткен
Кижилерниң ышкындырган амы-тынын,
Ады-сураа ис чок барып өлгеннерни,
Ам-даа дилеп, тып-даа турар дириглерни
Четче ыглап төтпейн барган карак чажы
Чээрби бирги чүс чыл үнүп хаялааже,
кургавайн-дыр.

Ногаандыктын холу суге арнып турда,
Номун бижип, дайын биле дайзын каргаан
Чех Фучик, татар Муса Джалильдин
Черлик шажын дою болган хүннү, шакты,
Кюри канчап амызынга четтиккенин
Күрүнелер, диптер чону уттур хире
шаг-дүп болбаан.

Негр Робсон эрге-шөлээ алдаржыдып,
Неруда-даа Хосталганы ырлап чорду;
Нерунуң беш угуулгазы — Панча-Шила,
Нетонуң-даа шүлүктери — Тайбың турду;
Ыраажы-даа, чогаалчы-даа, политик-даа
Ынчаар тулчуп, дайынга удур дайынчылар
болуп чорду.

Шуурган ышкаш хайым, улуг шуулганнарга
Чуртум үнү, индири бооп сураа алгаан
Тихоновту, Симоновту, Корнейчукту,
Турсун-Заде, Полевойну, Шолоховту...
Тайбың албан солдаттары, элчинер деп
Даштыкыда эштер туржук, дайыннар-даа
билир чүве.

Биледи чок коммунистер дугайында
Бир-даа партия уставында биживээн бол,
Чандраны большевик деп адапсымза,
Чандыр-соора барбас боор деп бүзүрээр мен,
Ленин орден аңаа шаңнал, хүндү болду.
Ленинниң идеалы — делегейге
Тайбың болгай!

Чеди баштыг чылбыга дег, ында-мында
Чедир сокпаан дайзын бажын ковайткылап,
Черде чаа хан, айыыл-ондак чыды киткеп,
«Серемчилиг болуңар!»— деп кый деп турда,
Бистиң партия, улуг Ленин партиязы,
Брежнев дарга тайбың тугун холда туткан —
идегел ол!

□

АЛДЫН НАЗЫН

Чалыы шаамны эргий бодап
 чоруурумга,
 Шагдакы-ла ырай берген үе эвес,
 Дүүн чаа-ла казыргылап
 дойлуп эрткен
 Дүлгээзинниг, шуурган дег,
 сагындырар.
 Чалыы шаамда хөглөп өскөн
 чажыттарым
 Каткы ыры кулаамга жээп
 дыңналы бээр,
 Саарыглары хайнып, шураан
 Алаш хемим
 Карангыда уйгу-дүшке
 бо-ла кирер.
 Чалыы шаамда чайын көргөн
 чечектерим
 Сагыжымга кыжын безин
 чуруттунар...
 Шала пөрүк хүлүмзүрөөн
 чараш шырай
 Шак-ла ында болчаам манап
 орган-даа дег.
 Чалыы үем черле ынчаш
 канчангаштын
 Чарлып болбас, хевээр кады
 чоруур чүвөл?
 Амдыы чаа-ла көргенимни
 болганчок-ла
 Ала-чайгаар утту кааптар
 ужурум чүл?
 Амыдырал-чуртталгада
 эң-не эргим
 Аныяк шаа — «алдын назын»
 дижири чөл,
 Чүрек чүгле ынакшылче
 аскымнадып
 Чүткүп чораан үе болгаш
 ындыг боор ол.

ИРТЫШ ЭРИИНГЕ

Чазын, күзүн элдеп,
Чаныксаарым чаныг аът дег.
Сагыш-бодал хөлзеп,
Саймаараары шапкын хем дег.

Кавай черим — Тыва
Караам орта чуруттунар:
Кидис өгдө ава
Химиренин ырлап орар.

Хымыс кудар хува
Кымның кээрин манап турар.
Сыны чыжпак хава
Сыылап каап шошкуп турар.

Баглаашта аът оглаа
Бажын савап былгыргылаар.
Кожам кызы Оюмаа
Кожан ырын бадыргылаар.

Чаа өгнү өглээш,
«Шайлаңар»— деп, чалашканзыг.
Саян ашкан челээш,
Чанар оруум чырытканзыг.

Таңды сында артыш
Талыгырдан чытталыр-дыр.
Таваар аккан Иртыш
«Далашта» деп чагый-даа-дыр.

ХАМНААРАК

Кылан өңнүг бедиктен
Кыңгырадыр дыңналган,
Коңгулуур дег үнүнден
Хову-шөлдер одунган —

Хамнаарак,
Хамнаарак.

Дүне-хүндүс уйгу чок,
Дүрген маны үзүк чок,
Чыраа-саяк чоруктуг,
Чыдын чытпас соруктуг —

Дамырак,
Дамырак.

Кур чер чарып чаңчыккан,
Куом чүрек ыстаткан,
Эштеринге мактаткан,
Эриннерим ошкапкан —

Амырак,
Амырак.

ЧУЛУК-ҮЕР ҮЕЗИНДЕ

Чодураалар частып,
Чокпак аккыр хевин кетти.
Эжим сени сактып,
Эът-ле чүрээм ийлээр четти.

Борбак эзим долдур,
Бора-хектер эдил кээр-дир.
Бодал-сеткил хондур
Ботту хемдип, өйүп кээр-дир.

Чулук-үер күштүг,
Шугул чалгыг хайныктырды.
Уян чүрек өштүг —
Ундаралдан сырынналды.

Кызаннааштыг чайык,
Кырлан сынче тайлып көрем.
Чайның кужу, сайлык,
Саймааралым чазып берем.

Ыдыктап каан доруг
Аъдым болза — мунупсумза.
Ынакшааным уруг
Аалынче аъттанымза...

Байырымныг, хөглүг ай —
База катап келдин, май.
Барыын сыннар кырлады
Башкы көк ногаарды.

Дүнелерде сыгырга
Аян тудар апарды.
Дүлгээзинниг аялга
Арыг чүрээм саргытты.

Мунган аъдын дунгуш,
Мурнуң көрүп халдып олур.
Муңгарава, Монгуш,
Бууккан хөңнүң ырың болур.

Арга черге орук —
Сойгактыг боор, дыка шапта.
Аъттар тудар урук
Соонда херек, адып кагба.

ИГОРЬ И РГИТ

АМЫДЫРАЛ ДӨСТЕРИ-ДИР

Адыжымга чылыг хөрзүн үлдүрерип,
Адам ашак дерзиг бөдүүн хөйлени дег,
Аажок таптыг, тааланчыг чытталы-дыр.

Эриннерим чассытканзыг аңаа дегзип,
Эргеледип, салаам-биле өйдүктүргөш,
Эрте чашкан үрезинни көрүп кагдым.

Авазынга хинни тудуш бичии чаш дег
Амдызында боттангалак тараажыгаш
Алдынналып, чайынналып, чырып чытты.

— Ол чүл, ачай? Көргүзем?— деп, ээрежил,
Оглум менден дилей берди. Хөлчөк камнап,
Ооң бичии холдарынга салып бердим.

— Амыдырал дөстери-дир, утпа, оглум.
Алдын тараа, хөрзүн база адаң холу
Ажыл-иш бооп каттышжаштың чуртталга боор.

ЧАЙНЫҢ ЧАҢЫ

Чайынныг хүн шыдаар аажок чидиртип жээп,
Чалымнарны суугулаштыр изидипкен.
Даглыг черниң чинге кара дамырак суу
Дажы-сайы шаарарып кадып калган.

Шимчеш дивес дунааргай дээр хиндиин борап,
Шивеш жынныр хөлегелиг булут-даа чок.
Изиг-халыын каш хонук үргүлчүлөп,
Ийлер, шаттар кадар одун кургадыпкан.

Дамды дүшпээн тараа шөлдер шаарарып,
Тараа-быдаа, сиген-ширбийиш үнмейн барган.
Казырыктар кестип, чарлып тигленген дег.
Кандаан черниң хөрзүн шыгы даттыг паш-ла.

Эртен эрте суггатчылар аьттаныпкан.
Эрес эрлер биеэ шагда араттар дег,
Кудай дээрден өршээл манап тейлеп орбаан;
Кудук казып, ховуларже сугну чалаан.

Хамык бойдус частың чаагай өйүндө дег,
Кайгамчыктыг ногаан чараш баш тырткан.
Элбек тараа хову сынмас хорагай дег,
Эртип болур алдын суг дег чалгый берген.

Чайнын чаңы — кандаашкын ам шаптык катпас.
Шалытчы иш ону тиилеп, когун үскен.
Суггатчынын буян ижин шаңнаан ышкаш,
Суггур чаашкын чайыкталдыр кудуп келген.

АВАЙЫМНЫҢ ЭРГЕЛЕДИИ

Аяс дээрлиг, чырык хүннүг делегейде
 Аваа йөрээн ырлар чежел, шүлүк кажыл?
 Сарыг бүрү чылдың дүжөр өртемчейде
 Сагыш ханар чылыг сөстөр чеже барын
 Салаа базып,
 Саназымза, төттүнмес-даа...
 Төлдери дээш
 Төжкөн дерин савалаза,
 Дөргүн суу-даа бырашпас боор!
 Аваларнын
 Ажы-төлге эргеледии —
 Далай суундан ырак терең,
 Таңды сындан ушчок бедик,
 Дажыг еугдан күштүг шапкын,
 Чалар от дег
 Чайгы хүн-даа эннешпес боор!
 Ырлай бергеш,
 Ынакшылым алгапкы дег,
 Ындыг сөстөр кажанда-даа тыппас-тыр мен.

АПРЕЛЬДЕ

Апрельде ачам чарган
 Аңгызынга кызыл-даван
 Самдар оолак илиир сөөрткөн
 Шары бажы мунуп чордум.
 Хенче шаамда солун ол иш
 Сеткилимни сергедип каан...
 Апрельде тааннар чөмнээн
 Аңгыс черни «Беларусьтар»
 Чаштырбышаан, каргыраалай
 Чаржып турда, сеткил дүймээр:
 Кастым өле кырган мени
 Хайым ол иш чалытатты...
 Хатчыл айга — апрельге
 Кандыг боорга ынак мен, че?
 Анай-хаактын четчип орап
 Ак-көк хоюг салбаанда боор.

Шынаа, дагда ыжык черниң
Шымырарган көгүнде боор.
Кудай-дээрде душтуун дилээн
Дуруяаның үнүнде боор.

ЛИДИЯ И Р Г И Т

ТООВАЗЫМЗА

Ынакшылдың
кара чаңгыс
эң-не сөөлгү
Идегелин,
бүзүрелин,
өөрүшкүзүн
Ийи, үш чыл
дургузунда
сенден күзеп,
Ыяк манап
кадыгландыр
бодап чор мен.
Чанып келгеш,
билбээчеңнеп,
көрбээчеңнеп,
Чаным-биле
сагыш амыр
мени тоовайн,
Оя базып,
серте-даа чок
эрте бээр сен.
Оттуг чүрээм
ханызының
идегели
От дег, кыпкаш,
ыйба хүл дег,
эстип калыр.
Ооң соонда
сураглаан-даа
херээн чок боор.

Дагестаннын маадыр чону,
Дажыг хемнер, Эльбрус-даа
Хайнып хөлзээн Каспий далай
Караам орта көстүп келир...

Чаагай ишти мактап ырлаар
Чаяаттырган талантынны,
Даглыг черим кара суунга
Даады-ла дөмейлээр мен.

Алыс шынын өттүр сөглээр
Аксы-дылың чечен-не ийин!
Сеткил чүглээр номнарың дээш
Четтирдим, эш Расул!

Б И Ч Е - О О Л М О Н Г У Л - О О Л

ТОЖУ ЧОРААШ

Тоора-Хемге чорааш келдим,
Тоолда дег чараш чер-дир.
Алдар-аттыг аңчыларлыг,
Ажыл-ишчи чоннуг оран.

Азас хөлге эштип тургаш,
Аалчы дээштиң хүндүледип,
Балык мүнү ижип ора,
Баштактанчып, хөөрештивис.

Күдер кара аңчы оолдар,
Хүлүмзүрөөн чараш кыстар.
Ырын ырлап, сыгыртырга,
Ыым келир, сеткил дойлур.

Тожу чурту Тоора-Хемге
Ам-даа кезек турган болза,
Тожу уруу доруун кыска,
Ам-на база душкан болза?

ЭРТИНЕМ ХӨЙ

Алдын, мөнгүн эртинелер
 Аажок ховар болган тудум,
 Үнези улуг, ыдык-тыр деп
 Үргүлчү-ле бодап чордум.

О, Черим, өргүн чонум,
 Оглунарны өршээп көргөр:
 Шолук, кенен чалыы болгаш,
 Согур ышкаш бодал эттим.

Төрөөн черим, эргим черим
 Төдү бодуң алдын, мөнгүн
 Эртинеден чаяттыңган
 Элдеп, тоолзуг шиник силер!

Аксым-кежиин магадаар дээш,
 Адар даңдан чорук кылып,
 Сыннар ажыр хереп кээр хүн
 Чыжыр алдын ол-ла болгай!

Хүн дег өңнүг тараа чалгаан
 Хоор сарыг хову, шөлдер...
 Хорагайда эштип чыдар
 Күскү бойдус — шулу алдын...

Тайга-сыннар менги бөргү,
 Дажыг, шапкын хемнер, хөлдер
 Арга арыг — аккыр хадын,
 Анай-хаактар — шупту мөнгүн.

Ак-көк дээрде куу куштар
 Агым сугда балык-байлаң...
 Тоолчу кыш, айдын дүн-даа
 Доозазы — шулу мөнгүн.

Ынак черим, хамык байлаан
 Ынча-дыр деп санап четпес...
 Чаяалгаң боор кижилерниң
 Чараш, байы база сен дег.

Черниц ээзи — мээч чонум,
Сеткилин ак — арыг мөнгүн.
Сүзүглелим — мээч чонум,
Чүрээң оттуг — арыг алдын...

Алдын, мөнгүн ховар-дыр деп
Алдап, тенип чораан-дыр мен.
Эгээртинмес эртинени
Ээлеп чоруур кижидир мен.

КОМБАЙНЕР КЫС

Күзөл четпес удаажырап, ыраан-даа бол,
Күскү хову угаанымдан уттунмас-тыр:
Ынай када душкан-даа бол, дыңнаксанчыг
Ырым болуп артып калдын, комбайнер кыс...

Бункеринден саарылган кызыл-тасче
Хүннүң башкы херелдерин куткан ышкаш
Хүлүмзүреп, имирерти көрнүп келдиң —
Мунгаш хөрээм чарлыр чыгы хөлзей бердим...

Хөрзүн, дерниц, алдын хүннүң чыды сиңген
Хөөдүп тургаш быжырып каан хлевиминиң
Хүрең-кызыл картын көргөн санымда-ла
Күжүр сээң шырай-арның сактып кээр мен.

МААДЫ БОЛАТ

МӨҢГЕ ДЕП ЧҮЛ?

Бөдүүн, допчу чаңгыс сөсте
Мөңге деп чүл, чогуум черле?
Күжүр чүрээм, могаг чокка
Күштүү-биле жыптып согам!

Тура дүшпес ажилчынның
Тудуп, чаяап өстүргени
Алдын тараа, хоорай, суурлар
Алгап ханмас Мөңге ол-дур.

Хензиг чаштың иези боор
Келин кыстың тааланчыг
Өпей ыры, ынакшылы
Өшпес, оңмас Мөңгө ол-дур.

Ада Ленин, партияның
Аймак чонга тыпсып берген
Өөрүшкү, аас-кежи —
Өлүм билбес Мөңгө ол-дур!

АЙДЫС ЧЫДЫМ ТЫНЫП ААРЛАР

Билбес-тир мен. Сеткил-хөңнүм
Бир-ле чүкче далаш, чүткүп хөлзээр чүзүл?
Өөрүп, таалап дыңнап өскөн
Өпей ырым кулаамга кээп хоюннай-дыр.
Ажык-делгем, оргу шынаам
Алдынналып, караам орта чуруттунду.
Хаак аъттыг чашкы шаамны
Катап эргип, чечек сүзүп ойнай бердим.
Кажан-на бир шыпшың удаан
Хайыралдыг ынак авам чевээнге кээп,
«Төлүң бо-дур, хүлээп ал» — дээш,
Төрөөн черге мөңгө сиңип чыдып аар мен.
Үе эртер, үнүш-бойдус
Үрезини, амызы бооп үнүп кээр мен.
Салгалдарым «аяннын» деп
Салбаам суйбап, айдыс чыдым тынып аарлар.

КУУЛАР С У Т Т У Г - О О Л

ТӨРЭЭН БОЙДУС ЧЫЛЫГ КУСПАА

(Өөрлөш шүлүктөр)

1. ТААЛАЛ — ДЫШТЫ ХАЙЫРЛАДЫ

Этпекте элдер баары
Ээргийштелчек ээремге
Эштип, шымнып серийттенгеш,
Элезинге дөгелендим.

Сайда чөмнээн сайлыг кушка
Сартык берип, дуза каттым.
Чалы, хөнү чодурааның
Салбаан суйбап, чарашсындым.

Хөлөгелиг талдар дөзү
Хөлбөң шыкта хөглүг өскөн,
Чечектерниң чараш-каазын
Сеткил ханып магададым.

Ээрем сугга эштип, шымнып,
Элезинге чиннеттингеш,
Сеткил-хөңнүм чажыгыксап,
Сергеп-чийгеп хөглөп үндү.

Саарлып баткан алдын херел,
Шала шыксыг арыг агаар
Дамыр-ханче синниккештиң,
Таалал-дышты хайырлады.

Төрөөн бойдус — хүн, суг, агаар
Төлү мени куспактаарга,
Өөрүшкүмнүң ыры болган
Өөрлөш шүлүүм төрүттүндү.

2. СУГ

Шагда болган чүве-дир ийин.
Шала күскээр бир-ле катап
Дожу чуга сепчигешти
Дорттун харааш кырлавыттым.

Шулу хевим көк-мөөн кылдыр
Сугга дүжүп түрээм көрдүм.
Шугулдааштың карганган мен:
«Суг чок кылдыр соглуп-катсын!»

Ойлук чогум ол-дур ийин:
Оранымның суу чок болза,
Үнүш-чемиш кайын кээрил,
Үүлө-херек канчап бүдер?!

Хемнерний суу ГЭС-тер долгаар —
Херел-чырык чайынной бээр.
Хеме-судно сугга мацнаар —
Херек чүжктү дажыглап кээр...

Ойзуп турбайн чиге сөглээн:
Оранымның суу чок болза
Ава — Чер деп өртемчейге
Амыдырал бодаравас.

3. ЭЛЕЗИН

Базыптарга изиш кынныр,
Шурай бээрге чымчаш кынныр,
Чайгы шагда элезин сээң
«Чаңың-аажың» ындыг ийик.

Базыптарга изиш кынныр,
Шурай бээрге чымчаш кынныр,
Элезинни хенче шаамда
Элдепсинип кайгаар чордум.

Чүден бүткен, чүге херек?
Чүге мынчаар овааланган?
Кижээ, малга ажы-даа чок,
Хилис чыдар чүве-ле-дир.

...Эртем хөгжээн амгы шагда
Элезинниң ажы улуг.
Холуксаалап сайзыраткаш,
Холдар ону диргизипкен.

Тудуг кылыр тууйбуларым,
Тулган чараш аяк-савам,
Көзөнээмниң кылаң шили,..
Хөй-ле чүүлдү оортан кылыр.

□

АРТЫК ХОВАЛЫГ

* * *

Аныяк шаам хаяларга халып эрткен,
Аян ырны одардан мен дыцнап өстүм.
Бедик сында сырый үнген шивилерге
Мээң баштай шүлүктерим йөрээл кылган.

Чацныктыг чаъс, шуурган-хады хайыра чок
Салбараннаан чурук ышкаш силгип кээрге,
Ынай шеттер сыйлыр чазып турза-даа чок,
Ынак ава — черинден так тутгунулар.

Бодумну мен ынчан база аңаа деңнеп,
Амыдырал шуурган-хадын бодай бээр мен.
Черде баскан ийи будум дыка дыңзыг,
Шеттер ышкаш, торлуш дивейн быжыг турар.

* * *

Оран делгем, херин болгаш кажан-даа бол,
Ону эргиир үе менээ кайын турар.
Ынчалза-даа ыры чеде бээр боор деп
Ынчангаштың сеткилимни сөглөкседим.

Кым-даа кижичуртталгазын уламчылар.
Кыстыг, оолдуг болуксаарын күзевес боор.
Авай дээштиң, ачай дээштиң чассып турар
Алдагайлыг ажы-төлдү чаптавас боор.

Чаштар үнү чамбы-дипке чаңгыланып,
Саарыгларга, бедик сынга ыры болзун.
Ак-көк дээрим арыг турзун, чаагай турзун.
Аваларны ажыг-шүжүг оюп эртсин!

Күзелим ол, хүлээлгем ол, херээм-даа ол,
Күжүм, соруум ол дээш черле далдаравас.
Өртемчейниң булуң санай кижичөлү
Өөрүшкүлүг, каткы-хөглүг чурттап чорзун!

□

З О Я Н А М З Ы Р А Й

САЯН СЫННЫҢ БИЗЕҢИНДЕ

Өзен каыттыг

эзим адаа

чайлаавыска

Өөр кае дег

өглер кожа

хонгулап аар.

Күзег черде аалдар
Хүннүн дүгүн кагар.
Хүрөң чечек оңуп,
Күжүр кыстар уяраан.

Күскү дээрнин арын
Күзүңгүге деңнээр.
Чанган куштар ыры
Чалыыларны саргыдар.

Өөр-өөр дуруяа
Өглер чоогун эргип,
Чавыс-чавыс ужарга,
Сай-ла чүрек саймаараар...

Сарым чылыг жуспаан
Шак бо шөлгө көргөн мен.
Эрте чазын чараш кужум
Эргип кээрин манаар мен.

Могоп-шылаан дуруяа
Мойну безин чинге.
Турлаг черге хонуп,
Тулаа суунга дыштаныр.

Чанган куштар үдеп,
Чассып өскөн үем —
Өскөн черге ынаам
Өөрүшкүмнү оттурган.

Дунда-карам чурту
Дуруяалыг шөлүм.
Шагның каазын алгаар
Чаяаттыңган ырым.

КҮЗҮН

Орай кежээ сээң-биле
Орук ара ужурашкаш,
Чанган куштар үдээнивис,
Чаагай өйнү сагынган бис.

Ажып баткан кызыл-хүнде
Арның көрүп артканым ол.
Сыртылааштыг хүрең чаагың
Сыгыр карааң сактып чор мен.

Ашкан хүнче көрүп тура,
Аажок хөйну хөөреп турдун...
Чаагай чурттап чоруур сен — дээш.
Салааларым дыңзыг туттуң.

Ынчан бистер көржүп алган
Ылым-чылым тургулаан бис.
Ырак ужар дуруяалар
Ыглашкан дег үнүн салчык.

ЭГЛИП КЕЛИР КУШТАРЫМ

Азарганчыг бичиимде
Авам мени чедип аар.
Инек бажы дозуп,
Иелээн чоруп каар бис.

Тараа шөлү шыкка
Танывазым куштар,
Эртенниң-не чоруурун
Элдепсинип көргөн мен.

Авам ону хоюспас
Аяар оюп эртер.
— Көрөм, дуруяаң-дыр
Хөлзөтпө — деп, чагыыр.

Туман аржыыл эстээн
Дуруяалыг шөлгө
Авам ынак кужун
Алдың күзүн үдээр.

Дунук үнү чидип,
Дугаланып ыраар.
Чарлып тура ынчан
Сагыш-сеткил саргыыр.

Эргеленген черим —
Эргип келир куштарым.
Эргелиг чаш назыным
Эстеп-хадый бербээн.

ЧАЙГЫ ДҮНЕ ОДАГ КЫПСЫП

Аныяк чаш хенче шаавыс
Ажыт кирип чоруй барган.
Чассыг, лөрүк көрүжүңнү
Сагыжымда чуруп чор мен.

Олбуж ышкаш ногаан аргаа
Огургулаан аннар дыңнап,
Дүжүп баткан сылдыстарны
Дүңнү өтгүр санаар ийик сен.

Сырый тооруун пөштер чайгап,
Сыгырга куш эдип турда,
Чалбырааштыг одаг кыпсып
Чайгы дүне оргулаан бис.

Очерктер

САЛЧАК Ч И Г Ж И Т

ДИДИМ ЧҮРЕК

Ыраккы Тере-Хөлде Эмиже ээлчеглиг рейс. 1949 чылдын февраль. Соок-даа чыккылама, хар-даа улуг. Ийи хоочун эжишкилер Х. Хопуя биле А. Ензак ийи У-2-леринге олуруп-каш, ужудуп үнүпкөн. Ензак мурнуунда, Хопуя соонда. Саян биле Танды сыннарынын белдирлешкээнде тайгалар ак хар-биле шугланыткан, дуу-ла дөвүн куду, маажым чыткылаан. Балыктыг сыннарынын кыры.

Моторда анаа эвес дааш хенертен дынналгаш, оон соонда өже берген. Ховалыг Тогдугашович бичии када дүвүрей хона бергеш, дораан-на туттунгаш, самоледун эзиннөндир-бишаан, хонупку дег чер көрүп эгелээн. Бичии ажык оймак. Чугле ону чазып болбас. Ылаптыг деннеп-шиннээр, санаар херек. Ужудукчунун ханы билии, бедик мергежили болгаш дидим чүрээ тайга кырында бичии оймакка самолетту ылаптыг болгаш менди хондуруп шыдаан...

— Агаарда чоруур ужудукчуга хамаанчок, чер кырында чоруур машинада чолаачыга, харын-даа чадаг кижиге-даа чоруктуң бергелери таваржыр болгай. Ындыг үеде коргуп, мөгүдөп база далажып болбас. Улам кичээнир, дидимненир, байдалды шын угаар, ылап санаар херек. Ол дээрге бодунга идегел, ажыл-херек дээш харысалга-дыр — деп, ол озалондактан менди үнгенин хоочун ужудукчу тайылбырлады.

...Эн тайгада кара чааскаан. Самолет моторунун цилиндри сандан үнгөн. Ынчалза-даа ужудукчу ундараваан. Өөрү ону кагбас. Ыяш кыдыынче кылаштааш, от салып кааш, мотору чылыг турда адырып эгелээн. Кезек болганда, самолет дагжаан. Өрү көөрге, Ензак ээп чанып орган. Ол эжин эскерип кааш, самоледунун чалгыны-биле «көрдүм» деп имнээн.

Хопуя моторун адырып алгаш, ээн тайгага чааскаан хонган. Даартазында, эртен эрте, самолет дагжаан. Удатпаанда ол бир дескингеш, демги шөлчүгешке хонупкан. Самолеттан дүжүп келзе-ле, кыстар дег хүрең чаактыг, эрес ала карактарлыг, чолдаксымаар тырың мага боттуг Хунан-оол болган.

Ийи эрес эжишки үрелген моторунга чаа цилиндри салгаш, дүш эртип чорда, агаарже уурук-суурук көдүрлүп үнгөн. Тайгада «аэродрому»-биле байырлашкаш, Эмиге чүктерин чедирип кааш, менди-чаагай эеп чанып келгеннер. Тываның баштайгы беш ужудукчулары Ч. Кидиспей, Ч. Чимит, И. Хунан-оол, А. Ёнзак, Х. Хопуя олар шынап-ла ёзулуг эрес-дидим, мергежилинге хандыкшылдыг, бедик культура-лыг, чаагай сеткилди «эзирлер» чораан чүве. Оларның берге болгаш харысалгалыг ажылынга үстүнде ышкаш таварылгалар кижн бүрүзүнге болгулаан. Оларны сыныш чок эрлер быжыг тура-соруктуу-биле, техниканы, ужудуушкун херээн эки билири-биле тишлеп үнүп чораан. Хоочуннардан самолет рулюнга сөөлүнге чедир Ховалыг Хопуя, Алексей Ёнзак арканнар болгаш кадыының аайы-биле персоналдыг пенсионерлер апаргылаан.

Барыын-Хемчиктин Шекпээр чурттуг Ховалыг Долба кадайның чеди уруунуң ортуну Хопуя (ачазы ол бичиинде чок апарган) каш хой, өшкүзүн кадарып чорааш, Шекпээр дааның азы Каткылыгның кедезинде, талыгыр бедикте, дескин турар эзирлерни дыка-ла магадап көөр турган. Ынчалза-даа мен ынчаар ужугуп чорзумза азы ужудукчу болзумза деп бодавайн чораан.

Ынчан школа бар эвес, ынчалза-даа тыва бижикти бөлгүмнерге өөренип алган, чаа-ла 18 харлап чораан оол 1935 чылда Даг-Алтайның көдээ ажил-агый техникумунуң ветеринар салбырынче өөренип чорупкан. 1938 чылдың күзүнүнде ону чедишкинниг дооскаш, Улуг-Хем кожуунунга мал эмчизинге ажалдай берген.

Кижиниң амыдыралынга улуг салдарлыг болуушкуннар турар ышкажыгай. Шак-ла ынчаар, Хопуяны Тываның араттың ревшеринче келдирткени, ону бир янзы, солун ажилче кирериниң эгезин салган. Аныяк оол-даа анаа дайынчы хүлээлгезин күүсетпишаан, АРШ-тың мал эмчизи хүлээлгезин база күүседип турган. Ынчан Тывага ийи У-2 самолет бар турган. Олар чаа келген аныяк эрнин сагыжындан ыравас, оларга ужудуп өөрөнзе деп күзел хайныгып чоруур апарган.

Ынчан инструктор турган Кидиспей (эң баштайгы тыва ужудукчу), инженер турган Прохоров, ужудукчу Ткачев олар АРШ-ка ужар чүүл салбыры тургускаш, кижилер шилип ап эгелээн. Аңаа Чимит, Хунан-оол, Ёнзак, Очур-оол кирген. Чүүл-даа болза ортумак эртемниг, орус дыл билир Хопуя дилег кылырга база хүлээп алган. Аныяк эрлер хүндүс шериг албаны эрттирип, кежээ ужар чүүл өөренип кирипкен. Кидиспей ужудуушкун херээн. Прохоров самолет тургузуун башкылап турган. Курсантыларның изиг күзели бүдүп, 1942 чылда ужудуп турар апарганда, Очур-оолдан өскезин ССРЭ-же, шериг ужар чүүлүнүн училищезинче өөредип чоруткан. 1943 чылда ол училищени чедиишкинниг дооскан соонда, аныяк ужудукчуларның дайынчы амыдыралы эгелээн.

ТАР-ның нам-чазааның чөпшээрээни-биле Ёнзак, Хопуя, Хунан-оол олар тыва эки турачылар-биле кады Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче чорууру-биле Абакандан айтаныпканнар. Бүдүн чартык ай белеткел эрткен соонда, ужудукчуларны Москваже чоруткан. Аңаа баарга оларны Украинаның ийиги фронтузунга хамааржыр ужар чүүл полугунче чоруткан. Аңаа база тускай белеткелди эрткен соонда, 1943 чылдың декабрьда, Саратовче чоруткаш, ужар чүүл заводундан чаа ЯК-9 самолеттарны фронтуга чедирип хүлээдир полкка киирген.

Фронтудан ырак эвес чажыт аэродромга самолеттарны менди чедирери белен эвес херек. Дайзынның ужар чүүлдери бомбалай-даа бээр, шүүргедей-даа бээр. Чаа самолет фронтуга онза чугула, ынчангаш ужудуушкунда дүн-хүн-даа чок. Ындыг янзы-биле үш тыва аныяк ужудукчулар он-он самолеттарны фронтуга чедирип, совет улустуң тиилелгезинге төлөптиг үлүүн киирген.

1944 чылда барыын талакы фронтуга байдал экижээнинден Кол штабтың дужаалы-биле бистиң оолдарывыстың ийизиниң (Хунан-оол Тываже чанып келген) турганы хыдыкчы ужар чүүл полугун декабрьда Чөөн чүкче, Улан-Удэже чоруткан. Олар аңаа агаардан халдаашкынга удур камгалалга ЯК-9 самолеттуг, кезээде белен байдалга албан эрттирип тургаш, Май 9-ту аңаа байырлап уткааннар. Милитаристиг Японияга удур дайын эгелей бээрге, Хопуя биле Ёнзактың турганы хыдыкчы полугун Чита обласче, Маньчжурия кызыгаарынче, октаан. Аңаа баргаш, бистиң ийи дайынчы ужудукчуларывыс шүүргедекчи ЯК-9-тары-биле да-

ийнний сөөлгү үш хүннеринде 9 дайынчы уждуушкуннарны кылып, агаар камгалап, бомбардировщиктер үдеп турган.

Дайын төнгөн соонда ийи дайынчы уждукчу ол-ла полу-гунга артып калгаш, агаар кызыгаары камгалап, хайгыыл-дарже удаа-дараа үнүп, разведка кылырынга киржип турган. 1946 чылдың июль 26-да, шериг уждукчу хептиг, ак-көк погоннарлыг, дайынчы медальдарлыг ийи аныяктар төрөөн Тывазынга ээп чанып келгеш, тайбың ишче кирипкен. Олар дайын шөлүнге хыралбаан дайынчы чалгыннарын хергеш, хамааты ужар чүүлдүн Тывага агаар оруктарын, самолет хонар аэродромнарны дилеп тып, оларны ажыдып, хөй сан-ныг кижилерни аргыштырып, хөй тонна чүьктү дажыглап кирипкен.

Ховалыг Тогдугашович хамааты ужар чүүл шугумунга 24 чыл ажыг ажылдаан. Бодунун амыдыралынын 16 муң ажыл шагын У-2, АН-2 самолеттарга олура, агаарга эрттир-ген. Тывада агаар оруктуг черлерге оон барбаан чери чок. Харын-даа оларны боду база ажыдышкан. Онза чугула апарганда ол аэродром чок черлерге-даа самоледун хонду-руп, кижилерниң амы-тынын ап, чугула, далаштыг чүьктерни дажыглап чораан.

— Агаарга чораан шакты, четкен черлерни, уждуушкун санын диспетчер албаны даңзылап турар болганда, оларнын сан-түңүн кижжи билип ап болур-дур. А чеже кижжи аргыш-тырганын, чеже тонна чүьк дажыглаанын кижжи кайын санай аар. Чүгле 24 чылдың айларында безин чеже хүн, шак бар дээр силер — деп, хоочун уждукчу чөвүн сөгледи. Бис база оон-биле чөлшээрежип хөрээлиндер. Шынын чугаалаарга, ол сан-түң, тыва улустун чугаалажыры ышкаш, «түме-сая» чү-ве-дир ийин!

Кижжи чүгле ажыл-херек-биле чурттавас-ла болгай. Оон сагыш-сеткили, мөзү-шынары база турар. Бистиң хоочун уждукчуларывыс аныяк уждукчуларнын адалары дег даг-дынныкчылары чораан. Бо дугайын чугаалажып олурувуста, Ховалыг Тогдугашович, чаа сургуул доозул келген уждук-чуларны хөйү-биле өөреткенин, оларнын хөйү бедик мерге-жилдиг, эрес-дидим уждукчулар апаргаш, командирлер бооп, ИЛ-18, АН-26, ЯК-40 самолеттарда уждууп турарын сеткил ханып хөөрөп оргаш:— Олар ам-даа хоочуннар бис-терни хүндүлээр, билбээн чүвезин айтыргылаар болбас ийик-пе — дээш,— мындаа Чимий-оол келгеш «дыг бажынга ызыр-

ны бер частым, оон ужуру чүл?» дей-дир — деп, ону чаптап, хүлүмзүрүп хөөрей-дир. — Чимий-оол тулган эки ужудар кижи. Демги чугаазының колдуу баштактанышкын ышкажыл — дей-дир.

Ховалыг Хопуяның хөрээн «Хүндүлелдин Демдээ» орден, Ленинчи юбилей медалы, дайынчы болгаш күш-ажылчы медальдар каастап чоруур. Ооң үнелиг чүүлдеринин аразында Тыва АССР-нин Дээди Советинин Хүндүлел бижии, Алдарлыг ужудукчунун, ССРЭ-нин аэрофлодунун тергини аттың шынзылгалары бар. Дидим чүректин, чаагай сеткилдин, ажил-ишчи чоруктуң чайыннанчак херечилери ол-дур.

Хоочуннарның дидим чүрээ серт кынмаан, чалгыннары хыралбаан. Кады дээш пенсияже үнзе-даа Ховалыг Тогдугашович Хопуя биле Алексей Буянович Ензак күш-ажылчы ээлчээнде. Олар чанчыккан аайы-биле ам-даа самолет моторунуң даажынче, хайымныг аэропорттарның чоогунче тыртылдыр ажилдап, аныяк ужудукчуларга үлегер-чижек бооп чоруур. Хоочун ужудукчулар — дайынчы, ишчи эжишкилер, байырлал хүннеринде ужудукчу хевин кеткеш, чонунче уткуй үнүп кээрге, өөрүп четтиришкенивис илередип, дидим чүрөктери, чаагай сеткилдери дээш чоргаарланыр бис.

Чадаг базып, шары мунуп чораан тыва яды араттарның оолдары чалгын-чакпалангаш, «делегейни дескиндир, октаргайны одуртур» ужутканнар. Бир эвес Октябрының социалистиг Улуг революциязының чалгы Тыва черге эзиннелип келбээн болза, оларга ындыг эртем-билиг, аас-кежи кайын турарыл аан. Алдан чылдыг улуг юбилейивисти демдеглээр дээш белеткенип, амыр чыргалды чаяап, дүрүмчүдүп турар Үндезин Хоойлувустун төлевилелин чугаалажып көрүп турарывыс бо хайныышкынның хүннерде бистиң ийи хоочун ужудукчуларывыс, эрткен оруун эргий бодап, улам сорук кирип чорууру-даа чөп.

Төрээн чуртун камгалаарынга, төрээн Тывазының хөгжүлдезинге болгаш «чалгыннарынын» өзүп быжыгарынга киирген үлүг-хуузу дээш Алексей Буянович Ензак биле Ховалыг Тогдугашович Хопуя боттары-даа база кайгамчыктыг бо хүннерге чедир чурттавайин барган хоочун өөрүнүң-даа өмүнээзинден шынап-ла чоргаарланыр эргелиг.

ҮЖЕН БЕШКИ ЧАЗЫ

Иван Петрович бажыңындан үнүп келгеш, хой кажаа-зынче шиглей чорупкан. Ооң кылажы чоргаар, бүзүрелдиг, мөге-шыыраа аптара дег делгем хөрөөндөн, чоон, мадагар дурт-сынындан, адыгныы ышкаш дулгу, адыжы хаварык холдарындан илден. Аяс дээр өңнүг ак-көк карактарында өөрүшкүнүң оттары кыпкан, чазык арын-шырайында чаагай сеткилдининиң херечизи болур бир-ле шинчи бар. Даштындан көөрге, назын талазы-биле кижини ортузу чаа-ла чедип чоруур хире. Хову сырынынга хүрере берген арнында хүлүмзүрүг чайнаан. Ол тура дүшкеш, кадыр хаваан дүйгөш, Танды-Уула сынынче бараадап көргөн. Дээрниниң чүдөрээрин азы аяс болурун оон билип алыр: сынның дээрде шаштыккан бедик шиштегер бажы булут, туман-биле бүргеттинип алган турар болза, чаашкын чаары азы хат-шуурган болуру чайлаш чок, а ында меңги харлар эртенги хүн караанга чайнап чыдар болза, аяс хүн болур. Бо удаа Танды-Ууланың килчөң бажы чаа-ла шалып дээп келген эртенги хүннүң алдын-сарыг херелдери-биле аян-шинчи кирип будуттунуп алган, хүлүмзүрөөн чүвө дег, чайнап чыткан. «Эки-ле хүн болур-дур эвес бе» деп, Иван Петрович иштинде боданган. Сигенге турган аядын суггаргаш, шанаан суп, ап чоруур чүү-хөөзүн аңаа салгылап алган. База катап бажыңче киргеш, хүнзедир соо-вазын дээш, печкаже хөмүр-даш кирип октааш, аксын так кылдыр хаап каан.

Кажаада хойлары ажыдыпкан. Олары дашкаар үнгөш, чем дилеп, ээзин үглөп келгеннер.

— Э-эх күжүрлеримни!— дээш, хойларының баштарын суйбай туткулаан.— Чем чиксей бердинер бе? Ынчанмайн канчаар, хондур чыдарга, хырын хозап жалбайн!— Чамдык хойлар мааладыр эткилээш, кадарчыже кайгап алган тургулаар-даа.— Че, чүнү дилеп турарыңарны кижини билип чадаар чүү боор. Суг херек! Ол-ла!

Иван Петрович чылбай сугну онгачаже аксып бадырып-тарга, хойлары харамдыгып пактай бергеннер. Оон хойлары одарже сүрүп үндүргөн. Чуга харлыг, терең оыттуг хоорзунга келгеш, аш хойлар амырай берген. Кадарчызы дөлем дөн кырынга үнүп келген. Ыңай-бээр эргий көрүп олура, ханы бодалга хаара туттура бергенин боду безин эскербээн.

Шагда-ла талыгыр эрткен үе болу берген чылдары сагындырып келген. Ону ол черле кайын уттур! Хой кадарып үнген баштайгы эртени.

...Хакасияның Кара-Дус району. Ачазы Петр Сафонов ол черге кара чажындан тура хой кадарып өскен. Боду назы дөгүп, адак-бышкаа аартап келгеш, оглу Ваняны база бодунуң мергежилинге чаңчыктырып өөреди берген чүве-дир.

Суурдан ырак ээн ховуга адашкылар боттаңнап хой кадарып турган. Ашак аъш-чемнеп алыр дээш, суур кирген. А хойларынга оглу арткан. Демгизи чоруурда, Ваняга чагаан:

— Ваня, хойларың ыратпайн, майгын чанынга кадар. Ыт-куш ондактыг эвеспе. Ээн салып болбас. Мен удавас чедип кээр мен.

Ваня ынчан чүгле 12 харлыг. Эртен хойлар оъттап үнерге, оол соондан кады чорулкан. Ол хойларындан шоолуг-ла бедивес. Бирде чаттылып оъттаан хойларның дөө кыдыынга барып, бирде бо кыдыынга кээп, бажын дозуп, доктаадып чораан. Ынчалзак аш хойлар оът баштап маңнажыр. Ол дозуп, бо дозуп чорза-чорза, майгынындан ырап, ой-чиктиг, чоогаларлыг черге желген. Хойлары ам-на тодуп, оожум оъттап эгелээн.

Күсүк хүн дүш чокшулаан. Хойларын турлаанче кадарып киирер өй келген. Чоога иштинге чораан хойлары хенертен-не хоюп ыңай болган. Аразынга чораан Ваня соонга арткан. Ол чүнү-даа билбейн, кайгап турда, хөлчок улуг көк ыт бо халып орган. Кортканындан Ваняның эът-мага боду чым-сырт кылынган. Харын-даа албааравайн, тудуп чораан мергезин чайбышаан, алгырар орта, бөрү дедир ойда дүшкен. Ваня ынчан бичии-даа болза, араатан бөрүден аңгадап кортпаан, хойларын турлаанга эккелген. Ол аразында суур кирген ачазы база чедип келген. Таварышкан ужура-лын чугаалаарга, ашак оглун аажок мактаан:

— Эр хей-дир сен, Ваня. Кодан хоювустан чаңгыс-даа башты кокайга алыспаан-дыр сен. Ол-ла болгай, ам кадарчы болуп, «сагыл четтиргениң» ол ышкажыл. Бир-ийи чыл болгаш, тускай кадарчылаар сен.

Баштай чааскаан хой кадарып үнген хүнүнде болган ол таварылга Иван Петровичиниң бодалынга уттундурбас болуп арткан. Хой кадарып чораш, ол ону эпти-ле сактып келир.

Алыс чурту — Саян артында акы-дуңма Хакасияның Кара-Дус району, ада-иези ат-сураглыг малчын чораан Иван

Сафонов эрте чажындан эгелеп-ле кадарчы апарган. Ол бичиизинде адазынга дузалажып, хой бажы дозул, хураган ажаажып тургаш, хойжунуң чымыштыг мергежилинге чаңчыгып, аңаа хандыкшый берген. Хоочун хойжунуң оглу адазын дөзөп, ховуларның ээзи болур белең эвес чымыштыг, ынчалзажок чонунга хүндүткелдиг ажылды кыла берген. Иван Петрович төрөөн черинге сес чыл хойжулаан.

Амыдыралының аайы-биле буурул баштыг Саянны ажып, Тывага келген. Баштай доктааган чери — Балгазын суур ол. Тываның хоочун колхозтарының бирээзи — «Революцияның чалбыжыңга» механизатор апарган.

Бир-ле күзүн тараа ажаап алышыккыны доозулганда, ажыл чайланган. Колхозка хой кадарар кижинегеттинип турар деп дыңнааш, Иван Петрович конторага барган. Колхоз даргазы Юрий Михайлович Чихачёв Сафоновтун чугаазын дыңнап олура, бүзүрөөн шинчилиг мынча дээн:

— Кижиле болганы хой кадарып шыдавас. Сең дээрге хойжу эвес, а механизатор кижини ышкажыл сен. Оон ажыктыг чүве үнер деп бе, Иван Петрович?

Иван Петрович даргазынга тайылбырлаан:

— Силерниң чугаалап олурарыңар шын-дыр харын, Юрий Михайлович. «Даг көрбейн эдээн азынмас, суг көрбейн идиин ужулбас» дижир чүве. Хой кадарып билбес болза, олче кайын семээр ийик мен. Кара чажымдан хой аразыңга өскөн, ону кадарып билир болгаш, ынчап олур мен. Мээң ачам Хакасияның алдарлыг хойжузу чораан кижини. Мен аңаа дузалакчылап, бичимден-не хой кадарып өстүм. Ол мээң күзелдиг ажылым-дыр.

Юрий Михайлович баштай чугаалапкан сөстөринге ам харын эгени берген. Ол чазык хүлүмзүрөвишаан, дүрген-не чазамыктаан:

— Дем-не чоп ынчаар чугаалавас силер, Иван Петрович! Силерни хойжу деп кайын билир мен. Укуг хойжу ышкажыл силер! Ынчаарга-ла чорук чогаан-дыр. Артында механизатор-хойжу ышкажыл.

Иван Петрович база катап бодунуң ынак ажылыңче эеп кирген. Орай күс дүшкенде, Иван Петрович бир кодан хойну хүлээп алган. Кады хой кадаржыр эжи — Кунгаа Шавы болган. Баштайгы хүнүнде-ле Иван Петрович эжинге сүмелээн:

— Чаа, Кунгаа, бо хойларны бис ээлчежиң кадарар-ла. Бис мында иелээ олурар чок. Сен суур чоруур, беш хонар, а оон мен чоруур, база беш хонар. Мен ынчаар бодаар.

— Иелээ маанаа турбас, бир кижиге беш хонукта ээлчээн эрттирип каар дээрин ол бе, Ваня? Чаңгыс кижиге артарга, берге ыйнаан. Ол хой кадарып чоруур, а бажың ээн калыр, кым от салыр, кым шай хайындырар?

— Ажырбас, таныш, чаңчыга бээр. Мында чурттаар дыш чок, культура база чок. Суурда чурттаар-ла, ээлчежип ажылдаар. Ол күш эки, таныш. Бис ам ээлчежип ажылдаар-ла.

Хой ажылынга ээлчеглиг кадатты Балгазынга бир-ле дугаарында Иван Петрович Сафонов эгелээн. Ооң үлегерибиле совхозтуң хойжулары малды ээлчежип кадарарынче, суурга турум, культурлуг чурттаарынче шилчээн. Ээлчежип кадарарының ажыктыыга Иван Петрович өске хойжуларны бүүредип шыдаан.

Суурнуң кырынга кежээки имир эскет чогу-биле дүжүп келген. Таңды-Ууланың сынында куу туман кышкы эзимни сооктан хумагалаан чүве дег, дуй шуглап алган. Сой хемниң бузу база Балгазын суурнуң кырында астына берген. Таптыг-ла ынчан ак «Волга» суурнуң үстүнден куду чындыңнаткаш, доора кудумчуже ээй тырткаш, дөрт ханалыг улуг бажыңның хериминиң эжинге тура дүшкен. Иван Петрович Сафонов беш хонуктуг ээлчээн эрттирип, коданда хойларын эжинге хүлээткеш, бодунуң «Волгазы»-биле бажыңыга хап келгени ол. Ону кадайы Анна Илларионовна уткуп алган.

Ажыл-ижин сонуургап чугаалажыры-биле алдарлыг малчын Иван Петрович Сафоновтуң бажыңыга бардывыс.

Иван Петровичиден ооң ажылынга хамаарыштыр мындыг айтырыгны салдым:

— Хой кадарга-ла үжен беш чыл ажып турар-дыр силер. Хойжунуң ажылында кол чүве чүл, Иван Петрович?

— Бүгү-ле чүве кижиниң кызымаандан хамааржыр. Хойжу бүрүзүндөн айтырар болзунарза, ынча дээр. Хамыктың мурнунда хойларның семис, шырак болурунче кичээнгей салыр мен. Кышка чедир ол ыяк семирп алыр болза, хойжу чедиишкинге ынанып болур, а хой арган болза — хурагандаа чедир ап шыдавас, эът, дүк-даа шоолуг болбас. Хураганнарын үскен соонда, хойну тараа хоорзунунга кадарып тургаш, эки семиртип, тарып боозадырынга белеткээр мен. Дуржулгадан алырга — семис хойларның ийистээри хөй. Тарып боозаткан соонда, кызыр хой турбазын дээш, кошкар салыры албан. Ынчангаш хой бүрүзү шупту оолдаар. Хойжу кижиниң ажылында «каар-саар» чүве чок. Чижээ, хойну чемгерерде, суггарарда, кажаадан хары угда сынмарлаштыр

үндүр сүрүп болбас. Хойнуң ара салыры — кажаадан иткилежи үнөринде. Ынчангаш кажааның аксын алгыг кылдыр кылыр, кыжын хойларны иткилештирбейн, эвээш бөлүктөп үндүрөт. Хүнде ийи катап чылыг суг ижиртир.

Оолдаашкынга онза кичээнгей салыр. Ол харысалгалыг өйдө ийи хире сакманчыны дузалаштырып алыр. Дөрт кижини төрүттүнгөн хураганнарны ажаап доруктурарынга четтигер. Хой оолдай берген үдө кажаага дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны тургузар. Оолдаан соонда, 10 хонук эрткенде, чаңгыс хураганныг хойларны 10—15 баш бөлүккө үзөр, а ийистээн хойларны 15 хонганда бөлүккө кадар. Хойнуң оолдаарын эки хайгаараар, оон башка хүн санында ийи-үш хураган оскундурад чадавас. Сүдү шоолуг эвес хойлар база турар. Оларнын хураганнарын өске сүттүг хойларга чагыштырар. Хураганны инек сүдү-биле эмискиктес мөн. Чүгө дээрге, өзери шоолуг эвес болур чүвө. Хой семисте, сүдү элбек, хураганын тоттуруп алыр. Арган хойга ийи хураган эмзирип болбас. Хураганнарны ажаарда, оларнын байдалын хайгаараар. Өтпектей берген кошкак хураганнарны дораан ангылааш, оларны эмнээрин организаастаар. Хураган төрүт-түнери билек-ле, беш кубик эм-биле (стрептомицинниң бензопеницилин-биле холуксаазын) профилактиктиг тарышкынны кылыр. Ол чорук хураганнарны менди алырынга идиглиг. Тарышкын кылган хураганнар чай дургузунда аарывас болур.

Менде ажилды организаастап турарының «чажыды» мындыг. Бирээде, хойну ийи жезек кылдыр оолдадыр кижини мен. Хойларнын кезини оолдаптарга, оларнын хураганнарын бир ай хире доруктуруп алыр. Ооң соонда коданнын өске кезини оолдап эгелээр. Ийиде, хой оолдаашкынын кыска хуусаада — он беш — чээрби хонукта эрттирери эки. Өске ажил-агыйларда кылып турары ышкаш, оолдаашкынны ийи-үш ай узамдыктырып келир болза, хураганнарны бүрүнү-биле камгалап ап шыдавас. Чүгө дээрге кажаа иштинге ийи-үш ай дургузунда дүне дежурныйлаары берге болгай. Оолдаашкынны ынчаар организаастап турарындан чамдык хойжулар хөй-хөй хураганны чедир албайн турар деп бодаар мен.

Иван Петровичиниң хойжу стажы — 35 чыл. Бо дээрге оон барык-ла бүгү амыдыралы-дыр. Ооң иштинден 25 чылды «Революциянын чалбыгы» совхозка хойжулап эрттирген. Кежээ-кызымак, амыр-дыжын бодавас ишчи Иван Петрович совхозунга ол үениң дургузунда 15 муң баш хойну өстүрүп

берген, 50 муң кг дүктү дужааган. Ол бүгүнү акшаже шилчидер болза, та чеже! Анаа бодаарга, эскет чок кылдыр сагындырар ишчинин киирип турар үлүг-хуузу ындыг-дыр. Ындыг кижини буянныг дивес арга чок!

Он бирги беш чылдың баштайгы чылында Иван Петрович Сафонов бодунун үжен бешки чазын уткаан. Ол бо чылын база-ла төрүүр 100 хойга онааштыр 118 хураганны менди доруктурган.

ЛЕОНИД ЧАДАМБА

ТЫВАНЫҢ НАЦИОНАЛ-ХОСТАЛГАЛЫГ РЕВОЛЮЦИЯЗЫНЫҢ 60 ЧЫЛ ОЮНГА

ШУУЛГАН

Оюн Демчиевич Охемчик — Тыва Арат Республиканың үезинден бээр хоочуннарның база бирээзи; көрбээн, дыннаваан чүвези-даа чок, көдүрбээн, кутпаан хөнээ-даа чок, база бир партия, совет ажылдакчызы — суд-даа даргалап, ТАР-ның МАР-га элчин сайыды-даа болуп, партия райкомунга секретарьлап, райкүүсүк-даа даргалап чораан база бир солун кижилернин бирээзи. Ол Тываның национал-хосталгалыг улусчу революциязының дугайында шала-була билир болгаш дыннаан-даа чүүлдерин мынчаар сактып чугаалап олурду.

— 1921 чыл — Тывага национал-хосталгалыг улусчу революцияның өөскүп, Тыва Арат Республиканың тургустунган чылы. Мен ынчан таптыг-ла 12 харлыг, чүвениң ужу-кыдыын угаап билир болгай мен аан.

Аах, ынчан улустун аътка мунар деп чүвезин, азарганчыг чүве-ле болгай.

Бир-ле катап Ээрбек-Бажы — Эки-Оъттуг чайлагга чүве, чеди ай үези. Каш борбак хойларывысты кадарып хүнзээш, оларны аалче киирип олур мен де. Бир көөрүмге, дүү-ле бора аъттыг кижини аалывысче углай, бир-ле кара торга дег тутсул олур. Чүү ындыг элчин боор дивишаан, база-ла сонуургап, өгже далаш-биле келдим. Бичини кижини улуг улус чугаазынга киржир эвес, өг даштындан дыннап тур мен.

— Амыргын-на?

— Амыргын, амыргын-на-дыр силер бе?

— Амыргын, сол чүү тур ирги?

— Тайбың болгаш түр. Силерниинде солун чүү тур ирги?— суг-суг дижип, ачам-биле ол келген кижиге амыр-менди солчуп турлар.

Хирезин бодаарымга, олар мурнунда-ла ужуражып, бир чүве дугайында дугуржуп турган хире.

— Че, чүү бооп тур силер, ашак? Боданып алдыңар-ла ыйнаан?— деп, демги кижиге байысаай-дыр.

— Менде-даа чүү боор, чонум кирер болза, ол-ла-дыр. Чонум-биле чоруп-ла оргай мен — деп, ачам Оюн Демчи харыылааш:— Кайы аалдар кирип турар боор чүве-дир, ыңар?— деп айтыра-дыр.

— Бактыгда болгаш Белдир-Чайлагда дээш аалдар шуп-тузу-ла кирип турар чүве-дир. Ындыг болган төлээде бижики-билик чок болгай силер. Силерни база бижий шаап алың — дээш, демги кижиге белеткени берди дег болду.

— Адыр, адыр, дуңмам, далашпаңар, шугум чазаарда, шыгаар, шуугаар мурнунда, боданыр деп чүве бар болгай. Таптыг боданмас болза, далашкан күске сүтке дүшкензиг апаар. Адырам, Кадыг-Соруг чайлагда аалдар канчап тур ышкаш?— деп, ачам база сиңнигип олур.

— База кирер апарган улус. Че, бижип апканым ол эвеспе, мен-даа халдып турайн — деп, далажы берди.

— Сааданар, сааданар, пашты тиге кааптар-дыр — деп, ачам чалады.

Ачам-биле демги кижиге өг хөлегезинде таакпылап, чөдүр-гүлөп каап, хөөрежип олурлар.

Ол аразында база ийи кижиге халдып келди: Хөөрем ашак-биле Доңгажык ийи болду.

— Чаа, кайы углап-шиглөп бар чор силер аан?— деп, ачам айтырды.

— Өөк ажып бар чор бис ийин, ыңар. — деп, демгилери харыылады.

— Дөө аалда чүү бооп турар чүве боор?— деп, баштай келген кижиге айтыра-дыр.

— Дүк хап-ла турар улус-тур — деп, демгилери харыылай-дыр.

— Ол аалда канчанган-дыр?

— Бүрүн-мөзүн кирип турар улус эвеспе бо — деп, демги ийи кижиге бир үн-биле харыылады.

— Че, көрдүңер бе, кирген деп санааш, даңзылап кирипкеним бо эвеспе — деп, демги кижиге ачамга база катап чугаалады.

— Адыр ыңар, оода чадап, кежээге дээр боданып көрейн. Өрү аалдан бээр чоктааш келийн. Чүү бооп турлар эвес.

— Ындыг-дыр, чоктааш келиңер харын.

Демги кижги ындыг янзылыг беш-алды-даа хонукта ачамдан ынчаар негеп кээп-ле турган.

II

Сөөлүндө билип кээримге, ачамга кээп турган — ол үениң база бир идепкейжизи Оюн Саарбай болган. Ынчан чаа-ла эвилелдээр деп турган угудар яамының намчыларынга араттарны элзедип алып дээш суртаал тарадып чоруп турганы ол болган чүве-дир.

Угудар яамының үндезиленикчилери болгаш Бүгү Тываның Шуулганын чыылдырар дээш эң идепкейжилер — намчылар арбан, сумуларны үлежиң алган суртаалдап чоруп турганы ол-дур.

Оюн Күрседи — Үстүү Элегес, Межегейге; Оюн Күржепей — Эртине-Булак, Чагытай; Салчак Чуржаапай — Каа-Хем, Көк-Тей, Шаравии — Хем-Белдири, Оюн Саарбай — Ээрбек, Суглуг-Хем ол ынчаар суртаалдап чоруп тургулаан.

В. И. Ленинниң, ооң үндезилээни коммунистиг большевиктер партиязының удуртулгазы-биле 1917 чылда Россияга тиңлээн Октябрьның хувискаалының динмирээнинден Танды Тывазы чүс-чүс чылдарның караңгы-дүмбейинден оттуп, Октябрьның чаштанчызындан Азия диптиң хиндии хүнней берген. Октябрьның салдарындан, орус кызыл партизаннарның, орус большевиктерниң ачызы-биле тыва улус иштики, даштыкының дарлал мөлчүгделинден уштунуп, тускай догуннап хөгжүүр дээш, мурнакчы араттар чугаалажып чоруп турганы ол. Кызыл партизаннар, орус большевиктер Тываның Хем-Белдири, Бии-Хем, Каа-Хем, оюннар чурту — Танды ынчаар чурттап тургулаан.

Ынчангаш оларның деткимчези-биле мурнакчы тыва араттар — Оюн Күрседи, Оюн Саарбай, Оюн Күржепей, Салчак Чураапай, Оюн Шаравии, Узун Лопсан, Оюн Дембирел, Дет Данзын, Орустаар Биче-оол дээн ышкаш үжен шаа харлыг эрес мерген эрлер баштай намны тургузуп алып, оон чаа чазакты тургузар дээш орус большевик, кызыл партизан эштери-биле сүмележиң, араттарга суртаал салып чоруп турганы ол.

— Ам бодап көөргө, ынчан, чээрби чылдар бистиң Элегес, Межегей, Ээрбек, Хем-Белдири — бо мынчаар дыка дүшкүүрлүг турган болдур ийин. Орус, тыва чон революсчу хөөн кире берген, ындыг дидир, мындыг дидир, соңгаар орус чуртунда Леней деп улуг мерген угаанныг башкы кижиге бар. Ооң номналы-биле Октябрь хувискаалы өөскээн, орус ак хаан дүжүлгеден дүшкен. биче буурай, яды-мөчүт чон эрге-шөлээ тыпкан. Байлар, дүжүметтер, ядылар деп ылгал моон соңгаар турбас, чон шупту дең эрге-шөлээлиг болур. Ам бистиң Таңды-Тывазынга база ындыг хувискаал өөскүүр дээн чугаа-соот дыргын турган. Бис, бичии улус ону сонуургаар дээш, улустуң дидир-дидир дээн чугаа-соодун дыңнаксааш пат-ла турар бис.

III

Ол шуулган дугайын 1939 чылда Москвага КУТВ сургуулунга өөренип тура, ооң бир удуртукчу киржикчизи, орус большевик Иннокентий Сафьяновтан эки дыннаан бис.

Эң баштайында-ла 1921 чылдың июнь 25—26 хүннеринде Чадаанага Даа, Бээзи кожууннарның төлээлериниң хуралы эрткен. Аңаа совет төлээлер — Сибирревкомунуң, Кызыл Шеригниң, Кызыл партизаннарның төлээлери база киришкен. Ол чыыш хуралга тыва улустуң тускай күрүне бооп догуннаарын чугаалажып, бүгү чонга кыйгырыг хүлээп алгаш, Бүгү Тываның ол эң идежейлиг намчылары Иннокентий Сафьяновтуң сүмези-биле Шуулганны кажан, каая эр-тирер, аңаа кымнарны келдирер, чүнү чугаалажыр дугайында бүгү кожууннарның ноян, дүжүметтеринче ол Чадаана чыыжындан далаштыг бижиктер кагыскан чүве-дир.

Ол таңма бижиктерни ёзугаар келдирткени улус ырак-чооктан Таңды кожууннун Суг-Бажынче август 10-да кээп эгелээн. Аңаа кижиге бажы кизирт, аът бажы козурт турган дээр. Төлээлерниң аът-хөлүн тускай кижилерге кадартып каан. Чамдык төлээлер үдеп чоруур тускай соодалдарлыгдаа. Чамдыктарынга хөдөлдөр, паштанчылар база кожуп каан. Одагга чинзелиг, янзы-бүрү кандаазалыг ноян-дүжүметтер, оргумчу-оваадайлыг хам-ламалар уштуктуг чеңнерин халаңнаткан, хөөрге-хаптарын, хаш соруулдуг, мөңгүн баштыг данзаларын, оттук-бижээн азынган чоргаар басып тургулаан. Эът-чемни оларга тускай эккеп берип-даа турган.

Г. Фальский, И. Сафьянов, С. Кочетов баштаан өске-даа аалчылар ында орус бажыңнарга доктаап турган.

1921 чылдың август 13—16 чедир Таңды кожууннун Суг-Бажынга Бүгү Тываның төөгүлүг Шуулганы кончуг дүшкүүрлүг-ле эрткен дээр.

Анаа Таңды-Тываның бүгүдө тос кожууннарындан 300 ажыг төлээ, ооң иштинде 200 хире чиңгине арат төлээлер киришкен. Оларның аразында Оюн Күрседи, Оюн Саарбай, Оюн Дозулдай, Оюн Алдай-оол, Натпит, Кара-Баштыг суг-суг дигилээн намчы араттар Шуулганның ажылынга эң идепкейлиг киржип турган. Төлээлерниң аразында 65 чиң-зелиг дүжүметтер бар болган. Бээзи кожууннун нояны Буян-Бадырғы, Даа кожууннун — Чымба Бээзи, Салчактын — Идам-Сүрүң, Тожунун — Тоңмит суглар анаа киришкен. Тестин амбын нояны (Содунам-Балчыр) анаа келбейн барган чүве-дир.

Тываның национал-хосталгалыг улусчу революциязының ол Шуулганынга Советтиг Россиядан 16 төлээ, 7 кызыл партизан, Моолдан — Шагдыржап, көрей чондан Цой деп мындыг аалчылар бар болган.

Орус төлээлерниң аразында Советтиг Россиянын Тывада бүрүн эргелиг элчини Г. Фальский, Сибирь ревкомунун төлээзи — Иннокентий Сафьянов, ооң кадайы Сафьянова, Тывада большевик партияның организациязынын удуртукчузу — Чугунов, партизаннар — Сергей Кочетов, Хлебников, Сергей Акимов, Семен Коровин, Путинцев суглар бар.

Орустаар Биче-оол биле Путинцев ийи ол Шуулганың тускай хелемечилери болуп турган.

Дүжүметтерден Буян-Бадырғы ноян, Ажыкай бээзи, Дарма дузалакчы, Тевер-оол сайгырыкчы дээн ышкаш ноян, дүжүметтер Шуулганы боттарыңче чайып алыр дээш хөлчөк-ла дүүрөп чоруп тургулаан дээр.

Таңдының Суг-Бажынга (ыңчангы Атамановка дээр, амгы Кочетовка суурга) болган бүгү Тываның ол Шуулганынга мындыг айтырыгларны чугаалажып доктааткан:

1. Тываның тускай догуннаарының дугайы.
2. Тываның Үндезин хоойлузун бадылаары.
3. Советтиг Россия-биле болгаш Моол-биле акы-дунманың харылзаазын быжыглаар дугайы.

Ол төөгүлүг Шуулганга Тываны, Таңды-Тыва Арат Республика деп доктаадып тургускаш, ооң найысылалын Хем-Белдири — Кызыл хоорай деп санаан.

Ол Шуулганга Таңды-Тыва Республиканың эң баштайгы Үндезин хоойлузун хүлээп алгаш, тываларны дорамчылап,

бактаан аян-биле «урянхай», «совет» деп адаар чорукту соксадыры, кижини эриидеп, шаажылаар кеземчени хоруурун база доктааткан. Бо дугайында ол Шуулганга изиг-изиг маргыжып тургулаан.

— Бодап-даа көрүнер, хайыраатылар, мээн-биле яды кижини канчап деннээр чүвөл?!— деп, Тевер-оол сайгырыкчы дөстүнмейн тура халып-даа турган дээр.

Шуулган кидин түлүктөп турда, сес дүжүмет доктааткан айтырыгларга чөлшээрешпейн, шуут-ла дургуннапкан. Ук Шуулганга чаа чазакты тургускаш, оон даргазынга Тестин амбын ноян (Содунам-Байырны) сонгаан. Оон сөөлүндө бир кезек үедө чазактың даргазынга Салчактың Идам-Сүрүн ноян (Чорбаан-Балчыр) олуруп турган. Бүгү Тываның ол Шуулганынга феодал-дүжүметтер — кызыл-кызыл чинзелерлиг нояннар, чингир көк чинзелерлиг дузалакчылар, ногаан-ногаан чинзелерлиг сайгырыкчылар, мээреннер, чаңгылар, бошкалар хөй-ле турган. Ынчалза-даа чингине араттар — намчылар, бурунгаар депшилгелиг кижилер ол Шуулганның салым-чолун шийттирлеп алгаш барган.

МИХАИЛ ПАХОМОВ

ЧЫРГАЛАҢНЫҢ ХЕРЕЛИ

(Хоочуннуң сактыышкыны)

Кочетово суур — бистин черде ат-сураглыг. Чүгө ындыг ат-сураглыг дээрге, чоннуң үр үедө күзөп-манап чорааны хосталганың херели — коммунизмниң херели ол черге хып үнгөн. Бежен чылдарның үезинде ол черниц араттары боттарының тургузуп алганы көдээ ажыл-агый артелини «Коммунизмниң херели» деп адап алганнар. Ол черге 1918 чылдың март айда Урянхай крайга бир-ле дугаарында Советтер тургустунган. А оон соон дарый Кызыл гвардейжи отряд тургустунган. Сергей Кузьмич Кочетовту бодунуң «атаманы» кылдыр шилээш, командири кылып алган. Ол «атаман» сөөлүндө барып ак гвардейжилер-биле тулчуушкуннарга тиилеп үнгөн партизан отрядының алдарлыг командири апарган. Кызыл партизан отрядының төрүттүнүп тургустунганының баштайгы хүннеринде-ле оон хүрээленинге кирген баштайгы

тыва дайынчыларның бирээзи — яды арат Дойбынайнын оглу Билчиир болган. Атамановка (Суг-Бажы) деп адап турган бичий сууржугашка 1921 чылда Бүгү Тываның бир дугаар Улуг хуралы чыылган. Ол тыва чоннун төөгүзүндө бир дугаар эртип, чүс-чүс чылдарда дыннап, көрүп чорбааны күрүнени Тываны тускай догуннаан Улусчу күрүне деп чарлаан. Оон бээр алдан чылдарның нүүрү ужугуп эрткен.

Шыны-биле чугаалаарывыска, оон бээр 60 маадырлыг чылдар эртти!

Танды-Тываның бүгү тос кожууннарының төлээлериниң ол хире төөгүлүг ужур-дузалыг чугула улуг хурал-чыыжып эрттирер черни ыяап-ла бо бичий көдээ сууржугашты чер-бойдузу чараш дээш-даа шилип албаан. Ында чүгле 90 хире тараачын бажын-балгат, а оларны долгандыр 20—30 шаа ыштыг өглер турган. Оон чоок-кавызы борангай көстүр: сонгу-чөөн чүгүнден херим кажааларга чедир дүжүлгектиг чиндинээш, малгаш-шалбаа, шыргай тенниг хараганнар, а мурнуу-барыын чүгүнден Танды-Ууланың кадыр кашпал арга-сынынче кезек-кезек тейжигештерлиг хову чалгаараан-зыг шөйлүп чоруткан. Ындыг черде сууржугаш-ла болгай.

Ол хире улуг ужур-уткалыг шуулганның организаакчылары ону эрттирер чер шилип алырда, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдириңде келир үениң Советтиг республиканың төвү болур ыңчангы Белоцарск (Хем-Белдири) деп адап турган хоорайны безин тооваан-дыр. Ол үеде Хем-Белдириңге каш он шаа ажылчын өг-бүлелер чурттап турган. База ону долгандыр он беш, чээрби шаа арат өглер бар. Ынчан Хем-Белдири хоорайга Совет Россияның Тывада бүрүн эргелиг элчин чери баштадыр кезек албан черлери ажылдап турган. Ындыг турбуже, анаа хурал безин эрттир-бейн келген. Оон-биле кады чоок-кавызында көвей санныг аалдарлыг эн улуг ийи хүрээлиг Чадаанага безин ол чыышты эрттирбээн. Ол улуг шуулганны чүге ыяап-ла Атамановкага чыылдырганыл ыңчаш? Чүге дээрге Суг-Бажы хувискаалдын төвү апарган. Анаа Сергей Кочетовтун партизан отрядының штавы туруп турган. 1920 чылда чоок-кавы суурларга болгаш Элегес, Межегей сумуларга соонда барып алдаржаан Оюн Күрседи баштаан Угудар яамы — суртаал яамызы деп баштайгы Нам тургустунуп турган.

Алдан чылдарның төнчүзүндө бодумнуң эрги Атамановкамга чеде бердим. Суур — Кочетово деп чаа ат алган, адынга дүүшкени аажок чораан. А мен сөөлгү катап эрги

өңнүктөрүм коммунистер Семен Дойбынаевич Билчир бол-
гаш Майылбаа Сергеленовна Оюн олар-биле ужураштым.
Оларны хар-назынынга деңнээр ушчок, база аныяксыг, кол-
хозчу пенсионерлер апарган, арткан үелерин изиг тода сак-
тып, хөөрөп турганнар.

Семен Дойбынаевич арткан улуг походтарын, улуг тул-
чуушкуннарын болгаш чылча шаптырган дээрбечилерниң
үре-садызын чыпшыр истеп-сүрүп чоруп турганын ажит-
чажыт чокка чоргаарал-биле хөөрөп, 1918 чылда көдээ Со-
ветти дүжүргөш, ооң эрге-чагыргазын холунга ап турган
дээрбечи ак гвардейжилерниң атаманнары Сельдимешев биле
Тимошенкин оларның ону каржы-дошкуну-биле эриидеп
турганын база чугаалаан:

— Бистиң көдээ Советтин баштайгы даргазы Семён
Митряшкин-биле бис ийи ынчан кончуг-ла хинчектеттирген
бис ийин! Ооң-биле бистер алышкылар дег болгаш ханы
төрээннер дег бергени кады көрүп, түрегдеп-мунгагдап чо-
раан бис — дигилээш, адының дугайында мынчаар хөөреди.

— 1921 чылда меңээ партия биледи тыпсып бижип турда,
бистиң даргавыска тураскаадып, ооң орус адын ат кылдыр
бижиттирип алдым. Мээң тыва адым, фамилиям апарган.
Ынчангаш ам Семен болуп ададып чоруурум бо ийин.

А силерни, эргим номчукчу, ол үеде Атамановкага болуп
эртип турган улуг чыышче, бистиң аныяк-чалыы чылдары-
выстың алдын хүннеринче эргидип келийн.

Бүгү Тываның ол баштайгы Улуг хуралы ажиттынар хүн
чүнү-даа билбээн, дыңнаваан бистер өңнүүвүс Уруптарның
өөнгө сүттүг шайлап, соктап каан чинге-тараа хөөдүп чип,
хөөрежип олурган бис. Өңнүүвүстүң бораңгай багай өө бис-
тин түремик бажыңывыстың арты чартында чокпак хара-
ганнар аразынга турган. Шайлап дооскаш, ачамның хоочун
өңнүү Сергеленге кожа олуруптувус. Кырган от кыдында
ыт-даа чок таакпылаан орган. Уруптар менден ийи хар
улуг болгаш, база-ла улуг кижиге дег, бодунуң данзазын со-
руп, ышты аксы-думчуундан бургуралды берди, а мен оон
база-ла чыда калбайн, саазын үзүндүзүңге кылбыш ораап
кыпсып алдым.

Ол аразында кырган шыңгыы чугаалады:

— Көрдүнер бе, оолдар, бөгүн бистиң суурга Улуг ху-
рал болур джир-дир. Оон чыда калбаңар. Чүнү чугаала-
жыр эвес, дыңнап көөр силер. Хем-Белдиринден болгаш
хамык кожууннардан хөй төлээ дарга бошкалар, дүжүмет-

тер келген джир-дир. Коччуг чугула херек турган боор! Бистиң Майылбаавыс командирже чоруй барды. Мени кел дээн дээр болду. Мени хелемечи-ле кылыр дээн боор — диди. Бистиң улус тывалап чугаалаарлар ыйнаан. Командир ону дөгerezин кайын билип алыр деп? Ооң кадында аарыг күжүр-ле болгай, чоокта чаа балыглатты чоп! Мен бодум баар ийик мен, ынчалза-даа коргар-дыр мен. Ажыкай бээзи ында-ла болгай! Мал-маган кадарып, карактап көрүп турбайн, мында чүге сөөртүнүп келдин дээр.

— Ачам ноянда кадарчылап турар-ла болгай — деп, Уруптар кырганның чугаазын бадыткай каапкаш:— Че, чоруптаалы, канчап билир, кандыг-бир солун чүвени дыңнап, көрүп-даа аптар чадавас бис!— дидир.

Бис ол Хуралды сонургаанывыстан кыштыгып, сугдан үне халышкан кадыргылар дег, өгден шимеш-ле дидивис. Ам чүү боор, бистиң огородувустун кажаазын ажа-ажа халышкаш, артыкы кудумчуда бажычче чүгүрүштүвүс. Ында кижидээрге кара арыг-ла, бичии бажын шыгырт долу. Бистиң суурдан болгаш чоок-кавы аалдардан келгилээн аъттыг, чадаг эрлер, кадайлар, бистер дег хып дээн аныяктар дээш, кижиле хөй. Танды кожуунун, ылаңгыя ыраккы арбаннарындан дыка хөй аъттыг кижилер келгилээннер. Оларның аът-хөлгезин аныяк оолдар хайгаарап кадарган, эзер-чүгенниг, арттыг-дергилиг аъттарны кажааларда, херимнерде баглагылап каан.

Уруптарның угбазы сонга дужунда турганын көрүп кагдывыс. Ол Кочетов-биле хөглүү кончуг бир-ле чүве дугайында хөөрөшкен. Командирниң солун чугаазындан-на ыйнаан, Дуния (Майылбааның орус ады) мөңгүн коңгулуур дег, аажок-ла кыңгырады каттырып турган.

— Адырам, Дуния база төлээ кижиде боор бе?— деп, эжимден аайын тыппайн айтырдым.

Уруптар менче кыжырааныг көрнү каапкаш, дашка дег кара карактарың чүгүртүлөңнеди хүлүмзүрүй каапкаш:

— Төлээ деп чүнүл? Ону хелемечи кылып алыр дээш командир кыйгыртып аппаратты деп, ачам чугаалады чоп. Кай, уттуштуң бе?

Бичии бажыңның дөрүңге чедир салгылаан сандайларны төлээлер долдур одурупкан. Оларның чамдыктары шуут-ла шала кырында маспактандыр олургулапканнар.

Улуг дужаалдыг дүжүметтер өң-баазын чинзелиг, одагалыг чалаа-салдырыктыг бөрттерлиг, янзы-бүрү торгу тоннар-

лыг, узун уштуктарлыг, кадыг идиктерлиг, таакпы халтарын, хаш соруулдуг, час баштыг данзаларын, маны хөөргелерин астыгылапкан. Кояаргак, чоргаары аажоктар.

Суурда тараачынарның бажындарындан эккелгени суугу чанында тускай салгылаан сандайларда хоорайлардан келген төлээлер совет элчин Фальский, бистин партия секретары Чугунов, Сибирьнин ревкомунун төлээзи, Минусинскиден келген Сафьянов, оларның очулдурукчузу Медведев, Кочетов акы-дуңма Моол чуртундан келген төлээ болгаш өскелер бар. Олар-биле кожа шала кырында Билчир, Күрседи дискектенип каапкан олурганнар. Оларның баштары ламаларны дег дөнгүр-даа болза, бүгү араттар дег бораңгай тоннарлыг. Билчир хөглүү кончуг Кочетов-биле хөөрешкен, а Күрседи бир-ле чүве дугайында аажок-ла сагыш човаан шинчилиг, кадыр хаваан дүйүп, хире-хире имирерттир көргүлээр-даа.

— Дуу ол, азыгда думчук таакпызы тыртып олуар кижги бистин Ажыкай ноян-дыр — деп, Урултар мындыг.

— Оларны билир болгай мен! Инек ачылап алганывыс дээш, эрткен күзүн ачам-биле иелээн аңаа бир шоодай далган чедирип берип чордувус, а сен биске орук айтып берип чордуң!— деп, эжимге харыыладым.

Ол аразында президиум столунун артындан бир кижги туруп келгеш, холун өрү сунгаш:

— Че, ам шимээниңер намдадып көрүңер!— дигилээш, ол чугаазын катап орустап очулдуруп, хуралдың ажыттыңанын чарлаан.

Президиум столунче Фальский, Чугунов болгаш Кочетов оларны база чалаан.

Урултар дег, мен база-ла ол-ла сөс алган кижилер чүңү чугаалап турарын эки-ле билбейн турган мен. Чүгле билип ап турган чүвем: чамдыктары хей-аът кирген, кедергей өөрүшкүлүг байырлал шинчилиг чугаалап турганнар, а өскелери эрткен-барган үелерин кончуг муңгаргай сактып, өскелери бодунун чонунун салым-чолу моон сонгаар канчап баар ирги дээниг, чүвениң ужур-бажын билбейн сагыш човал турарлар.

Шынап-ла бистин Россияга революция тиилээнден бээр дөрт чылдың нүүрү ажыл турар. Ынчаарга мында улусчу күрүне тургузар деп чүгле чап-чаа чугаалажып турар, кандай чоор деп мен харын кайгап-даа турар мен?! Шынап-ла,

шак бо Тыва черге чоннуң аас-кежи, хосталгазы дээш чеже хире хан төгүлбээн дээр боор.

Хурал ажылын үш хүн иштинде уламчылап келген. Ооң киржикчилери дүн дүжерже тарап чоруптарлар. Даартазында база-ла уламчылап кириптерлер.

Бистер төлээ бооп келгилээн угаанныг кижилерниң чүнү чугаалажырын дыңнап, хуралда чүү бооп турарын сонуургап көрүп турар бис...

Эвээш-биче-даа бол, демги ол партизаннар командириниң чугаазын мен шымбай билдим ышкаш. Сергей Кузьмич бодунуң отрядының дайзыннар-биле эрес-дидим демиселин, аңаа элээн хөй арааттар база эрестиг тулчуп турарын оларның аразында бодунуң дайынчы эжи Билчирниң дугайын, чыылганнарга сонуургаткан. Командир сцена кырында партизаннар отрядының тугунче холун көдүргөш, сүрээдексеп-даа турган дег, хуралче көрнүп каап, бодунуң допчу болгаш ханы уткалыг чугаазынга мынча дээн:

— Эргим эштер! Шак бо дайынчы Кызыл туктуң адаа-биле сеткил-чүректеривистен эш Ленинниң ады-биле хей-аът кирип, бистер совет чоннуң болгаш ажыл-ишчи арааттарның хостуг чаагай чуртталгазы дээш дайзыннар-биле маадырлыг тулчуп турдуvus. Ынчангаш боттарывыстың амы-тынывысты, ханывысты харамнанмайн тулчуп, эвээш эвес тиилелгелерни чедип алдывыс. Кызыл партизаннарның өмүнээзинден мен маңаа бүгү Тыва улуска изиг байырны чедирбишаан, дидими-биле бадыткап, чугаалаарым болза: акы-дуңма орус, тыва улустарның дайзыннары кайын-даа халдап кээр болза, революсчу Тываны камгалаар дээш Кызыл партизанның отрядтары кажан-даа белең.

Сергей Кузьмич бодунуң чугаазын шак ынчалдыр дооскаш, Тарлашкын тулчуушкунунга балыглангаш, ам-даа экирбээн балыының аарыырындан ынчаары ол ыйнаан, буттарын оваарымчалыг баспышаан, президиум столунда бодунуң олудунче барбайн, сценадан оожуму кончуг дүшкөш, суугу чанында олурган эштеринче базыпкан. Ооң арнында кызыл долбаннар аяынны-биле кыптыгып, ак-көк карактары эрестиг чайыннап турган. Сергей Кузьмич эштериниң аразынга сандайга оожум олуруп алгаш, хелемечизи Дуняже ээге бээрге, оозу аңаа бир-ле чүве дугайында сымыраны аарак хөлчөк-ла чугаалаан олурган.

Ол хуралдын бир-ле үезинде бажын чүлүдүп алган, өң-

гүр торгу тоннуг, ортумак сынныг кижиге сөс ап чүве чугаалай бээрге, Уруптар:

— Көр даан, Миша!— деп, мээң быктымче идипкеш, чугаалай-дыр:— Хемчик нояны Буян-Бадыргы-дыр.

Күрседи Хемчик ноянын чугаазын дыннап олуруп-олуруп, Билчирнин кулаанга бир-ле чүве дугайында эпчоксунган-даа, хорадаан-даа байдалдыг сымранды. Демгизи каттыргаш, сөс алыры-биле олудундан тура халыды. Чүве чугаалаары-биле чөпшээрептерге, ол кашпагайы-биле сценанже үне халааш, залче көрнүп келгеш:

— Бистиң тывалар кинчи-биле, кулданышкынга дарладып, човулаңны көрүп чоруп-чоруп, ам адак сөөлүндө бодувус тускай күрүнелиг болганывыска мен дугайты канчаардаа аажок өөрүп турар кижиге мен, хадунма, эш-өөр! Бис маңаа бодувустун чонувустун Үндезин хоойлузу — Конституциязын бадылап алдывыс. Араттарга, бистерге ол дээрге канчаар-даа аажок улуг хүн дег аас-кежик, өөрүшкү-дүр! Бис ону чүге-даа деннеп шыдавас-тыр бис. Ол бүгүнү бис канчап чедип алган бис дээрге болган болза, бис даштыкының дайзыннарарын — орус ак гвардейжилерни болгаш кыдат Ян-Ши Чаонун эжелекчилерин чылча шаап, чуртувустан үндүр ширбиптивис! Бистиң кожавыс Моол улус ам база хостуг чурт болган-дыр, а Советтиг Россия — бистиң төрөөн ивистир! Ында бүгү-ле чүвени бистиң эргим башкывыс В. И. Ленин болгаш оң большевиктер партиязы башкарып, баштап турар дээр.

Хуралдың киржикчилери динмиттиг адыш часкадылар. Күрседи эжиниң чугаазын кичээлгеи-лиг дыннап ора, сөс бүрүзүн чүүлдүгзүнген. Билчир чугаазын уламчылавышаан:

— Бодап-даа көрүңер даан, эштер. Ам чаа-ла Буян-Бадыргы ноян Советтиг Россияны үе-дүптеги, эргим шынчы өңнүүвүс дээр безин чыгы чугаалап турду! Кайы хире авыяс-тыр, чээ? Мырыңай-ла чоокта чаа кыдат эжелекчи Ян-Ши Чао биле кады Отгук-Дашка совет төлээлерни бичеле болза узуткап каар часты чоп?! Хүндүлүг эш Сафьянов, ындыг аа!— деп, президиумда олурган Минусинскинин революсчу Совединиң төлээинче көрүнген.— Бистиң өөрүшкү-маннайывыс база келген-дир, эштер! Араттарның аас-кежиге, кежик-чолу ашпас хүн бооп чырый берген-дир. Бистиң бодувустун арат намывыс база тургустунуп турар-дыр! Бис ону угудар яамының намчыларындан тургузуп алыр бис. Баш-

тайгы ындыг бөлүктү бистер маңаа Суг-Бажы — Атамановка суурда тургускан бис, ону эш Оюн Күрседи баштап турар. Эш Күрседи 1912 чылда Моолдуң Хомдуга моол, тыва шериглерниң кыдат эжелекчилерге удур дайынынга киришкеш, дайынчы шылгарал дээш, ооң адын сиилип бижээн боо-биле шацнаткан кижин болгай! Ам угудар яамы бүгү кожууннарда бар. Ол дээрге, бистин арат намывыстың тургустунуп турар эгези-дир. Ындыг аа, эш Күрседи?!— деп, деткимче дилээн-зиг, ол эжинче көрүндү.

А демгизи совет эштерниң аразында шала кырында биеэ-ги хевээр олурбушаан хүлүмзүрөөн. Хурал төнө бээри билек, Майылбаа бир-ле клетка иштинге үр-ле олурган куш дег үнө маңнап келгеш, дунмазын ол-бо кужактай туткулааш, мени база-ла өөрүшкүлүү-биле эргелетти. Чаагымче ошкап кааш:

— Ол-дур, оолдарым, бүгү чүвө чаагай бүдө берди!— деп, өөрүшкүлүү кончуг чугаалады.

— Чүнүң дугайында ынча дээрин ол?— деп, Урултар чүвениң аайын тыппайн айтырды.

— Бодувустуң Танды-Тыва Арат Республикавыс доктаап тургустуна берди ышкажыл! Бисте ам орустарның улусчу күрүнөзи дег бистин тываларның база ындыг улусчу күрүнө-вис тургустунду! Бистин Ажыкай бээзи болгаш ооң чашпаа чалчалары дег бүгү дүжүмет-бай дээргилеривис ам томаарый бээрлер эвеспе!

...Өөрүшкү-байыр төнчүзү чок-даа ышкаш сагындырар. Араттар каттырышкан, хөөрөшкөн, адыштарын часкагылаан, орус тараачыннар ышкаш пляска теп танцылаан, хөглөөн чоруп тургулаан.

Хуралдың киржикчилеринден тудак чокка, бистер база-ла өөрүп байырлап турган бис. Ынчанмай канчаар! Бир дугаар Тыва күрүнениң төрүтүнүп тургустунган чери барып-барып бистин черивис, бистин суурувус — Суг-Бажы боорга, кижин өөрүвөс арга чок. Бо кара суг агып, кирип чыдар чиндиңнээш шалбаалыг Могай хем кыдыында чаттылып, шөйлүп чоруткан бөдүүн бораң-сараң бистин суурувус — Танды-Тыва Арат Республиканың тургустунган чери бо-дур, деп бодап кээрге, өөрүнчүү кедергей. Октябрь революциязының Азия диптин төвүндө чаалап алышкынарнының камгалакчылары — Кызыл партизаннарның алдарлыг командири Кочетовтуң адын Тываның революстуг чазаа келир үеде бистин бо суурга тыпсыр деп чүвени ынчан кайын бодаан боор ийик бис аан.

Коммунизмниң херели хаяланып чырый берген ол Кочетово суурда ам «Коммунизмниң херели» аттыг совхоз бар. Ук суур төөгү-тураскаалдыг чер болуп артып калган. Урянхай чуртунга революсчу шимчээшкиннерниң төрүттүнүп өсүп турган төвү, тыва араттарның баштайгы күрүнези — Таңды-Тыва Арат Республиканың база Россия Федерациязының составында бактаап турар Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың тургустунган чери — Суг-Бажы — Кочетовка суур бо-дур.

Сылдысчыгаш

ОЛЕГ СУВАКПИТ

АЯС ДУГАЙЫНДА

1. АТТАРЫ

Ам ооң хары таптыг алды.
Алыс ады — Аяс чүве.
Айлар, чылдар эрткен тудум
Ады база көвүдээн де.
Уругларым, дыңнаар че,
Ужур-чөвүн билинер че.
Үңгөп, союп, дөрт-даяктап,
Үргүлчү-ле шимченгирлеп,
Тепкиленип шураар болгаш
Девиржиирбей болу берген.
Узавас-даа, семирбес-даа,
Уруглар дег өспөс боорга,
Чоок, кожа кижилери
Чолдак-Ашак шоля берген.
Карактары сыпыраңнап,
Халып турда, хартыга-ла!
Илдиккештиң кээп-даа дүшсө,
Ишкиртинип ыглавас-даа.
Қыштың соогун хаайга какпас —
Қызыл-даван маңнагылаар.
Чайның изин дүшке какпас —
Чанагаш суг дөгөнгилээр.
Қадыг-бергээ тоовас боорга,
Қара-Демир дижи берген.

Тывалаар-даа, орустаар-даа,
Тывызыктап, шүлүктээр-даа,
Адын бижиир, саннар санаар,
Адрезин база билир.
Чадаг-терге мунупканда
Чалгынныг куш апаргылаар!
Хаактыг ийден бадылканда
Хаважыгы четпейн баар.
Ада-ие чү-ле дей-дир,
Аайындан черле эртпес:
Чөпшүл болгаш дыннангыр-даа,
Чөрүү, тенек багай чаң чок.
Орун-дөжээн боду эдер,
Оран-сава аштап, чугжур.
Келген улус ынчангаштың
Кежээлей деп атты берген.
Үе-черге өөрү-биле
Үргүлчү-ле кады ойнаар.
Чогун-барын алчып-бержир,
Чогуш-содаа кылышпас-даа.
Аразында чаргы кылып,
Аас-дыл безин үндүрбес-даа.
Дораан ону эскергеннер
Томаанныгбай дижи бээрлер.
Идик-хевин камнап билир,
Ишкээр-дашкаар октавас-даа.
Чамдык тенек оолдар ышкаш,
Чамга-хирге боравас-даа.
Ынчангаштың көргенимде
Ынакшылым улам дендээр.
Чанын орта олурупкаш,
Чассыдып каап, бажын чыттап,
Үргүлчү-ле эдертипкеш,
Үр-ле чурттап чоруксаар мен.
Ам ооң хары таптыг алды.
Алыс ады — Аяс чүве.
Айлар, чылдар эрткен тудум
Ады ам-даа көвүдээр боор.
Уругларым, сөзүм доозайн,
Уланчызын соонда ыдайн.

2. ЧУГААЛАРЫ

Аяс черле хөктүг оол боор,
Анаа черле чорбас оол боор.
Кандыг-бир чүүл көрүп кагза,
Кайгап-харап элдепсинер.
Сагыш-дүшке жирбес чүүлдү
Сактып келгеш айтыргылаар.
Аяс-биле бир-ле катап
Алаак кирип селгүүстээн бис.
Кезек кара булут келгеш,
Кедергей-ле куда каапкан.
Чөдүр терек адаан орта
Чөлөнгөштин турупкан бис.
Аяс мени тырткылааштын
Аажок дүүрөп айтыра-дыр:
— Дээрнин чүгө ыглаары ол,
Дем сен ону кончуптуң бе?
Чайнын хүнү ойбацнадыр
Чалындыр-ла хаарып келди.
Артында-ла изиг-бүктүш —
Агаар безин чедишпес де.
Аржыыл-биле дерин чодуп,
Аяс менче көрнүп келди:
— Кырган-ачай, дээрде хүннү
Кымнын кыпсы бергени ол?
Чадын чаптап, эргеледип,
Чассыткаштын чоруп кагдым.
Мурнумдува халаан соонда
Муцгаранчыг алгыра-дыр:
— Ховаганның кончуун көрден,
Холу, буду, үлчү боду
Ханга дүшкен хирезинде
Канчап дириг үнгени ол?
(Шыктын кызыл ховаганы
Шынап ынчаар көзүлген боор).
Хөлөгеге серииттенип,
Хөлбөң шыкка чечек сүзүп,
Алаактыва улам кирип.
Алгы-сооттуг базып оргаш,
Чаңнык дүшкен узун дыттын
Чанын орта келдивис он.

Дыттың канчап барганының
Тывызыының баажызын
Догааштырып алган ол боор,
Дораан ыткыр мынча дей-дир:
— Тенектенип чошкуп тургаш,
Тейин чара шаптырган-дыр.
Кыдыын дургаар бөлүк үнген
Кызыл-кады чинчиленген,
Кыңгырткайндыр агып чыдар
Кылаң суглуг дамыракка
Дужуп келгеш, кадын чыып чип,
Туравыста меннип тур бис.
— Кырган-ачай, кандаай чүвөл,
Кызыл-каттың ажыын але,
Чигир чүгө холуваан чоор,
Чивезин дээш ынчанган бе?
Чү-даа чүвө өйлүг болгай,
Чү боор, катты чыйы шаап алгаш,
Дамыракты кызыл-даван
Далаш чокка кежиптивис.
Сугнуң даажын дыннап каан боор,
Чугааланып айтыртынды:
— Сүзеримге кижиргенгеш,
Чүгө ынчап каттырар чоор?
Чаза хөглөп чанып ор бис.
Чанывыста херимден-не
Чолдак-Ой дег кудуруктуг,
Чоомаш бичин кудактарлыг
Хаважыгаш үнө халааш,
Хажывывысче караш диди.
Черле Аяс дөзер эвес.
Чечен сөзүн сала каапты:
— Кулугурнуң кончуун көрөм
Кулаан соокка донурган-дыр.
Аяс черле онза оол боор,
Аажы-чань чараш оол боор.
Кады чурттап, өңнүктежиң,
Харылзажып болур оол боор.
Ооң солун чугааларын
Оон-даа ыңай бижиң бээр мен.

□

**ЧАҢГЫС ХҮННҮҢ
ПОХОДУНГА**

Чодурбан деп элдеп аттыг
Чолдаксымаар, семис оолак
Чангыс хүндүс походтаар деп
Чарлал дыннааш, өрү шураан.

Авазындан хүнезин деп
Амыратпайн туруп берген.
Ууплаттар шаа-биле
Улуг рюкзак иштеттинген.

Эжи-өөрү школага
Эрте келгеш, көрүп турда,
Сараат ышкаш бир-ле чүве
Шала таваар шимчеп чораан.

Чоокшулап келзе-ле, бо
Чодурбан дээр эжи болган:
Көк дер дүшкен хирезинде,
Хөглүү кончуг хөөрөп турган.

Турган оолдар үглөп келгеш,
Тудуп, суйбал дөстүмээннер...
Чүгле улуу кашты санап,
Чүьгүн оолак көөргөттүнген:

«Консервалар алды-чеди,
Конфеталар янзы-бүрү,
Дузаан балык, дүлгөн эъттер
Тууйбу хире кыскан быштак.

Аргамчы дег колбасалар,
Ааржы, хлеб, хаарган далган...
Ажым-чемим чүзүн-бүрүн
Аштавас мен, суксавас мен».

Чангыс хүннүң походунга
Чаан чүьктээр чүьктүг кээрге,
Башкы болгаш өөрлери
Пат-ла кайгааш, каттыржыпкан...

ЧАЙНЫ МАНАП...

Ажыг сооктуг, дүвүлүг кыш
Аьттаныпкаш, арлы берди.
Сагланнадыр чечээн сунуп,
Часкы шаг-даа аалдап келди.

Олут орбас куюмнаксаар
Орта мен бе, канчап бардым?
Бажы бедик сыннар кырлап,
Бараан харап чоруксаам кээр.

Далай, хемнер дүвүндүвө
Талыйтыр-ла шымныксаам кээр.
Сыыладыр ужуп чорааш,
Сылдыстарны суйбаксаам кээр.

Кымны, чүнү манагзынып,
Кыйбыңайнып турарым ол?
Борбак чүрээм амыратпас
Бодал-ла хөй, күзел-ле хөй.

Ада-ием — хойжу улус,
Ажылынга дузалаар мен.
Калбак шыктыг сериин чайлаг
Караам орта көстүп туру.

Өөредилге доосту бээр,
Өөрүшкүлүг дыштаныр бис.
Хөглүг чайны четтикпейн,
Хөлзеп манаан ужурум ол.

ХӨГЛҮГ ЧАШТАР

Ада-чурттун, партияның
Ажаалында-тежээлинде.
Халап көрбээн — чыргап өскөн
Каткы-хөглүг совет чаштар.

Хүлүмзүрүү арыннарда
Хүннээректөп ойнап чоруур;
Ангылашпас-башкалашпас
Амыдырал чечектери.

Аас-кежнин чаалап берген
Ада-өгбе ачызында
Оолдун, кыстың эртем чедер
Оруу ажык, хостуг, чоргаар.

Чалгынныг бооп ужуп чоруур,
Чакпалыг бооп эштип чоруур
Улуг Совет чуртувустуң
Уруглары ындыг чолдуг.

□

СЛАЯ ТАСПАИ

ИНЕЛИК

Ишкээр шыкче ойнаалам.
Инеликтен көрээлем.
Самолет дег дүрзү-боттуг
Чарашпайны сүрээлем.

Хөөлбектер унун дургаар
Хөглөп, ойнап ушкулаан,
Чалгыннары чингир көк-көк
Чаптанчыгга чедээлем.

Чайның хүнү изиг-даа бол,
Чанып орбайн, чаржыылам.
Идиктерни ужулгаш,
Инеликтен тудаалам.

□

БОРИС ЧЮДЮК

ХУНАЙ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

(Тоол аяны-биле)

Арбай, Сула, Көже суг дээш
Акыларлыг, өңүктөрлиг,
Куштар туржук, өрге сөзүн база билир
Хунай дижир оолчугаш чурттап чоруур.

Садикке ойнап өскөн
Чангыс эвес эртемниг оол
Артык чугаа, колчук тенек аажы-чаң чок,
Айыраң кызыл галстуктуг пионер-дир.

Кулаа чолдак өргелерниң
Хуралын ол дыңнап алгаш,
Чажыт черге үнгеп, союп барып четкеш,
Чазыйларның сорулгазын билип апкан.

Караа көскү кажарларын
Хараганнар аразынга
Кургаг чайлаан, дөңчүгешти шилип алгаш,
Куураңайнчып, чикигайнчып олурганнар.

Хөлчок кырган Аскыр-Сарыг
Көстүүн уштуп, дерин чоткаш,
Бажы каткан чүвең ыйнаан, саазын-даа чок,
Баштай тургаш, салаа базып санай берген:

— Ужур-чөвүн дугуржур дээш,
Улуг чыышты чарлаан чүве.
Суггат өйү келген дээрзин билбес эвес,
Сургааш чоорул, боттарыңар билир силер.

Контораның азы черде
Каш чыл эрткен ижээним бар.
Эртен, кежээ кандыг чугаа болгулаарын
Эрттирбейн дыңнап алыр, ажылым ол.

— Хоралакчы өргелерни
Когун үзе узуткаар деп,
Эмин эрткен, каржы чугаа дыңнаан олчаан
Эдим чыырлып, уйгум безин келбестээн-дир.

Оглаа-Сарыг кожаш кырган:
— Оваарныңар, адыр-адыр!
Эзенгилер кыңгырай-дыр, суггатчы боор,
Эрте дээре хайгыылчыдан тургусса чүл?

— Шын-шын — дигип үрүлешкеш,
Шывык-Кууну мынчаар чагаан:
— Чип-чик! — деп, каап кожангайнып хереттинме!
Шимээрgevейн, өрү-куду харап каап чор.

Амдыкызы ынай болган.
Ажык чугаа катап болган.
...Директорнун кылаң сапыы шыгырттырып,
Дицмиттелип келген соонда, дужаал номчаан:

— Чылдан чылче эмге санчок
Чычаан-чычаан тарааларны
Хамык өрге саспа базыл, кыргып турар,
Халап чүве, аңаа канчап шыдажырыл?!

Какпа, дузак, чергий чедир
Хамык чепсек адап санааш,
Кедерезе водовозтар салыптар — дээш,
Кешти санап, шаңнал база доктаадып каан.

— Дадайым ай, мен-даа харын
Дагда чурттаан ыйгы-дыр мен.
Чаңгыс чайын он шаа чедир оол, кыс төрүүр
Чаяннашкан көгүүлелер боданза чүл?

— Чүдээн ала, кулугурнун,
Чүнү бодай берген дээр сен!
Кулактарын шаанга чедир дымыйтыпкаш,
Кудурууну азыптарын уткан сен бе?

— Арган-Куунун ааспыраан
Алаак чону билбес эвес,
Эрткен чазын чаңгыс катап мажактаар дээш,
Эртип чыткаш киргеним шын, ынчан харын
Хунай дижир оолчугашка
Кудуруумну алзыпкан мен!
Карактары достаңнашкан өргелер-даа
Кара баары каткыжеге каттырышкан.

— Суггатчылар ажылы хөй
Сула чаңнап турбас бе?— деп,
Кожаалыгы серте-даа чок, кончуг дачы
Колдуун быттап, оглун, кызын чагып орган:

— Суггат өйү эрткижеге
Кургаг дагже көжээлинер?
Сургуул оолдар чайлагларже тарай бээрде
Куду шөлде тараага кээп хонуптас бе!

Қара салы хырайланган
Қажар-Сарыг туруп келген:
— Эрткен чылын чыланга кээп шактырыпкаш,
Эмин эрттир аарааш чыттым, дыңнаан силер.

Комсомолчу оолдарнын
Қончуг ынак дуңмалары
Хунай, Шолбан көвей оолдар аглап кээрде,
Куду халааш, хорум орта шактырган мен.

Кудуруу чок, хову чурттуг
Далбың келгеш, чула шооткан:
— Курттуй берген чүдээңни — дээш, аштады-даа.
Даайың болур тарбаган дег чуртта — дигеш,

— Чоогаларда чурттап чоруур
Чолдак-Ойдан дорайтаан бе,
Қышқы чемим чайгы шагда белеткээр мен,
Қылын харны, хөртүк-даа бол, тоовас мен — дээн.

Арбай, Шолбан, Хунай баштаан
Алдан ажыг пионер бар.
Оларлардан коргуп-сүртеп, үңгүр кезип,
Оом-моом чок деп чулчураанның ажыы бар бе?

Чаа буга каскандан бээр
Чаагай тараа камгалалда.
Чамдыывыс чок, кымнар чогул, ончалаңар.
Чаңгыс сөске чугаалаарга, түңнел ол-дур.

Қожаалык-даа, өскелер-даа
Қончуг шынны чугаалап тур.
Дағлар болғаш хову чурттуг төрелдерден
Дағдыныкчы чалап алғаш, катап чыыр мен!

Қажар чилби кулугурлар
Қаш-даа дақпыр чыыштар кылза,
Хунай дээрзи дыңнап апкан, билдингир-дир,
Хуваажыпкаш, өргелерже аъттаныштар.

КАРАЛА

Караңнадыр чарышкан аът мурнунга кээп,
Хаттыг шуурган сагындырдың, Каралам.
Кара черниц сайлыг дажы чашкаиналып.
Хартыганың кашпагайы сагындырды.

Карала, Карала,
Казыргы дег эртип келдиң!

Узун баткан ыдык-челди, салгын суйбап,
Уран тоолда хуулгаазын ужутканзыг,
Чүстүг сиген сый-ла баспас дижири дег,
Чүгүрүүңнү, чслериңни ырлап чор мен.

Карала, Карала,
Казыргы дег эртип келдин.

ШЕҢНЕ

Тайга-таңды чечээ
Тааланчыг чыттыг,
Онза чараш чечек
Ооң ады шеңне.
Шеңне, шеңне —
Чечектерниң эң-не чаражы.

Чайын шупту чечек
Частып үнүп өзер.
Ынчалза-даа менээ
Ылгалды сен шеңне.
Шеңне, шеңне —
Чечектерден эң-не ынаам сен.

Өскен черим каазы
Өңгүр чечээм шеңне
Ажыл-ишчи чонга
Аялгаңны сөңнэйн.
Шеңне, шеңне —
Чечектерниң эң-не чаражы.

□

ЭЛДЕПТИГ ЧУРУК

Бичии уруум бажың чурааш,
Биске эккеп, көргүзе-дир.
«Авамны мен чурудум»— деп,
Аажок өөрүп чугаалай-дыр.

Чурттап турар бажыңывыс
Чуруп алган хире болду.
— Авац кайыл? Көргүзем — деп
Айын тыппайн айтырдым оң.

— Авам база, угбам база
Ачам база өрээлинде.
Хана өттүр оларны сен
Канчап көөр сен, ачай?— дидир.

АНАЙ-ХААК

Тарып алган ыяштарым
Дангаар эртен суггарар мен.
Мөчөк бора талчыгажым
Мөгейгилеп, уткуп алыр.

Частың чылыг тыныжыңга
Частып үнгөн анай-хаагы
Дамды олчаан — боп-ла борбак
Далай сугнуң шурузу-ла.

Аккыр мөңгүн чайырланган
Аажок хоюг хөвөн-даа дег,
Эрте частың эртинези
Эргим болгаш чараш-тыр сен.

АРТЫНА САРЫГОЛ
ӨӨР-ӨНӨР УРУГЛАР БИС

Келир өйжө кезе көргөш
Херин-херин басып орар,
Өгбелернин ижин салгаар
Өөр-өнер уруглар бис.

Садикке хүннүң келгеш
Самнап-ойнап танцылаар бис.
Дөгөревис чыскаалыпкаш,
Дөгө-Баарын ырлажыр бис.

Амдызында хензиглер бис
Амыр, шөлээн өзүп ор бис.
Чылыг, чырык садикте
Чыглып алган хөглөп тур бис.

ТҮЛҮШ КАРЫМА

ДЕЛБИҢ-КУЛАКТЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

(Тоол)

Чингир ногаан хоюг бүрүлөр-биле шиметтиниң каастанган чокпак ак-ак талдарлыг, меде сиденнер-биле сырыттынган алаак черге үш оолдуг койгун амыр-шөлээн, тодуг-догаа, силиг чурттап чораан чүве-дир. Талдарның чулуктуг картын чемнеп, арыг булак суг ижип, алаак черниң ыржым, ыжык дөлөминге самнап, авазынга чассып, койгун оолдары ындазында омак-сергек өзүп орган. Авазы оларның чараш аажызын, самын аажок чаптаар, эргеледир, хөлчөк ынак чораан. Койгун оолдарын Карыш-Кулак. Сөөм-Кулак, а эң бичезин Делбиң-Кулак деп адап алган. Авазы болгаш акылары «Хеймерегивис» дээш Делбиң-Кулакка чүдөн артык ынактар.

Бир-ле катап эртен Койгун оолдарын эдертпкеш, чемнеп чорупкан. Биеэки Делбиң-Кулак опчоктанып чораш, орук ара чыдып калган. Авазы база акылары ону эскербейн барган. Делбиң-Кулак канчангаш көрүптерге, мурнунда хек-

даваннар кыры-биле алдын-сарыг чалгыннарлыг ховаган ужуп чораан. Ам оон оюн эреп, сүрүп чорупкан. Ховаган ону көрүп кааш, бир хек-даван кырынга хонупкаш, чугаалаан:

— Хоп-хоп, ховуй хоп! Мени эдербе, ырак баарым ол-дур, Делбин-Кулак. Дедир чана бер, азып түрей бээр сен! Аван болгаш акыларын сени дилеп, дүвүрей бээрлер — дээш, бедип алгаш ырадыр ужуп чоруй барган. А Делбин-Кулак оон чугаазын-даа тоовайн, бодунуң ынак чаптанчыг ырызын орук дургаар ырлап чоруп-ла каан:

Майы-майы майышкак,
Башкы буду майышкак.
Солуу-солуу солушкак,
Сөгү буду шоюшкак.

Делбин-Кулак ырлап чорааш, төрөөн алаагындан ырап келгенин эскербээн. Бир танывазы алаактап чоруп орган. Меде хээп дажыглаан күжүгенге хээп таваржы берген.

Күжүген оон дуза дилээн:

— Сыйт-сыйт! Чаптанчыг чараш Делбин-Кулак, менээ дузалажып көр. Меделеримни үнгүрге чедиржип берип көрөм.

Делбин-Кулак чажам дивейн дузалажып кирипкен. Күжүгенниң үнгүрү бөрүлөр кокпазы ыяштар аразы болган. Демнигде күштүг, үүле бүдүнгүр, иелээн меделерни ша-даа чедирбейн дажып доозупкан. Өннүүнүң чедирген дузазы дээш күжүген четтиргенин сөглөп, кышка белеткеп алган үүргене-биле хүндүлээн.

Күжүген-биле байырлашкаш, Делбин-Кулак бир өннүктүг болганынга өөрүп, аян-чоруун уламчылап, ынак ырызын ырлап-ырлап чоруп-ла каан. Ол чоруп ора, суксай берген. Ырак эвесте хадыңнар аразы-биле агып чыдар арыг кылаң дамырак сугну көрүп каан. Мага хандыр ижип алгаш, хөл-бең шыкка андааштанып, кезек дыштанып чыткан. Ол аразында эрик баарындан:

— Чип-чип! Делбин-Кулак, мени сугдан уштуп ап көр!— дээн, хөкпеш оглунуң чалыңган үнү дыңналган.

Делбин-Кулак тура халааш, ынаар маңнаан. Хөөкүй хөкпеш оглу суг ижер дээш будук кырынга олурупкан. Будук хээп дүжөргө сугже молчурт дээн. Делбин-Кулак будук алгаш, олче сунган, оозу оон туттунгаш сугдан үнүп келген. Ынчангаш амы-тынып алган өннүүн ол өөнчө чалаан.

Хөкпеш оғлунуң уязы ыяш конгулунда болган.дизе-ле, нүң салган кызыл-тазын чооглап, база бир өңнүктүг бман-нынга өөрүп байырлашкаш, аян-чоруун уламчылап, ынй ырызын ырлал чоруп-ла каан. Бир-ле танывазы алаактап чоруп орган. Хенертен-не мурнундан:

— Үү-үү! Делбиң-Кулак, амы-тыным ап көр!— деп, алгыра берзе-ле, шагаан-теве деп ээремчик дузаанда туттуна берген ары болган. Күжүр ары канчаар-даа чүткээш адырлып чадашкан. А шагаан-теве хамык даваннарын агбайтып-каш, шураарының кырында келген. Карак чивеш аразында Делбиң-Кулак дузакты үзе шаапкаш, аткаар шурай берген. Ары амы-тынын алган өңнүүн өөнче чалаан.

Арының өө эрги кудук кажаазы болган. Өңнүүнүң салган амданныг чигирин чооглап, база бир өңнүктүг болганынга өөрүп байырлажып, аян-чоруун уламчылап, ырышоорлуг чоруп-ла каан..

Делбиң-Кулак бир көрүптерге, мурнунда даг дег улуг, узун хөлүгүр көк амытан диштерин шаарартып алган коргунчуг кылдыр хөрөктенген:

— Кайнаар улчуп бар чор сен, дайнам четпес майтак-пан?— дизе-ле, хортан бөрү бо туруп орган.

Коргун мөгүдээн Делбиң-Кулак аткаар шурай бергеш, дедир келген уунче магнапкан. А хортан бөрү ону сүрүп эгелээн.

Магнап ора, Делбиң-Кулак дуза чедиргени арының өөн көрүп каггаш алгырган:

— Сээм-сээм! Хортан бөрү мени тудуп чиир деп барды, дузалап көр, ары!

Өңнүүнүң үнүн дыңнааш, ары ужуп үнүпкен. Делбиң-Кулакка чоокшулап келгеш:

— Дүрген магнааш, кудук чарыынче кире халы!— дээш, бөрүнүң думчуунуң кырынга хонуп, шага каапкаш, дедир өөнче ужупкан.

Маннап орган хортан бөрү хенертен кыпсынчыг кылдыр алгырып, ыжык думчуун суйбагылаан. Кудукка келгеш, олбо долгандыр көрүп кылаштагылаан, чүү-даа көзүлбес. Кудукту барып бакылаан. Делбиң-Кулак дөвүн куду делбие берген орган. Ол дээрге, Делбиң-Кулактың сугда дүрзүздүр. Кончуг мелегей күчүтен сугда бодунуң дүрзүзүн көрүп кааш «менден өске бөрү олчамны хунаап чиир деп барды» деп бодааш, шурай-ла берген. Ол оон үнүп чадааш, суг тыртынып өлүп каап-тыр оо.

Хортан бөрүнүн өлгөнін­ге күжүр Делбиң-Кулак байыр­лап, дуза чедирген арыга четтиргенин сөг­лөп, ам-на төр­өөн алаагы­нче ыры-шоор­луг чанып­кан:

Хортан бөрү ам чок, до-до-дот!
Хостуг-шөл­өөн-даа мен, до-до-дот!
Ак-ла талым чөм­нөп чорууйн, до-до-дот!
Арыг булаам ижип чорууйн, до-до-дот!

Делбиң-Кулак ырын төндүргө­лек чорда, артында сиген шилиредир дагжаан. Хая көр­нүп келген, узун шиш хаайлыг кызылзымаар амытаян чиир­тим шартылаан:

— Кайнаар улчуп бар чор сен, далчырбан?— дизе-ле, аштаан дилги бо чылбыртып орган.

Делбиң-Кулак сыр­баш кыннып, бурунгаар карак-кулак чок маңнап-ла каан. Аштаан дилги ону сүрүп эгел­өөн.

Ол аразында дуза чедир­гени хөкпөш ог­лунуң чу­дуун көрүп кааш, Делбиң-Кулак алгырган:

— Сээм-сээм! Аштаан дилги мени тудуп чиир деп барды, дузалап көр, хөкпөш ог­лу!

Хөкпөш ог­лу өң­нүүнүң үнүн дыңнааш, ам-даа чадыкпаан чалгыннарын чайып, маңнап чоруп­кан. Делбиң-Кулакка кел­геш:

— Дүргөн маңнааш, хос чу­дук иштинче кире халы!— дээш, хөкпөш ог­лу Делбиң-Кулактың бирде мур­нунга, бирде соонга маңнап, шурагылаан. Аштаан дилги ону көрүп кааш, «ийи олчалыг болдум» деп амырай хона берген. Ынчалза-даа олары аңаа четтирбейн чу­дук хозунче кире халышкан. Дилги оларны сүрүп кирип­кен, ортузунга четкөш, оон ыңай чоруп чадааш, дедир чүтк­өөн база хоржок. Ол-бо чүткүп чыг­каш, аштаан дилги чу­дук иштинге албыгып өлүп калган.

Аштаан дил­гиниң өлгө­нін­ге Делбиң-Кулак байыр­лап, төр­өөн ыңак алаагы­нче ыры-шоор­луг чанып орган:

Аштаан дилги ам чок, до-до-дот!
Амыр-шөл­өөн-даа мен, до-до-дот!
Ак-ла талым чөм­нөп чорууйн, до-до-дот!
Арыг булаам ижип чорууйн, до-до-дот!

Делбиң-Кулак ырызын төндүргөш, төр­өөн алаагы­нче амыр-шөл­өөн чоруп-ла каан. Хенертен мур­нунга бир амы­танның хөлөгези көзүлгөш чи­де берген. Сезик ап өрү көрүп-терге, кырында чилби эзир чидиг, чиир­тим дыргактарын уштуп алган:

— Кайнаар улчуп бар чор сен, чишке дайнам?— дизе-ле, бо кылайтып бадып орган. Күжүр Делбиң-Кулак база маңнап-ла каан. Баштайгы дуза чедиргени күжүргенниң үңгүрүн көрүп каан.

— Сээм-сээм! Чилби эзир мени теп чиир деп барды, дузалап көр, күжүген!

Өңнүүнүн үнүн дыңнааш, күжүген үңгүрүндөн үнө жалаан. Делбиң-Кулакка чоокшулап келгеш чугаалаан:

— Кақпа дылының адаанче кире халааш чыдывыт!— дээш, боду дедир үңгүрүнче кире халаан. Чилби эзир октаан даш дег баткаш, хыл мойнун какпага үзе кактыргаш, өлүя каап-тыр оо!

Чилби эзирниң өлгенинге байырлап, дуза чедирген күжүргенге өөрүшкүзүн сөглээш, Делбиң-Кулак чанып чорупкан. Орук ара биеэгизи дег ырлап хөглөвээн, төрөөн алаагы-даа көзүлбес. Хөөкүй Делбиң-Кулак аза бергенин билип кааш, мунгарап, делбиң кулактарын суйбап, ыглап олурупкан. Ыглап-ла, ыглап-ла орган.

Ол аразында экизи көргөн, баштай душкан алдын-сарыг чалгыннарлыг ховаган ужуп келген. Делбиң-Кулакты көрүп кааш, кээргеп, сагыш човап айтырган:

— Хоп-хоп! Ховуй-хоп! Чүге мунгарап ыглап орарың ол?

— Сээм-сээм! Канчап муңгарап, ыглавас боор. Аза бердим — деп, Делбиң-Кулак ужуралдарны бирден-бирээ чокка төөгүп берген.

— Улугларның чугаазын дыңнавайн уш-баш чок чоруурга ындыг болбас ийикпе. Моон сонгаар ындыг чоруун каг!— дээш, ховаган чавыс ужуп, Делбиң-Кулакты эдертипкеш, оон төрөөн алаагынче чорупкан.

●
ОНДАР С Е Г Л Е Н М Е И

БАЛБАҢ-ХУНА

(Т о о л)

Шаг шаа бүдер шагда, шажын дээр делгерээр шагда үш иелиг Балбаң-Хуна чораан чүвөң иргин.

Балбаң-Хуна эртен үш иезин ээп-ээп алгаш, хүндүс Оьттаар-Хаязынга оьттап-оьттап, Ойнаар-Хаязынга ойнап-ойнап алгаш, кежээ Хонар-Чалымынга келгеш, үш иезин ээп-ээп алгаш, иелери-биле кады хонуп-даа турган чүвөң иргин.

Бир-ле хүн Балбаң-Хуна Оьттаар-Хаязынга оьттап-оьттап, Ойнаар-Хаязынга ойнап-ойнап алгаш, кежээ Хонар-Чалымынга келирге, үш незинин бирээзин бөрү чипкен болган. Балбаң-Хуна мунгарап ыглап-даа турган чүвөң иргин.

— Ийи иелиг мен-даа кайын тоор деп мен — дээш, күжүр ыглавайн барган.

Эртенинде Балбаң-Хуна Оьттаар-Хаязынга оьттап-оьттап, Ойнаар-Хаязынга ойнап-ойнап, кежээ Хонар-Чалымының баарынга келирге, ийи незинин бирээзин бөрү база чипкен болган. Балбаң-Хуна мурнундаазындан-даа артык мунгарап, ыглап-даа турган чүвөң иргин.

— Чангыс иелиг-даа болзумза, мен-даа кайын тоор деп мен — дээш күжүр база-ла ыглавайн барган.

Эртенинде Балбаң-Хуна Оьттаар-Хаязынга оьттап-оьттап, Ойнаар-Хаязынга ойнап-ойнап, кежээ Хонар-Чалымының баарынга келирге, чангыс незин бөрү ам база чипкен болган. Балбаң-Хуна ам-на дыка мунгарап, дыка үр ыглап-даа турган чүвөң иргин.

— Иелерим чок-даа болза, ам улуг те болу берген бодум мен-даа кайын тоор деп мен — дээш, Балбаң-Хуна туттунуп, база-ла ыглавайн барган.

Ынчап турда, Хонар-Чалымының баарынга пар чедип келген. Балбаң-Хуна парны көргөш, дыка коргуп, чалым баарынга сынны берген сириңейнип турган.

— Чүү деп мындыг амытан сен?— деп, пар айтырган.

— Күштүг-Күчүлүг Балбаң-Хуна дээрзи мен боор мен — деп, корга-корга, ынчалза-даа, эр аннып харыылаан.

Пар сести бергеш, аткаар дедирленген.

— Адаанда халаннаан чүңүл?— деп, пар айтырган.

— Сээң эьдинни сугар барбам-дыр — деп, Балбаң-Хуна парның сестип турарын көргөш, улам эр аннып харыылаан. Пар улам сестип дедирленген.

— Сегелинде халаннаан чүңүл?— деп, пар айтырган.

— Сээң чаанны чигеш, аксым үзүн чодар аржыылым-дыр — деп, Балбаң-Хуна ам кортпайн, улам эрестенип харыылаан. Пар элээн дедирленген.

— Бажында ийи шиштегер чүңүл?— деп, пар коргуп айтырган.

— Сени кезер селемелерим-дир — дээш, Балбаң-Хуна мыйыстарын чалымга шалый берген. Пар улам корткаш, дүрген-дүрген дедирленип эгелээн.

— Тур, пар, сени чийин!— дээш, Балбаң-Хуна парже да-ла берген.

Пар кортканындан үт-кут чок бурт-ла дээн. Балбаң-Хуна эр аннып каттырып чыдып калган.

Пар ол магнап бар чорааш бөрүге таваржы берген.

— Кортпас бодун чүүден корттун, деспес бодун чүүден дестин, пар?— деп, бөрү пардан айтырган.

— Ыттава! Дүгдө, чалым хая баарында бажында ийи селемелиг, сегелинде аксының үзүн аштаар аржыылдыг, адаанда эьг сугар барбалыг күштүг-күчүлүг Балбаң-Хуна дээр амытанга өлүртүп каар частым. Оон дескеш, баш сугар чер тыппайн чор мен. Бурган өршээ!

Бөрү каткызын туттунуп чадай-чадай чугаалаан:

— Араатаннар хааны мен дээр хиренде, чөгенчиинни, пар. Ам артында багай Балбаң-Хунадан коргуп чоруур. Оон үш чунма-иелерин мен чипкен болдур мен ийин. Бараал, Балбаң-Хунаны бодун чиптээл — деп, бөрү каттырбышаан чугаалаан.

— Мегелеве! Мен-не коргар мен — дээш, пар ойталаан.

— Эьдин кады чиир сен харын. Кортпа! Мээн эрезимни көр. Коргар болзунза, мойнувустан коштунуп алыыл — деп, бөрү бодунун эрезин парга көргүзөр дээш, парны көгүдүп, ээрежип эгелээн.

Пар корга-корга, бөрү-биле коштунчуп алган. Оон кош-тунчаа-биле Балбаң-Хунаже чорупканнар.

Балбаң-Хуна канчангаш көөр дээрге, пар бөрү-биле моюннарындан коштунчуп алган дуу кел чытканнар. Баштай Балбаң-Хуна дыжа корткан. Ынчалза-даа парның дем кортканын көргөн болгаш, оожургай берген. Чоокшулап кээрге, Балбаң-Хуна алгырган:

— Кончуг мегечи, бөрү! Менээ үш пар өрелиг ышкажың-гай?! Чоп чүгле чаңгыс пар эккел чыдыр сен?!— дээш, Балбаң-Хуна мыйыстарын чалымга казырады шалый-ла берген.

Пар ону дыннааш, бөрүнү сөөртүп алгаш үт-кут чок салып-ла берген.

— Ырзайдым, ырзайдым, пар!— деп, бөрү пат боорда алгырган.

— Ырзайганыңның кырынга ырзай!— дээш, пар-даа салып орган.

— Арзайдым, арзайдым, пар!— деп, бөрү база-ла пат боорда чыргыраан.

— Арзайганың кырынга арзай!— дээш, пар улам-на дүрген салып орган.

Ынчап пар хоптак бөрүнү боой сөөртүп каап-тыр оо.

А бистиң Балбаң-Хунавыс Оъттаар-Хаязынга оъттап-оъттап, Ойнаар-Хаязынга ойнап-ойнап алгаш, Хонар-Чалымының баарынга хонуп ап турган-даа чүвең иргин.

Ынчап чурттап турда, орай күзүн хөй телер, чуңмалар келирге, оларның-биле катчып алгаш чоруй барып-тыр оо. Тоол ол барды, мен бо келдим.

Шоодуглар

ВАСИЛИЙ МОНГУШ

ШАҢНАЛ

— Бистин коллектив чартык чылдың планын чедишкинниг күүсеткен. Бедик көргүзүглерни чедип ап, бүгүдеге үлегер-чижек болуп келген хоочуннарга болгаш өске-даа ажылчыннарга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илеретпишаан, эң шылгарап үнгеннерге акша шаңналдарны тыпсыр дугайында дужаал-биле таныштырарын чөпшээреп көрүнер.

Директор ынча дээш, столунун кырында чыткан хүрөң папканың иштинден саазын уштуп эккелген. Зал ыржым барган. Улуг бухгалтер, местком даргазы суглар шаңнал акшалар суп каан чагаа хаптарын директорнун чанынга эккеп салып бергеннер. Дужаалда ады үнген кижилер адыш часкаашкынынга үдеттирип алгаш, шаңналды ап турган.

— Ажылчы стажы эвээш, арга-мергежили шоолуг эвес-даа болза дааскан онаалдазынга карак кызыл, ак сеткилдиг аныяктарның бистин аравыста эвээш эвези кончуг өөрүнчүгдүр — деп, директор уламчылаан.— Олар дээрге бистин бүдүрүлгевистин келир үези, кол курлавыры-дыр, эштер. Ындыгларга шаңнал тыпсыр чаагай үлүг менээ таварышканынга амы-хууда кончуг өөрүп тур мен. Чазаныр цехтин ажылчыны, комсомолчу Сат Хымыс-оолду 25 рубль-биле шаңнаар.

Адыш часкаашкыны база катап дынналы берген. Хымыс-оол бажынын дүгүн суйбай тудуп чоруй бурунгаар базып бар чыткан. Ону шаннааны кончуг шын, халаптыг кызыл оол боор деп бир кижинин чугаалаанын ол кулааның ужу-биле дыннаан. Сүрээдээнинден директорнун холун тутканын, оон чүү деп баштактанганын ол орта ожаавайн барган. Дүрген-не дедир кээп олуруп алгаш, ам чүгээр оожургай берген.

Кожа олурган улус ооң холун тудуп, байыр чедирип каан. Хурал тарап үнүп турда Хымыс-оолдуң оң талакы холундан бир кижиче чедип алган. Көрүп кээрге кады ажылдап турары Шалык болган.

— Эки эзир тевер, кускун-сааскан дойлаар дээр болгай, дунмазы. Шаңналывыс демдеглээй бис, Хымыс. Магазинче халааш кел, херим аксынга манап турар мен. Че!— дээн.

Бя аразында «болчаг» кылган улустарның саны бешалды чеде берген. Бир эвес шуптузунга садып кээр болза шаңнал четпес, харын өреленип үнер апаарын Хымыс-оол билип турган. Бирээзинге саткаш, өскелеринге сатпаска олары өкпелээр болгай. Ынчап аайын тыппайн арам саар базып турда, хоочун мастер Бүрбү акый ужуражып келген:

— Бистиң коллективте эвээш эвес эки чаңчылдар бар. Ынчалза-даа багай чаңчылдар чок деп болбас. Мурнунда шаңнал алгаш, ону «чуур» дээр аарыг турган. Ам ол барык чок кылдыр узуткаттырган, ол хирезинде диленир, чылганыр кижилер бүдүү хайдынып чоруур чадавас. Оларга алыспа. Ажылчынның чоргаар адын ышкынма!— дээн.

Хымыс-оол магазинге баарын барган: авазынга платье кылыр пөс алгаш, арткан акшазы-биле таныжы уругга аржыыл садып алган.

Шалык баштаан кезек кижиче херим аксында таңныылдар дег манагызынып базып турган.

КАДЫКШЫЛ ЭКИЖЭЭН

Мээң кожам турган Дажы-Дамбаның кады элээн кошкак кижиче: чамдыкта оттулар бяжын-даа чарып чадай бээр, ижер суунга-даа четпейн баар. Анаа чаагайжыттырган квартира бээр дугайында айтырыг тургустунуп кээрге, ону коллективтин кежигүннери шупту бир үн-биле деткээн. Удаваанда эжимни чаа квартираже көжүрүшкен мен: ийи дугаар каът, ийи өрээл квартира, изиг, соок суг, ванна, газ бүрүн бар.

— Ам амыраан сен, чыргаан сен!— деп, эштери аңаа чугаалап, чаа оран-савага менти-чаагай эки чурттаарын сеткилдин ханызындан күзеп кааннар.

Бүдүн чыл иштинде көрүшпээн бис. Баар деп бодап турза-даа чедип чадашкан мен: эртен ажылче далажыр, кежээ бажынче озалдавазын кызыдар мындыг ышкажык. Долгартар дээрге кайывыста-даа телефон чок. Душ болуп дүүн

паркка бо ужуражы берген бис. Эштиң арын-шырайының экнизи хэлчок, базып чоруурун суг көөрге онзагай — тоттур чемненип алгаш, аалынче чанып чоруп олурган кас-биле дөмей-ле.

— Кадык тулган деп чүве сөс чокка-ла билдингир ышкажыл — дидим. — Чаа квартираның ачызы ол-дур.

— Шору, шору, күжүрүм — дээш, кижим сыйтыладыр каттыра-дыр. — Чартык чыл дургузунда эмчиже баш бакылавадым. Оглум биле мени каапкаш чоруй барган кадайым безин кадыым экижий бээрге дедир чеде берейн дээш чагаалааш туруп алган дивес сен бе. Ол аразында мени бир кадай-кыс база кудалап чедип келген. Бакка девидеп үндүм. Эрги кадайымны сургап-сургап олуртуп алдым.

— Мурнунда-ла ындыг бажыңче көже берген турган болзуңза шагда кадык турар ийик сен — дидим.

— Чугаажок, эш. Барган бажыңымның кранда суу болганчок-ла боглуп калган турар чүве болган. Анаа олурар эвес, ийи хууңну тудуп алгаш, квартал ажыр черде турар бажыңнарның кудуундан суглап шаг болган чүвени. Ажылдаар черим мурнундаазы ышкаш кожа эвес. Автобустаар апарган. Олче күш чок болзуңза кире албас сен — шенектер-биле иткилежип чоруурумга шыңганнарым сайзырай берген. Чамдыкта автобуска шуут сынмайн баар сен. Ынчан иезиниң төрүп берген ийи будунга ынаныр апаар — дорттап-дорттап базыптар сен. Чуртталганың мындыг-мындыг бергелеринге таварышкаш, ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес, хөделип эгелээн мен. Түннелинде кадыкшыл-даа экижээн, кадай-даа чанып келген...

ДАЗЫЛЫ ЧОКТА

Мыйгак-хараганны кызып-кылайып, кадыр черлерге ужуп-туруп чорааш, сыйып алгаш, сеңээ эккеп тудускан мен. Сен өөрүп четтиргениңни илереткеш, шил банкага суг куткаш, аңаа мыйгак-хараганны суккаш, соңга караанга салып алган сен. Каш хонганда кире бээримге, кадыр сынның үнүжү кедергей чараш чечектели берген турган ышкажык. Чыдын хөрек долдур харамдыгып киир тынып туржук мен.

Ынчан бистиң ынакшылывыс база-ла шак ынчаар чечектелип кел чыткан чүве.

Кезек үе эрткенде сээн бажының чаны-биле эртип чыт-каш сонгаже көөрүмге, мыйгак-хараган чок болган. Чечектер кадып калган, бүрүлөр хадып калган, артканын күзүрүмче үндүр октапкан болган сен.

Бистин ынакшылывыс салым-хуузу ол мыйгак-хараган-биле ояар болган: бичин када чечектелгеш, оңуп калган.

Дазылы чокта чүү-даа чүве канчап эчизинге чедир үнер боор...

КУЛЬТУРЛУГ КИЖИ

«Кандыг кижини культурлуг кижини дээрил?» деп темага дискуссия болур дээн чарлал эрткен-дүшкен кижилерни баш бурунгаар чалап турган. Ол кежээниң организацкчылары — комсомол комитеди биле клуб коллективи баш удур белеткел ажылдарын хоомай эвес чорудуп турган. Беседаны эгелээр кижини библиотека эргелекчизи Карамаа Донгак, санал бээр кижилерни база утпааннар: каш сөстен чугаалазыңза кандыгыл деп менээ сүмелээннер. Боданып алыын деп каан мен.

Карамааның чугаазы шынап-ла дыка солун болган: чартык шак дургузунда үзүк чокка уламчылап келген. Ол доозуптары билек, дискуссияны башкарып олурган Севзэн-оол бир дугаар сөстү менээ берген.

— Кандыг кижини культурлуг кижини дээрил деп беседа-ны дыңнап олура мен бистин суурда таныыр, билир эштеримни ийи бөлүккө бүдүү чарып олурдум — бир чамдызын культурлуг улустар аразынга аппараттар, өскелерин — культура чок азы культуразы куду улустарның бөлүүнге киридим.

— Сен бодуну кайызынга кирип алдың?— дээн үн дыңналган.

— Баштайгы бөлүктө мен — деп бодап турганым-биле харыыладым.— А мээң кадайым ийи дугаар бөлүктөн чайла-вас — деп немеп каан мен.

— Чүү дидир сен?!— дизе-ле кадайым дөө артында олуттан бо тура халып желир ыйнаан.

— Сен чоп мында ап четкениң ол, сени мен кежээки чем белеткеп чыт дээш үнген ышкакжык мен? Өг-бүлелиг херэе-жен кижини орай кежээ клуб кезип маңнап турган херээн

чүл?— дээш, хөлчөк мөн.— Культуразы куду дээнимниң хечречизи бо-дур, көрүп тур силер ыйнаан. Мээң чөпшээрелим чокка бээр магнап чүзү дээр силер...

Олурганнар чиңейни берген. Чамдык улус мээң кадайымга болчуп, өскелери мени шуут ажы-биле чемелеп, эн ылаңгыя уруглар буруудадып эгелээннер. Чугаалаар дээш белеткеп алган сөстөрүм баштан уштунуп чаштай берген. Дискуссия чогуу чүү болуп доозулганын билбес мен: индирден дүже халааш, кадайымның өштүндөн барып сегирип алгаш, алгыжып чоруй дашкаар үнүпкен бис.

АЛДАГДАЛ

«Кыстар чүгле чараш солдарга ынакшыыр деп билип чораан мен. «Зачем вы, девушки, красивых любите» деп ыр безин бар ышкакжык. Ам бодаарымга жончуг чазып чораандыр мен. Бодум шуут бүзүредим» деп, Солун-оол меңээ чугаалааш, маргыжып көөр сен бе дээниг сөс эреп, чиге-чиге, чидиг-чидиг кылдыр көргүлээн. Шошкуп бербезимге боду уламчылай берген:

— Мен чараш эвес кижин мен. Думчук дээрге бир арам-безерек. Карактар бир-ле хапыгыр чүвөлөр. Баштын дүгү дөңгөлчик бажында сизген ышкаш агбагар. Авазының төрүп берген бүдүжүн канчап канчаар боор. Ол хирезинде-ле бистин курстун «дангыназы» Ангырмаа меңээ ынакшый берген дивес сен бе! Халаптыг дидим төл-дүр: «Сен менче көрүмөс болзунза сеткил, чүрээм аймаарай бээр» дээн дивес сен бе. Дүүн оон төрүттүнген хүнүнге чордум. Белек кылдыр платые сөннедим.

Эшке аас-кежикти күзээн мен.

Ай-даа четпээнде Солун-оол база бирээни чугаалап келген:

— Кыстар мени бүдүштүг кижин деп чүвени ылап билип алган-дыр. Сээң чаңгыс суур чурттуун Надежда Хевек-ооловна мени шуут душтуум оол деп дорт адапкан дивес сен бе. Ангырмаам бар деп чугаалавадым. Уруг сеткили уян бооп болур. Белек жылдыр спортчу костюм тудустум. Хүлүмзүрүүн көөрүмге ынакшааны ылап уруг чорду. Ам та канчаар кижин мен ыйнаан...

Эшке алдагдал кылбазын күзээн мен.

Кезек болганда Солун-оол база бир уругга аржыыл белекке берген деп чугаа дыңналган. Ам база бир ынакшыл тыптып келгени ол чүве-дир аа. Мынчап чорааш мырыңай будулуп баары ол эвеспе моң. Эш-хууда чугаалажып көрбөс болза хоржок-тур деп бодап алган мен. Бир хүн лекция соонда общежитиеже чанып чоруп олура кижимге бо дужуп келдим.

— Белектер сунары кайы хире чоруп тур моң, Солун?— деп айтырдым.

— Ам шуут соксаан — дээш, улуг тынган.— Чайын студенчи тудуг отрядыга ажылдап алган хөрөңгим шупту төнгөн. Белек тутсуп турган уругларым ам менче безин көрбөстөр-даа-дыр...— дээш, өскээр көрө берген.

О Л Е Г С У В А К П И Т

БИР ХЕПКЕ ШАПТЫРГАН

1. БИР ФЕЛЬЕТОННУ ДОЛГАНДЫР

Бир-ле катап солунга үнгөн бе, азы радного дамчыткан чүве ийикпе, фельетон тыптып келген. Ында ажыл кылбас мангысталчак амыдыралдыг, ашааның төргүл-төрелин көрбөс, эш-өөр деп алгаш, акша-мөңгүнүг кижилер чыып, арага-дары ижер, оон кедерезе, улустун эзирийн ажыглап алгаш, эт-севи, дериг-херекселин, харын-даа акша-көпөсөн «часкаар» кадайны сойгалап шүгүмчүлээн. Ол, чамдык ындыг кижилерге, шынгыы дээштиг болуп, оларның дылын кижидип, будун маңнаттырыпкан. Эртенинде бистин суурга үр-чар чугаа үнүп, чамдык өг-бүлелерге алгыш-кырыш-даа болгулаан.

Ол-ла бүгүнү бистер, эш судунун жежигүннери, өөренип көргөш, улус аразынга меге сөс-чугаа үндүргөн хопчунун хоран дылын «кезерин» шиитпирлээн бис.

— Шыяда, чүнү-чүнү кылдыңар ынчаш, Одаар Онарочич?— деп, бир тырың кара оол четтикпейн айтыра-дыр. А мен оон ыңай уламчылап кагдым. Ону истеп-хынаарын барып-барып менээ дааскан дивес силер бе.

— Эжен-не бо, оон-оон?— деп, хоочун өңнүүм Саая хөө-реди-дир.

— Чү боор, оон ыңай дыңнаңар даан — дээш төөгүп-ле кагдым.

Бир бажыңдан бир бажыңче эргип чоруп-ла кагдым. Чо-рук чүге чогуур боор — ораашкан хендир-ле, ужу-бажы ты-вылбас. Беш хүн иштинде бажыңнар кезип, улус-биле чугаа-лажып келдим. Кым-даа өчүк бербес — кара шору. Ам канчаар, эш судунуң даргазы Монгуш Дадаровичиге барып айыткадым.

Даргам мени дыңнап-дыңнап, «Үргүлчү-ле бажыңнар кезип маннаар, бир-бир кижилерниң кадайлары-биле чугаа-лашкан, ылчыңнашкан, ыймакташкан орар» деп, сээн дуга-йыңда база чугаа тыптып кээп-тир деп мындыг. Артында-ла «ылчыңнашкан, ыймакташкан» деп артык сөстөр база кожуп алган деңер даан, хопчу дылдың хораны ол-ла чүве боор оң.

— Кандыг кончуг кадайлар боор, чүдээн ала — деп, бир бичежек уруг, база-ла сургуул уруг дийин, чөгенген шинчи-лиг чугаалай-дыр.

— Адырдан, Валя, чугаа үзе кирбеден — деп, чанында ак оол дилей-дир.

Сургуулдар база-ла шимээн чок бардылар. Чүгле мен хөөрөп ор мен. Моон сонгаар мени кым-даа үзе жирбезин дугуржуп алдывас.

— Ындыг эвес, кадайлар чыыжыңдан чыгза кандыгыл?— деп Монгуш Дадарович сүме дилеп, айтыра-дыр.

— Кадайлар эвес, хопчулар чыыжы дизе кандыгыл?— деп, хейде-ле ажынып, изиглендим.

— Чо-ок, ынча дээрге кайын болур, кадай-ла кижини бү-рүзү хопчу болур эвес. Ооң дөзү чаңгыс-ла кижиден үнүп турар болгай. Ынчангаш бистиң сорулгавыс — ону тып иле-редирин болгаш хемчээл чок дылды хемчээп, кеземчени көр-гүзери-дир. Далай чалгыы-биле эриктерни чундура шаап-каш, катап тыртылып кире бээр болгай, а ол ышкаш дам-чыыр чугаа бодунуң «ынча дидир», «мынча дидир», «ындыг дидир», «сени боор», «ону боор», «ол боор» дээн чижектиг чаштанчыларын чажыпкаш, тывылбайн баар — нарыны ын-да болгай.

— Ынчаарга ам канчаарыл ынчаш, чаштанчыга какты-рып орар бе?

— Чок, ынчап болбас херек. Өрттү хөрлээлевээнде өжү-

рер херек. Харын силер тывынгыр кижн болгай силер, кандыг-бир аргадан хереглеп көрүнөрем — дээш, Монгуш Дадарович үнүп чорупту.

А мен бажым туттунуп алган боданып ор мен. Хенертен бир-ле чүве сагыжымга кире хонуп келген — дораан-на бажынымче халыптым.

— Чү боор ол, ирем?— деп, артымдан бир оол айтырадыр.

— Удавас баажызын биле бээр силер, ытташпанар че, дугуржулгавыс бар ышкажыгай — дээш, хөөрөп эгеледим.

Сезиглелге алганым ийн кадайның бирээзинге чеде бээримге, ажылдап чоруй барган болду. Өскезинге баарымга, өөн буза шаптырган арылар дег, ёзулуг-ла чыыш — үй-балай чугаа изиг түлүк чоруп тур. Эжик ажык-даа болза, мени-даа эскерер ужур чок. Шала чоон-даа, сыйтылааш-даа, кургамзык-даа үннер кулаамче салгын дег, ужугуп кээп эгеледи:

— Сескеңмаа ажылдай берген ышкажыл. Бир каш борбак акша дээш ажы-төлүн каай-каай кончуун көр даан, чазыйлай берген амытан бооюн он, ашааның акша ажылда-вайн, алган кадайын азыравайн орган херээ чүл?

— А дем кымыйнын... бо Хажыттын сыңзыг, адыыргаан көрбөс силер бе, чү адам кылдыр бар шаа-биле каастанып алган аан.

— Дүүн кежээ Семис-оол ашак-кадай алгыжып турган ышкажыл, демги бир кожазынга ашаан күннээш аан.

— Канчыыр сугга улустар арагалап хонган түннелинде чогуш болган диведиве.

— А Сотпалар дег болза, чүү боор, хүнүнүң-даа болза, кинолап, театрлап базып турбайн канчаар, бажыңынга чүве кылыр эвес.

— Бо Иргит хурал-суглаа, хөй-ниити ажылы деп алгаш бажыңынга мырыңай олурбас ышкажыл, ооң-биле та чүнү чедип алыр чүве.

...Оларнын иштинде ол бажыңның ээзи кадай караандан чаш төгүлдүр каттырып, бирде быктын даянып каап, бирде човууртап каап хөөрөп олурар болду.

Ынчап турумда, дугуржуп алганым, бистин бүдүрүлге черинин эн эки ажылчыны, коммунистиг күш-ажыл цегинин бригадири Чечек биле мээң оглум Саша четкилеп келдилер. Оларның шимээнин дыңнааш, ол бажыңның ак хлеб чип

чыткан метпегер семис хавазы чирти берди, а кадайлар, аксыяче тебе тепкен чүве дег, шимээн-не бардылар. Мен уругларымга уткуштур чеде бергеш, оон ынай чоруптувус.

Баштай кирген бажыцымның чанынга чеде бээревиске, ооң херээжен ээзи автобустан чаа дүжүп чыдыр. Мен уругларымны бүдүү имнепкеш, кадайны хайгаарап туруп алдым. Чечек биле Саша ол кадайны көрбээн улус болуп, билбээченеп, аразында хөлчок хөөрежип, херим азыында турлар оң. Саша кара өжегерээн Чечекти дуглай туруп алырга, демги кадай бажыцынче безин барбайн, кудумчуну куураннадыр халып кешкеш, ол чарыкта бир-бир киж и ажилдыр, хураганнар аразындан оглун дилээн хой дег, мойнун шөйүпкөн, карактарын бирде аңгайтып каап, бирде сыгырартып каап, мал тураннаан киж и дег, көргөн тур.

Эртенинде Чечек биле Малбар-оол иелээн чырык хүндүс херим азыынга жады турганнар-дыр деп чугаа суур дыргын тарап үнген дивес силер бе.

— Сүлде-ле бо!— деп, солагай таламда оол алгырыпкаш, тадымады каттырып үндү. Ынчалза-даа ону өөрү дораан оожургадып, дугуржулганы утпазын сагындырып кагды. А мен оларже-даа кичээнге салбайн, чугаалаттынып-ла ор мен.

Хоп-чиптин чогуу кайыын үнүп кээп турарын шак ынчаар билип алган бис. Кыпсыкчызы — ажилдап турар, эртембиллиг-даа болза, алган акшазын арагаже болганчок-ла хуулдура кааптар, ийи-бирни ижипкенде, бажыцнар кезип, бир-бир кижилерге чыпшына каапкан маңап турда, ээжэ карацнаар, уругларны хоптаан кадай ол болган, а өөскүдүкчүзү — кан-кадык хирезинде ажилдавайн олулар баштайгы бажыцның ээзи Быгыннаар кадай болган.

2. КЕЗЕДИИШҚИН

Бот-боттарын таныжар-даа болза, өг-бүлезинге киржип көрбээн ийи кожа ужуражы берген. Хол тутчуп мендилешкеш, айтырышкан.

— Кайнаар баарың ол, Кадыгыр?

— Хаактаар болгай, хаптар бис бе?

— Хаагым бар эвес, ядараан.

— Каш көпей бергеш, ап алыр-ла болгай.

— Акша-шалың алыр үе келбээн — амды-бирин, дүкпүрүп-санаар аан, бар эвес.

— Хай-ла-дыр а, Бактангыр. Сени бодаан кижн болгай мен, болбазы ол чоор бе?

— Мени канчаар бодааның ол, Кадыгыр?

— Дүүн кедээр чорааш, бир шил кылаң-кара таарыштырып каан кижн мен, ону сээң-биле бүдүү барып чок кылыпса бе дээш ынчаарым ол-дур ийн.

— Па, арага ижер амытан-дыр сен але?

— Ишпес боор бе, чүгле кады-кырыырдан чажырап кижн болдур мен ийн.

— Кажар-дыр эвеспе, кулугурун. А ол аржаан сугну — кылаңмайны канчап черге каар боор, халчыптаалы. Эртениң-не баш эмнеп чаңчыккан болгаш бергедеп тур мен. Менде база үш төгерик бар. Анаа бирээден сада шаап алып бис бе?

— Ынчаар-дыр харын. Каям, бээр эккел, мен бүдүү садып эккэйн, а сен барып эде кеттинип ал.

— Ол-ла болгай, күжүр эрни! Чугаалыг-даа, сүмелиг-даа чүвөң-дир моң. Мооң мурнунда канчап билбейн чораан мугулай баш дээр сен мени, улуг-хүн санында хаактап чоруп каарыңга пат кайгаар кижн мен харын, ма, халывыг че.

* * *

— Фу, кандыг кончуг изиг чоор, кагып-суксап өлдүм. Демги чүвөңни ажыдыптас сен бе, Кадыгыр?

— Орук ара ижил туруп алырывыска эрткен-дүшкен чон бир чүвө дээр ыйнаан. Чаңгыс аай, мээниинге четкеш, чаа чөмнөнгөш, чаак суун сайзырадыр пактапсывысса эки эвеспе. Шынап уткан-дыр мен, кадайын харын канчап сени салыпты?

— Хаактаар мен дээримге каттырып-ла дүжүргөн, Кадыгыр-биле кады дээримге карарып-ла дүшкен, ынчалза-даа чассыдып, эргеледип каарымга, чаш уруг дөг, чаагымны суйбааш салыпкан де. Че, демги чүвөвисти бирги тиилелге дээш ажыдыптар бис бе?

— Дөө баалыкты ажарывыска-ла шилдерниң аастары боду-ла уштунуп чаштагылай бергилээр. Ам таптыг 2 шактыр, 3 шакта оон дедир эептер бис, а бажыңнарывыска имир-биле деңге изирниктирип чеде бээр бис, улуска билдирбези-биле аан.

— Ыраан аа. Канчап чедер боор, кончуумну көрбөс сен бе, көк суг дүшкен, а суксаарымны канчаар сен: ана өс-баар, өк-таалай кадар четти.

— Ажырбас оң, халып олур, Бактангыр, хаактарың сыылаар чүве көрбөс сен бе! Бир каш хере базыпсывысса чеде бээр бис — дээш Кадыгыр-даа сыг дээн.

Бактангыр-даа ужуп-туруп, дедир бадып, онгул-чингилге дүжүп, үүлезин барап-ла чораан. Ооң караанга шилде арагалар көстүп, «шымда-шымда» деп турганзыг. Кадыгырны көөрге чүгле холу караңнаар, хар бурлаар чүве болган. «Мени мурнай четкеш, кылаң-караны чок кылыптарыйна» деп бодааш, ол дөштү өрү бар шаа-биле чүткүдүп-ле орган: чилчи үстүп, тыныш бачыдап, караа шокараңнап, буттарында аар даштар баглагылап каан чүве дег чораан...

Баалык кырынга арай боорда үнүп келген. Баш дескинип, чүрек дүргедеп, соок чывардан карактарының кирбиктери хыраалап, донуп, шыырныгып келген. Эжин көөрге, ийде кара хая баарында чүктешкизин часкан, аяк-шынаан белеткээн орган. Куду бадарындан дидинмейн коргуп турган боду араганы сактып келгеш, ала караан шимгеш караш дээн. Соолаш-саалаш, чык-чак дээн — турар дээн, шимчетинмес болган.

Каткы үнгөн соонда Кадыгыр бо келген. Ол хөртүктен эжин ушта тырткаш, хая баарынга эккелгеш, аяк сунган.

— Чүл бо?— деп, Бактангыр айтырган.

— Изиг какао-дур, донуп-дожааш, изиргенип-дериткен кижини баштай мону ишпес болза хоржок.

— Ол база шын санал-дыр... Че, ам-на демги чүвевисти кудуптар болгай.

— Чо-ок, арай хоржок, өңнүк. Бертен орта чем чиген эвес бис, аш ижинге араганы аа бериптеривиске тырыкылаптып жалганывыс ол, каарганга дой болза канчаар, черниц черинге аан. Ынчангаш баштай тоттур чемненип алыыл.

— Ол база шын санал-дыр, кажар болдур ийин кулугуруң... Че, ам-на аптар бис бе?

— Бо-дур, күзээн чүвевис — дээш бир шил уштуп эккелгеш, аяк долдур куткаш, сунган.

— Охо, мөңгүн суу дег, арың ала! Че, Кадыгыр, ийиги тинлелге дээш илдик чокка аптаалы — дээш пактап-ла дүжүргөн, караа алараш, думчуу тырташ, эрни дөрбөш, арны бырыжаш дээн соонда тура халып келгеш, дүкпүрүп-ле дүжүргөн.— Чүл бо?

— Аржаан-дыр!

БЕЛЕК

Кожаларым-биле ында-хаая менди солчуп эртер боордан башка, чогум ханылажып чоокшулашпаан бис. Ынчалза-даа оларның ажылдап турар черин билир мен. Үстүвүсте — Үспес-оол совхозтун төп складының эргелекчизи. Адаавыста — Албас-оол ол суурда магазиннің садыгжызы. Ол ийи кожаларымның холдарында кара сумка халаңайнып чоруур, эртен көөрге, ол сумкалар ээлериниң холдарында чийги аажок көстүр, ишти куруг, ийи быкты соолбургай чоруур, а жежээликтей бүдүү көөр болза, үрүп каан шары сыңыйы дег, шартая берген болур.

Уругларым иези кожаларым-биле хөлчок найыралдыг. Чай-хос аразында кожаларыңга бара каапкаш, оларын мактал, аажок хөөрөөн чоруур. Бо удаада база ажылыңдан келгеш, бир аяк шай пактай каапкаш, чаңчыккан аайы-биле кожаларыңче ыңай болду. Удавайн дедир чедип келди. Оон арнын хөлгелиг кара булут дуглапкан дег, арай ширини үн-биле чугааланып эгелей берди:

— Улустун ашактары албастан ап шыдаар, чивестен чип билир боор чүве-дир. Кожавыс Албас-оолду көр даан. Ол садыгга кээр ховар барааннарның өртөөн бүдүү улгаттыргаш садыптар. Оон ботка ажыкты-даа, дузалыг таныш-көрүштү-даа тып алыр ышкажыл. А үстүвүсте Үспес-оол оон база дорадавас. Оон улуг кара сумказы куруг чорбас, бажыңыңга келгеш, ында «белээн» кадайыңга бүдүү хүлээди бээр. А оозу ашаан биске мактаар, эккелген чүү-хөөзүн адааргадып көргүзөр. Сен менээ чүнү эккээр-дир сен?! Ийи кожавыстың шыдал-быразын көрбөс сен бе? Чадаг чорбас — мунар хөлгелиг, чүзү чок дээр — дээш, кадайым менче, кандыг хары болгаар ирги дээңзиг, кезек кайгап алган олур.

— Кайывыс-даа мынчага дээр чоннун ажылын кылып чоруур-дур бис, ол биске аас-кежини берип турар ышкажыл, авазы — деп харыладым.

Аравыста чугаа оон ыңай шуудавайн барды.

Херээжен кожалары-биле өөм ишти чоокшулашкан тум, оон аажы-чаңы каракка көзүлдүр-ле өскерлип бар чыткан.

«Дарганнаар черинден эш-өөрге адааргадып көргүзүптер чүве канчал тывылбас чүвөл? Таан-даа чудуруувус чудук

алдынче супкан эвес бис, тыптынып, хайдынып көр даан, ачазы»— дээш, алаң кылгаш туруп берген.

Ававыстың алыксак-чиксек апар чыдар аажызын кандыг арга-биле чидирер аайын тыппайн, алаң кайгай берген, ажылдап чоруп тур мен. Бир-ле эртен үжен үш чыл дургузунда узанып келген дөжүмнү суйбап каап, ооң чанында боданып олур мен.

— Кады кыраан дөжүннү көрбээн эвес сен, канчап суйбап олурарың ол, дарган?— деп, гараж эргелекчизи эрнин шедиргеленчек үнүндөн сырбаш дидим.

— Хөйнү бодап, хөрээм-биле чугаалажып олурарым ол-дур ийин — деп баштактандым.

— Нарын дерилгелер кылырынга таарыштырган тергийн эки дөжү чагыдып эккелдивис. Ону бээр эккеп ал — деп, эргелекчи дыңнатты.

— Бо эрги дөжүнү канчаптар мен?— деп удур айтырдым.

— Бир эвес күзезинзе белек кылдыр ап ал. Үндүр бижиттинген дөжү-дүр — дээш, чаяңнадыр базып чорупту.

Кады кыраан дөжүмнү кадайымга белек кылдыр сунарын бүдүү иштимде шиитпирлеп алгаш, чүнү-даа кылырда дуза дилээр чаңгыс чээним Ойнаар-оолдуң машиназынга чүдүргөш, бажыңымның чадазының чанында дүжүрүп алдым.

Ажылындан кадайым келгөш, улуг кара дөжүнү-даа эскербейн, безин олче көрүнмейн эрте берди. Ол мээң «белээмни» шуут эскербээн, херекке-даа албаан хире. Безин чадаарда мону чүгө бээр эккелдин деп-даа айтырбас болду. Бажыңывысче киргөш бут кырынга тура, бир аяк шай пактай каапкаш, кожаларынче маңнапты...

...Бир-ле дүште чөмөнөп аар дээш бажыңымга келиримге, кады-кыраанымның арны-бажы кыза берген, аажок дөвөөн тур.

— Канчап бардың, авазы! Аарып-аржый бердин бе?— деп девидеп айтырдым.

— Кожаларымыс Албас-оол, Үспес-оол сугларның бузутуг чоруу илереп эгелээн-дир. Таныш-көрүштеринге белекке сунган чүвөлери билдине берген-дир. «Артык сеткил ара дүжер» дижири-даа шын-дыр. Даштын дөжүннү дүргөн-не ырадып көр, ачазы — деп, ам-на эскерип каан ышкаш, кадайым ыглаарының кырында келген чугаалаттына-дыр.

— Кады кыраан дөжүмнү белекке алдым. Даштын сери адаанга тургузуп алгаш, оглумну дарганнаарыңга өөредир

мен. Адазының мережилин оглу чоп салгавас деп?!— дээш, дөжүнү сери адаанче киирери-биле чээн-оолду дилээр дээш бажындан үнүп чыдырымда, «ачавыс база кажар болдур ийин» дээн кадайымның менээ чоргаарланган үнү дыңналып чыдып калды.

Культура болгаш уран-чүүл

АНАТОЛИИ СЕРЕН

КИНО БОЛГАШ КИНОКОМЕДИЯ ДУГАЙЫНДА

СЭКП-ниң XXVI съездизиниң материалдарында чогаадыкчы интеллигенцияның ажыл-херектериниң дугайында база чугаалап, олардан негелдени күштелдирер дээн.

Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында В. И. Ленин литератураның болгаш уран чүүлдүн ужур-дузазының дугайында чугаалап тура, «Социалистиг ниитилелге литература болгаш уран чүүл чүгле каш он-он муң кижилерниң эвес, чурттуң күжү болгаш келир үези бооп турар миллион-миллион ажылчын массаларның байлаа болур» деп чугаалаан¹. В. И. Ленин литератураны пролетариаттың партийжи ажыл-херээниң чарылбас кезээ кылдыр көрбүшаан, уран чүүлде «сагыш-сеткилди, угаан-бодалды, массаның күзел-чүткүлүн каттыштырып турар» күчүнүн барын эскерген.

Ленинниң өөредиин эдербишаан, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы коммунизм тургузуушкунунда кижилерниң идеялиг, угаан-бодал база эстетиктиг кижизидилгезинге чечен чогаал болгаш уран чүүл күчүлүг чепсек болур деп санап турар. СЭКП-ниң Программасында ол дугайында мынчаар айыткан: уран чүүл «миллион-миллион кижилерниң өөрүшкүзүн көдүрүп, база хей-аъдын кирип турар, оларның сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, оларның идеяларын байлакшыдарынга, база угаан-бодал кижизидилгезинге күчүлүг чепсек болуп турар».

Эрткен онгу беш чылдың дургузунда бистин чуртувустун литератураны база уран чүүлү чонга дыка-ла хөй ажыктыг, солун чогаалдарны берген. Ында чурттуң эрткен болгаш амгы үезин партийжи туруш-биле чырыдып, ниитилелдин

¹ В. И. Ленин. Чог. долу чыындызы, т. 12, ар. 104.

амгы амыдыралының чугула айтырыгларынче, коммунизмче шимчээшкинче кижги бүрүзүнүң кичээнгеин угландырып турар.

Социалистиг реализмниң литературазы болгаш уран чүүлү чурттуң бүгү-ле эвилелдешкен республикаларында бар. Совет эрге-чагырганың чылдарында бистин чуртувустун улустарының культуразы дыка бедээн.

Литератураның болгаш уран чүүлдүн ужур-утказын, совет кижиниң угаан-бодал кижизидилгезинге ооң ролюн СЭКП ТЖ-ның: «Литература болгаш чечен чогаал критиказының дугайында», «Совет кинематографияның моон соңгааргы хөгжүлдезиниң дугайында», «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажил дугайында» доктаалдарында бүгү тала-биле көргүстүнген. Партияның ол документизинде кол черни «Уран чүүлдөн эң чугулазы — кино» ээлеп турар.

Амгы үеде чурттуң үжен тос студияларының кино тырттырар шөлдеринде дыка хөй талантылыг режиссерлар, артистер, операторлар, үн операторлары болгаш өске-даа янзы-бүрү мергежилдин кижилери ажилдап турарлар. Олар уран-чечен болгаш документалдыг киноларны тургузуп турарлар.

Кинематография — уран чүүлдүн эң аныяк хевири болза-даа, кайгамчыктыг кинолар бисте бар. Чижев, С. Эйзенштейнниң «Броненосец «Потемкин», В. Пудовкинниң «Ава», А. Довженконун «Арсенал», Васильев алышкыларның «Чапаев», А. Зархи болгаш И. Хейфицниң «Чазак кежигүнү» болгаш өске-даа хөй-хөй кайгамчык киноларны адап болур.

Кинематографияның янзы-бүрү жанларының аразындан кинокомедия база онзаланып көстүп турар. Ол чиик, хөглүг жанрга ынак эвес көрүкчүнү тывары берге. Эң эки комедия чеже-даа чылдар дургузунда эргижиревес, көрүкчү-биле журашкан санында-ла ону өөртүр.

Уран чүүлге баштайгы базымны кылып тура, кинематограф бир дугаарында комедия хевирин тургускан. Луи биле Огюст Льюмверлерниң баштайгы «Суг чаштырткан суггачы» деп комедиязын сактып көрээлинер. Ында бүзүрээчел салчы кижги биле опчок оолчугашты көргүзүп турар. Комедияның маадырларының өвур-хевири ол үеде көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган.

Кинонун сураглыг ажилдакчылары Жорж Мельес, Макс Линдер, Мак Сеннет, Чарли Чаплин, Гарольд Ллойд, Бастер Китон, Рене Клер болгаш өскелер-даа боттарының чогаалдарына комедияның чаа хевирлерин тып турганнар.

Орус комедия тургузукчулары Бауэр, Владимир Гардин, Яков Протазанов, совет үениң сураглыг режиссерлары Лев Кулешов, Сергей Эйзенштейн, Всеволод Пудовкин, Александр Довженко оларның ат-сураа база көрүкчүлерге билдингир. Олар совет кинокомедияның таваан салганнар. Кинону үн чок кылдыр үндүрүп турган үеде непертээн «Кызыл четкерлер», «Аэлита», «Илбилиг кижиге», «Мистер Вестин большевиктер чуртунга элдептиг ужураалдары», «Торжоктан келген быжыкчы», «Байырлыг» болгаш өске-даа комедияларны ам-даа көөрге, көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырар. Ынчалза-даа совет кинокомедия үнүг апарган соонда, долу базым-биле хөгжээн.

Кинонуң сураглыг совет теоретиги, уран чүүлдүн доктору Р. Н. Юренев «Экранда каттырынчыг чүүлдер» деп номунга мынча деп бижээн: «Комедия дээрге чангыс жанр эвес-тир, ол хөй янзы жанр-дыр, ында уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери синген». Режиссер Р. Е. Славский «Экранда комедия» деп номунга ол жанрларны тодарадып көргүзерин база оралдашкан. Амыдыралчы комедия, музыкалыг комедия, улустуң комедиязы, фантастиктиг комедия, сатириктиг комедия дээш-ле Р. Е. Славский хөй ангы жанрларны тодарткан.

Оларның бирээзи — музыкалыг кинокомедиянын дугайында чугаалап көрейн.

Музыкалыг комедия — берге жанрларнын бирээзи болушаан, тургузукчу кижиден талантылыг чорукту, бедик мергежилди, шын шилип ап билирин, оюн-баштакты үнелеп шыдаарын, музыканы сайгарып билирин, комедиянын өске-даа хевирин-биле таныжып, актерлар-биле ажылдап шыдаарын негээр жанр болур.

1932 чылдың күзүнүндө Москвага кино ажылдакчыларының хуралы болган. Ону эрттирген чылдагааны — көрүкчүлөр кинокомедияга үн кириренин дилээн хөй санныг чагааларны бижээн чүве-дир. Режиссер Николай Эккитиң «Амыдыралче шынзылга» деп кинозунун үнү үнүп келген турган. А музыкалыг кинога үн черле чугула херек. Үнүг комедиялар эрги, солун эвес апарган киноларны солуп, аңаа шынар кирир уран чүүл болур дээрзин ук хуралга демдеглээннер.

Черле ынчаш үнүг кино ынчан чугула херек апарган. Баштайгы беш чылдың сорулгаларын чурт чедишикниңг шийтирлеп турган. Эргиниң артынчылары болгаш улустуң угаан-бодалдарында сиңниккен шаандакы багай чанчылдар-

биле демиселди Коммунистиг партия болгаш Совет чазак күштелдирген. Ынчангаш үннүг кинокомедияның ролю база улгаткан.

Баштайгы үннүг «Механиктиг өскерликчи» деп комедияның соон дарый, режиссер Игорь Савченконун «Гармонь» деп музыкалыг кинокомедиязы көстүп келген. Ону Александр Жаровтун шүлүглелинге үндезилеп тургускан. Ук фильмде чурумалдар элбек, маадырлар хөй турган болгаш композитор С. Потоцкийниң аялгазы-биле каастаттынган.

1934 чылдың декабрьда Григорий Александровтун «Хөглүг оолдар» деп кинозу экранга үнүп эгелээн. Кино уран чүүлүнүн хөй-хөй теоретиктери болгаш төөгүчүлери музыкалыг кинокомедияның эгезин ол деп санап турар.

Аныяк Григорий Александровтун «Хөглүг оолдарының» дугайында санал-оналдар янзы-бүрү турган. Маргылдаа-даа болуп турган. «Литературная газета» солун ону шүгүмчүлээн, а «Комсомольская правда» «Хөглүг оолдарга» байыр чедирген.

«Хөглүг оолдарны» тургузарынга сценаристер Н. Эрдман биле В. Масс, оператор В. Нильсон, сураглыг эстрада артизи Л. Утесов, аныяк артист Л. Орлова, композитор И. Дунаевский, шүлүкчү В. Лебедев-Кумач олар киришкеннер.

Янзы-бүрү бодалдар, чамдык удурланышышкыннар турза-даа, «Хөглүг оолдар» экранче үнген соонда, бистиң чурт-вуска-даа, даштыкыга-даа дораан алдаржый берген. Кинематографияның ийиги делегей делгелгезиниң үезинде ону Венецияга, Францияга, Америкага болгаш өске-даа чурттарга көргүскен. Ол кинону үндүрүп турар үеде «Нью-Йорк таймс» солун мынча деп бижээн: «Силер Москваны чүгле демисежиң, өөренип, ажылдап турар деп бодаар силер бе? Чок, чазып тур силер. Москва каттырып база турар-дыр. Ооң каткызының хөглүү кижилерни хаара тудуп шыдаары кайгамчык-тыр. Силер база улаштыр каттыра бээр силер». Делегей кинозунун сураглыг комиги Чарльз Чаплин мынча дээн: «Александров Америкага чаа Россияның оранын ажыдып берди. «Хөглүг оолдарны» көөр мурнунда американнар Россиядан Достоевскийни таныыр турган болза, ам улустун психологиязында чаартылгаларны көрүп кагды. Улус хөглүг каттыржып турар-дыр. Ол — улут тиилелге-дир».

Г. Александровтун дараазында фильмин «Цирк» дээр. Ында драманың чамдык кезектери, сатира, экстоптер, лири-

ка болгаш патетика база кирген. Ук комедияда көргүзүглер солун, улам чидиг апарган.

Фильмнин кол темазы — сөөк-язы ылгаар чорук-биле демисел. ССРЭ-ни бодунуң ийиги Төрээн чурту деп санай берген Марион Диксоннуң, ооң уруунуң дугайында кинода тоожуп турар. «Цирк» — чидиг, политиктиг, музыкалыг кинокомедия.

1938 чылда сураглыг совет комедиограф Иван Пырьевтин «Бай душтук» деп музыкалыг фильми үнген. Сатиралыг ийи комедия — «Өске кадай» болгаш «Күрүне дүжүмеди» деп киноларны тургускан И. Пырьев музыкалыг комедияже кирипкен. Ол 30 чылдарның колхозчуларының амыдыралын хандыр өөренип көрүп тургаш «Бай душтукту» тургускан. «Бай душтук» дээрге ажыл-ишке бердинген аныяк колхозчу кыс Маринка Лукаш-тыр. Ол бодунуң колхозунуң байлаа-биле байлак. Ол — чаа херээжен кижиниң овор-хевириң ында көргүскен.

Ол-ла 1938 чылда «Хөглүг оолдар» биле «Цирктин» автору хөглүг фильм «Волга-Волганы» тургускан. Хевир талазы-биле ол музыкалыг тайылбыр болур, а бот-тывынгыр уран чүүлден үндезилеттинген талант ында сиңниккен. Бюрократтарны сойгалаан сатира ол-дур. Ында эки болгаш багай талалар сегиржип алыр. Көрүкчүлөр ук фильмде кайгамчык актерлар Любовь Орлова биле Игорь Ильинский олар-биле ужуражырлар. Мелководск чурттуг биче дарга ол хүннерде тергиниң бюрократ Бываловтуң дугайында ында чугаалап турар.

Режиссер И. Пырьев 1939 чылда экранга база бир музыкалыг комедияны совет көдээниң амыдыралын езугаар тургускан. Ооң «Трактористер» деп фильми мурнуку «Бай душтукту» ханыладып көргүскени болур. Бир эвес бирги кинонуң маадырлары — шалыпчы колхозчу херээженнер техника аймаа чок, хол-биле бүгү ажилдарны кылып турган болза, «Трактористерде» маадырлар — механизаторлар. Көдээ ажыл-агый техниказын сиңгээдиң алган чалыыларның чарыжын ук фильмде көргүзүп турар. Марьяна Бажан деп кыстың бригадазы Назар Думактын удуртканы эр улустуң бригадазын чарышче кыйгырар. Ол күш-ажылчы маргыл-даага кыстар тиилеп үнер.

Хамаарышкан ажыл-хөрекке ээ-харысалгалыг болур чорук, күш-ажылга ынакшыл эргиниң артынчызын бүрүн ажып эрткен соонда илереп үнер дээрзин ук фильм көргүскен.

...Ыраккы Чөөн түктөн өде-чара, дидим аныяк кыс чедип келир. Найысылалдың удуртукчулары чаа, эгээртинемес күштүг ажылдакчының бодунуң организациязынга ажылдадып алыр дээш оралдажып эгелээрлер. Бо дээрге Константин Юдинниң 1939 чылда тургусканы «Ширийн чанныг кыс» деп комедиязының дугайында-дыр. Ооң кол утказы — бистиң чуртувуста ажыл чок кижичок, аныяктарның оруу кайда-даа ажык дээрзин тоожуп турар.

Музыкалыг кинокомедияларның шуптузун маңа санаары берге. Ооң данзызы үе эрткен тудум көвүдөп орган. Кайгамчыктыг көрүкчүлөргө сеткил-сагыжын хаара тудуп турар бо хүннерге чедир чоннуң кинолары болуп арткан комедиялар база эвээш эвес.

Музыкалыг кинокомедияның ат-алдары черле алгы. Ол жанрның онзагайы — кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрөп дээрзи кымга-даа билдингир. Сурагылыг композиторлар И. Дунаевский, Покрасс алышкылар, Д. Кабалевский, Т. Хренников, В. Соловьев-Седой, М. Блантер, А. Лепин, М. Фрадкин, А. Пахмутова, А. Петров болгаш хөй-хөй авторлар музыкалыг кинокомедияларны тургузарынга улуг үлүг-хуузуң кириген.

Музыкалыг комедияны тургузарыга оон монтажы улуг рольду ойнаар. Монтаж кылып турар режиссернуң музыка культуразы бедик болган тудум, кинонуң уран-чечени, база музыказы бедик үлегерлиг болур.

Музыкалыг комедияда чөрүлдээлерниң тургузуунуң дугайында каш сөс база артык эвес боор. Фильмде бүгү чөрүлдээлер кончуг дүргөн шиитпирлеттинер.

Музыкалыг комедияны хөгжүдөргө бүгү-ле байдалдар тургустунган. Кайгамчыктыг специалистер, режиссерлар, актерлар болгаш композиторлар чуртта эмгежок. Хөглүг, баштактыг, солун музыкалыг комедия чонга кажан-даа херек.

СЭКП ТК-ның «Совет кинематографияны моон сонгаар улам хөгжүдөр дугайында» доктаалында совет уран-чечен болгаш документалдыг фильмнер коммунистиг тургузуушкунга үлүг-хуузуң кириер, чаа кижини кижизидеринге улуг рольдуг болур дээрзин айткан.

Кино уран чүүлүнүң ажылдакчылары боттарынын чогаалдарына совет кижиниң омур-хевириң тургузуп, оон угаан-бодалының амыдыралын база бараалгадып турар. Уран чүүлдүң өске хевирлеринге бодаарга, кино амыдыралдың

совет овур-хевирин тодаргай, ооң кайгамчык чаражын ол хевээр кылдыр көргүзүп турар.

Бистиң чонувустуң тургузукчу күш-ажылы — совет кинонун кол угланышыкыны болуп хевээр артпышаан. Кинокомедияның музыкалыг болгаш өске-даа жанрлары ону бодунун дылы-биле көргүзүп турар.

Амгы үениң көрүкчүзү фильм бүрүзүнге онза негелделик көөр апарган. Ооң уран-чечен тургузуунче онза кичээнгейлиг. Бир эвес көрүкчү кижини фильмни сонургаваан болза, ону амыдыралдан хоорук кылдыр тургускан деп санаар. Ынчангаш совет кинонун тургузукчулары көрүкчүлерниң сеткилин хандыраар дээш долу күш-биле ажылдап турар.

ЭДУАРД ДОНГАК

СОЛУТТУНМАС СОЯН КЕЧИЛ

Чаңгыс кезектиг шии

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Монгуш Болат Борбаевич — совхозта рабочком даргазы, 55 харлыг.

Соян Кечил — бригадир, 40 харлыг.

Шивит Седен — кол зоотехник, 23 харлыг.

Назыты Ундургу — салбыр зоотехниги, 21 харлыг. Улусчу контрольдун төлээзи.

Монгуштун кабинетинде. Профэвилел булуңу тода көстүп, дарганын өрээлиниң дерилгези черле эки. Болат Борбаевич ажылдап олурар. Эжиң соктаан сөөлүңде, совхозтуң кол зоотехниги Шивит кире халып келир.

Шивит. Дыка-ла берге боор чүве-дир бо, Болат Борбаевич. Дүптүг чүве болза оюлгуже болду. Маңаа ажылдаа-ла алды ай болдум. Чеже шыдаар. Мынчаар бажы эъттенип барган кижилер-биле эптежип шыдавас мен. Бригадир хүлээлгезинден дүжүрер. Ол-ла. Оон өске арга чок-тур.

Монгуш. Ол кымны үндүрер-киирер деп эшкедеп туруп бердин, дом?

Шивит. Кымны боор. Шорулааш-Хем бригадазының удуртукчузу Соян Кечилди-ле болгай.

Монгуш (кайгап, карааның шилин ужулгап, зоотехникче ылавылап көөр). Кайы? Соян Кечилди бе? Орталанып көр,

даргажым! Ол дугайты сен байтыгай кым-даа ындыг аас эдип көрбээн чүве болгай. Ындыг бодал сээң бажыңга кайын канчап кирип келгени ол?

Ш и в и т. Киж и кайгаар чүү боор, Болат Борбаевич. Хоойлу-дүрүм кымга-даа дөмей чүве ыйнаан бо. Арагалап, ажыл шагы үскен, ол-ла-дыр. Кым-даа, чүү-даа шыдавас. Дүрүм, негелде чаңгыс чүве ыйнаан бо.

М о н г у ш (*шыңгыырап*). Баштай дыңнап алыңар. Силер бо чылын чаа институт доостуңар. Баштай ажыл-агыйны таптыг таныжып көрүп алыр. Кым, чүнү канчаар кылып турарын ыяк билип алыр болдур ийин, дарга. Оон башка хоржок. Аныяк киж и-дир сен. Чон-биле ажылдаары амыр эвес деп бил. (*Үзүктелишишкин*.) Кол зоотехник дээрге база амыр эвес ажыл, дарга. Арга-дуржулга ыяап херек. Сенде чүү боор. Ажына бербе. Адаң ышкаш ашак-тыр мен. Чоокта чаа дээди эртем чедип алган. Чон-биле ажылдап чорбаан. Теория бар харын. Анаа кым-даа маргышпас. Практика деп чүвең бар. Номда бижип турары бир өске, а херек кырында ажылды кылып, продукцияны бүдүрүп турары бир аңгы.

Ш и в и т. Болат Борбаевич! Силерниң-биле чөпшээрежир мен. Ынчаарга арагачылар-биле эптежиң, оларның бажын суйбап чассыдар мындыг мен бе?

М о н г у ш. Чок! Чок! Соора бардыңар, дарга. Силерни мен арагачылар, чалгаалар-биле амыр-тайбың, кожа-хелбээ ажылда дивейн-дир мен. (*Боданы бээр*.) Ла чоғум силер менде кандыг херек уржун кирип келдиңер? (*Соян Кечил кирип олурар*).

Ш и в и т (*Соянга*). Бо ажылчын комитетиниң даргазының өрээли-дир. Чүге соктавайн кирип келдиңер, Кечил Дыргакович? Барыңар! Бис мында чугаа кылып олур бис.

С о я н (*сири-кавы*). Амыр-дыр! Чуурга дагаа өөредип чытканын черле көрбээн мен. Ажылчын комитетиниң даргазының өрээли байтыгай райком секретарының безин эжиң менээ кажан-даа ажык. Чүү мындыг чылбыска тыпты берди. Көдээ ажыл-агыйга бүгү назынымны берип келген хоочун каадыр-дыр мен. Мындыг чүвелер киж и өөредип.

М о н г у ш (*үзе кирип*). Соян! Соян! Бо канчап бардыңар? Совхозтуң кол зоотехниги-биле бригадир ынчаар чугаалажып болур бе? Эртем-билиглиг зоотехникке чединенивиске амыраар уjurлуг бис. Бис мында бичиң чугаа кылып олур бис. Даштыгаа бичиң када манай кааптыңар. (*Оозу тоовас хире боорга, туруп келир*.) Соян Дыргакович! Даштыгаа бичиң када манай кааптып көрүңер. Маңаа болур чугаа силерге

база хамааржы бээр чүве. (Көгүдө аарак чоруй ону чедип алгаш дашкаар үндүрө бээр. Олудунга дедир олуруп алыр.) Херекти нарыдаткан херээ чок, дарга. Улус-биле ажылдап билириниң база бир аргазы ол-дур. Чамдыктарын көгүдөр, өскелерин коргудар дээн чижектиг аан. Оон башка удуртукчу кижиге дыка берге болу бээр. Ам чүү болганын чугаалап туруңар, эш Шивит!

Ш и в и т. Дүүн Шорулааш-Хем өрү чордум. Билбес эвес силер. Малчыннарның бир чай чок үези бо-дур. Мал чеми беткээр изиг-түлүк үе-дир бо.

М о н г у ш. Шын! Шын, дарга! Оон чүү болду? Шорулааш-Хемче аалдар мырынай чаа көшкөн. Ында оът-сиген чүү хире үнген чүве-дир?

Ш и в и т. Оът-сигенни чүү дээр боор. Алаактар иштинде аяңнарда сиген курлак чедип турар. Малчыннарның хуу малы сигенни чаза базып эгелей берген.

М о н г у ш. Адыр! Адыр, дарга! Шорулааш-Хемниң сигенни канчаар бис. Дөө-ле Таңды бажында сигенни аан. Ынаар машина-балгат чедер эвес.

Ш и в и т. Чүге четпес чүвөл, Болат Борбаевич! Мен малчыннар-биле чугаалаштым. Кыжын Шорулааш ишти эрте-ле булуктай бээр чер дидир. Ында сигенни Соянның бригаданың малчыннары хол-биле кескеш, трактор шанаанга белеткеп алыр. Кыжын баргаш сөөртүп алыр.

М о н г у ш. Ынча диве, дарга. Бо совхоз колхоз турда даргалап-даа турдум. Космосче кижилер корабльге олуруп-каш, ужудуп турар үе деп чүвени менден ыракта ажыр билир болгай сен. Ону бодап алдың ыйнаан.

Ш и в и т. Космостун Шорулааш-Хемге хамаарылгазы чүл? Шорулааш ишти дээрге космос эвес-ле болгай.

М о н г у ш. Адыр-адыр! Дедир барбаңар, дарга! Ол Шорулааштын шорулгактыг оруундан сигенни бир дугаарында канчап үндүр сөөртүп алырын бодап алган-дыр сен. Совхоз директору-биле ол дугайында сүмелештин бе?

Ш и в и т. Ийе.

М о н г у ш. Чүү диди?

Ш и в и т. Хоржок диди.

М о н г у ш. Ол ышкажыл. Хары чокка-ла айтырыг билдингир-дир.

Ш и в и т. Хамык ужур ында эвес. Совхозтун мал-маганы кыжын чудай бээр болза кол зоотехник харыылаар. Ындыг болганда мал чемин кайын ажаап алырын мен база билир апар мен.

Монгуш. Директор бирги ээ болдур эвеспе, дарга. Ол чүү дээр болдур, ооң аайындан эртип болбас. Оон башка парткомга, рабочкомга, көдээ Советтиң күүскомунга директор-биле кол зоотехникти эптештирер ажил тыпты бээр чүвээ!

Шивит. Директор хоржок дээн. Партком база боданыр болган. Рабочком база деткивес-тир. Районнуң көдээ ажил-агый эргелели менээ чөпшээрээн. Харын-даа деткээн.

Монгуш. Эргелел. Бээр дынна! Шорулаашта курлак ажып турар хөй сигенни чүнүң-биле ажаар сен.

Шивит. Хол-кадырлары. Малчыннардан бир-бир акша чыггаш, Кызылдан кадырлар садып эккеп берген кижин мен. Ону алыр ужурулуг улус чүве.

Монгуш. Бээр дынна, дарга! Мен манаа колхоз даргазы турумда бир солун черинден сен ышкаш аныяк оол келген. Москваның университетин доозуп турар кижин болган. Чурук тырттырар аппараттыг-даа. Хол-биле сиген кезип турар улуска чедире бердим. Шыккыладып тура хүнзээн. Корреспондент-даа чоруткан. Солунга чурук чок материал үнүп келген. Сөөлүндө ол аныяк журналиске ужуражы бердим. Эгелеп чоруур амытан-дыр ийин. «Сигенчилеринге аппарып бер» дээш эмге-хаяжок чуруктар ап берген. Экизин канчаар сен. Артында чурумал суг онза деп бил.

Шивит. Оон чүү болганыл?

Монгуш. Чуруктарың чүгө солунга үнмеди деп айтырдым де. «Бо шагда хол-биле кылыр ажил пропагандалап, агитастан болбас» — дээш редакторлар эрттирбейн барыптырлар. Чүвени билер улузуң ол-дур.

Шивит. Мен аңаа удур мен. Амыдырал билбес редакторлар-дыр.

Монгуш. Эшкедевейн көр, дарга. Херектиң ужурун тодарадып кириптээли. Чогум чүү болду?

Шивит. Шорулааш-Хемниң сигенин кезери-биле бригадирни чоруткан кижин мен. Дүүн аът тып алгаш чедө бээримге, бригадир чамдык малчыннарын баштап алгаш, хойтпак арагазын шурадып хүнзээн. А малчыннар боттары сигенин сарааттап алганнар. Трактор-шанаан база кылып ал-тырлар. Сарааттар ооң кырында.

Монгуш (боданып). Ажылдап кирипкен ышканыңар чул але? Че, ол-даа канчаар. «Куш оглун күзүн санаар» чүве болганда чүвениң түннели көстү бээр ыйнаан.

Шивит. Ажырбас, Болат Борбаевич! Шупту чүвени

өөренип көргөн чүве. Кымнын-даа эвес малчыннарнын боттарынын саналы ындыг чүве.

Монгуш (*үзе кирип*). Ам херектиң ужурунче кириптээли, дарга. Бистиң совхозта алдарлыг кижибиле канчап таарышпайн бардыңар?

Шивит. Дораан тайылбырладым, Болат Борбаевич. Малчыннарны баштап алгаш, үш хондур улаштыр арагалап келген. А шалыңы чоруп турар. Ёзулуг прогул-дур. Ындыг бригадир-биле ажылдап шыдавас мен.

Монгуш. Оожум, дарга! Кевин-херекчок черге улусбиле ол-бо джип турганының херээ чүл. Мени чүнү көрбээн деп сен.

Шивит. Оларның аайы-биле турар болза херек чүге бүдер. Соян дарга суг болза көңгүс ажыл кылбас кижидир. Ол бригаданың малчыннары организастыг-ла болгаш ажыл-агыйын боттары кылып турарлар.

Монгуш. Дарга! Шорулааш-Хемде бистиң бригадавыс чүгле районда эвес, республикада алдарлыг. Ону кым удуртуп турарыл? Кечил Дыргакевич Соян! Төл алыр талазы-биле районда бирги черде, а республикада бешки черде.

Шивит. Мен ол чедишкиннерниң кайын үнүп кээп турарын ылавылап алдым. Шаанда кукуруза хамык шөлдерни ээлеп турар үеде үрдүнчек маадырлар тыптып кээп турганын эки билир боор силер, Болат Борбаевич.

Монгуш. Эрте берген херектерни коптаргаш чоор. Ол кукуруза үезинде сен суг бичии чаш турдуң ыйнаан.

Шивит. Оозу шын. Эрткен үениң чазыгыларындан өөренири база чугула апаар ыйнаан, Болат Борбаевич.

Монгуш. Хоржок! Хоржок, дом! Кайы хамаанчок, херектиг-херекчок черже думчуун сугар болза назын кыска болур. Дыңнаваан, билбээн чүве-биле дөмей чоруур. Ол-ла! (*Соян Кечил кирип олуар.*) Кечил Дыргакевич бичии када манаптыңар! (*Үне бээр*).

Шивит. Өске чүүлдер-даа канчаар. Херекти дүрген үзе шиитпирлээр-дир, Болат Борбаевич. Соян Кечилди бригадир ажылындан хостаар деп туру мен.

Монгуш. Хоржок! Арагалапканы шын-дыр. Өске хемчегден бээр-дир.

Шивит. Черле шыдавас мен.

Монгуш. Директор шөлээде. Силер бөгүн ооң орнунда чүгле түр када болгай силер. Кайы хамаанчок болуп болбас.

Шивит. Ону база билир мен. Чүгле хемчээлинден кайын эртер мен. Шупту дүрүм ёзугаар.

Монгуш. Ада ёзу-биле чагыым, дом. Аныяк кижидир сен. Сенден келир үениң удуртукчузу үнүп болур. Адын аныяндан камнап өөренип алыр. Чон мурнунга изиг чоруун көргүспес. Кылык ботту човадыр. Бодан, дом!

Шивит. Хоржок мен. *(Бригадир кирип олурар)*.

Соян. Че, чүү болду? Бригада үнер дээш далажы бердим.

Монгуш. Адыр, дарга. Ам-даа бичин када манай каа-выт. Бүгү чүве эки болур. *(Бригадир үне бээр)*.

Шивит. Силерниң саналыңар чүл, Болат Борбаевич?

Монгуш. Соян Кечилдин чурук-хөрүү районда мурнакчылар аразында.

Шивит. Ол чурукту көөр безин хөннүм чогулу. «Бо мелегей чүвслер мээң кажар ажылымны билбес дээн» чүве дег шоодуп олурганзыг.

Монгуш. Партком, дирекцияны билир сен. Хурал-суглаа болган черге оон адын адавайын баар-дыр бе? Артында президиумга чалай кааптар ышкажык.

Шивит. Меңээ ооң херээ чок. Соян Кечилдин канчап мурнакчы апарганын билир мен.

Монгуш. Ону чоор сен, дом. Кадыын камнаар. Оон башка хоржок. Кевин-херекчок чүвелерже думчук суккан херээ чок деп чугааладым чоп.

Шивит. Бригадир хүлээлгезинден хостаар. Месткомнун чөпшээрелин кылып беринер.

Монгуш. Чүгле дужаал-биле кызыгаарланып кал, дом. Шыңгы доңгулда ол-ла. Эй, Кечил Дыргакович! Кирип кел! *(Бригадир кирип келир. Ол рабочком даргазының чанынга кожа олуруптар.)* Үш хонук иштинде шиме арагазы четтирип турган-дыр силер. Кол зоотехник соксадып чадашкан. Ында малчыннар мал чеми белеткээр деп турда бригадир дедир баштап турарга тааржыр бе?

Соян. Чээним оолдун кадайы оол уруг божупкан. Анаа байырлааш бичии узадыпкан кижиди мен.

Монгуш. Ол-ол. Че, бо дарганың кандыг хемчээл онаарын дыннап алыр-дыр.

Шивит. Шыңгы доңгулда! Дужаалды ам азып каар мен.

Соян *(чөдүрүп)*. Саазындан беринерем, Болат Борбаевич? *(Рабочком даргазы столундан ак саазын ап бээр. Бригадир карманнарын үжээрге, демир-үжүү чок болур)*.

С о я н. Демир-үжүүнөр хайырлап көрүндөр, дарга. Үнерин дугайында билдиришикин бижип берейн. Ажылдавас мен, ол-ла!

М о н г у ш. Адыр, Кечил Дыргакович. Дыка далаш бол-банар. Азы даштыгаа манай кааптынар. Бо дарга-биле бис бичин када дугуржу кааптаалы. (*Бригадир база катап үнө бээр*).

Ш и в и т. Үнзүн! Харын эки. Тулган ажылчын бригадир бар.

М о н г у ш. Хоржок дунмам. Бо кончуг кестиргениң райком кежигүнү. Дазылы быжыг. Райкомда удуртукчуларың сени улус-биле ажылдап билбес кижин деп түңнелге келзе канчаар сен. Ооң орунга мындыг саналдан кирип көрейн. Аас-биле сагындырыг. Ол-ла. Ооң-биле болгай аан. Ыт-шимээн үнмөс ужурлуг.

Ш и в и т. Хоржок!

М о н г у ш. Бодунга болзун дээш ынчап олур мен. Оол башка ооң менээ херээ-даа чок.

Ш и в и т. Каяа-даа болза четсин. Ооң канчап мурнакчы болу бергенин малчыннар безин билер. Салбыр зоотехниги-биле илереттивис.

М о н г у ш. Анаа-ла черге канчап мурнакчы болу бээр чүвөл?

Ш и в и т. Билбес-тир силер. Салбыр зоотехнигин келдир-тинер. (*Рабочком даргазы телефоннаар*).

М о н г у ш. Специалистер өрээли бе? Ында салбыр зоотехниги Назытыны чорудуптуңарам.

Үн үзүктелишикнин. Назыты Ундургу кирип келир.

Ш и в и т. Шорулааш-Хем бригадазында ийи кодан ирт бар. А херек кырында ол ийи кодан төрүүр хойлар. Энир чылын үскен хураганнарның ийи коданы база эр деп докумен-тиде айыттыңан. Ийизи артында бо чылын оолдап кыштаан. Чаш хураганнарның хөй кезин өлгөн. Артык хураганнар моон үнүп турар але, Ундургу?

Н а з ы т ы. Мооң мурнунда турган кол зоотехник ынчаар сүмөлээн. Ооң айы-биле ынчаар учётка кирип турган кижин мен.

Ш и в и т. Ёзулуг-ла карак чаап, күрүне мегелеп деп чүвө ол-дур. Прокуратураже кирир херек.

М о н г у ш (*девиден*). Эй, бээр кирип кел! (*Бригадир кирип келгеш, дарга-биле кожа олуруп алыр дей бээр*). Адыр!

Дүү ынаар олурун ал! (*Бригадир зоотехниктер-биле кожа олурун алыр.*) Шупту чүвени бээр дыннанар. Шорулааштыг бригадазында чүү болуп турарын партком, дирекция, рабочком билир. Ажыл-агыйга мурнакчылар херек.

С о я н. Хей чүве-дир. Билдиришикинни бижип берейн. Өске бригадирден тып алынар.

Ш и в и т. Шын-дыр! Бригадир кай баар чүвел!

С о я н. Ол-ла! Бижип берейн.

М о н г у ш (*шыңгыырап*). Оожумнап көр! Дыка ынчап эш-кедээр болзунза хоржок.

Н а з ы т ы. Бригадада хойжу Колчукайның хураганы бо чылын чүс четпес чүве. Канчап 102 болу берди, Кечил Дыргакович?

С о я н (*девидексен*). Билбес мен. Чаа бригадирден айтырып алыр силер?

Ш и в и т. Хар безни четпээн чаш хураганнарга чүге кошкар салып турган силер? Төрээн хураганнарнын хөй кезии кырылган. Ол дугайын учётка киирбейн турган-дыр силер.

С о я н. Мээн херээм эвес-тир. Чаа бригадирден айтырып алыр силер.

М о н г у ш (*девидеп, столду күш-биле шанчыптар*). Дыннанар! Ол чугааны маңаа соксадып каңар. Ам келир күзүн хураганнарга кошкар салыр болза бригадирни дораан шиидер херек.

Ш и в и т. Қыс хураганнарны эр кылдыр даңзыга кирип турганнарны база шиидер апаар.

Н а з ы т ы. Күрүнеге улуг когарал таварышканы дээш деңер даан.

М о н г у ш (*оожумнап*). Ол дугайында чугааны партком секретары шөлээден үнүп кээрге кылыр бис, дунмаларым.

С о я н (*чүвениң ужурунай ам-на билип каар*). Шын-дыр! (*Шивитче*) Дунмам!

Ш и в и т. Орталаныңар, эш бригадир! Кады төрээн чаш дунмаңар эвес-тир мен.

Н а з ы т ы. Кечил Дыргакович, мурнунда кол зоотехник-биле чүгле акым, дунмам дижир болгай силер. Специалистерге черле чагыртпас. Харын-даа оларны дужаап өөрөнгенинер шын.

С о я н. Дунмам дептерге канчап баар боор. Ат-алдарлыг акыңар аан.

Ш и в и т. Амы-хууда харылзаа болза шын-на ыйнаан. Ажыл үези-дир бо, эш бригадир.

Монгуш. Зоотехниктерниң оозу черле эки. Моон соонда бо даргаларны ады, адазының ады-биле адап чорунар. А бодунарның өөнерге, «дуңмамайлап» чорунар. Че, ол-даа ындыг-дыр. Бүгү чугаа маңаа калзын. Үш хонук иштинде шиме арагазы сүрүп билинмейн турганынарны ажыт-чажыт чокка чугаалап бериңер, Кечил Дыргакович.

Соян (*хөрээн ажыдып, сорук кирип*). Даргаларым силерниң шүгүмчүлелдиг сөстөринерни хүлээп алдым.

Монгуш (*амырап*). Шын-дыр, оо!

Соян. Седен Белекович! Ундургу Монгушевна! Чаңгыс удаа болган чүве, даргаларым. Чээним оолдуң кадайы оол уруг божупкан. Ооң доюнга чорааш бичии узадыпкан болдум. «Даай көргөш, чээн өөрүүр» дээр ышкажык. Чээним оол дүшкөн паштын арагазын каш хондур сөннепкени ол-дур ийин.

Назыты. Чаңгыс удаа эвес-даа ышкаш, Кечил Дыргакович?

Монгуш (*үзе кирип*). Ат-алдарлыг бригадиривис-тир. Чаңгыс удаа болган деп бодап алыылынар, даргалар.

Соян. Бажым ам-даа бузук эзер-биле дөмей-дир, даргаларым. Оон ыңай чээним оолдуң дунун божаан кадайының сарты болзун. (*Карманындан орту чедир ижипкен коньяк уштуп келир. Өскелери кайгай-ла бээрлер. Бригадир рабочком даргазының суглуг графининиң баарында үш стаканга араганы үлей кудупкаш, боду графин аксынга кудуп алыр*). Хөй-даа эвес чаңгыс дашка чүве-дир, даргаларым. Аптынар. (*Даргалары чүну-даа чугаалаар чай алынмаанда дашкаларны тутсунтар*). *Боду ижиптер. Монгуш далаш-биле чартыын ижипкеш, дашказын салып каар.*

Ундургу биле Седен база чүгле эриннеринге дээскеш, дашкаларын чажыра салып каарлар.

Соян (*база бирээни иже каапкаш, твист айы-биле танчылавышаан ырлаар*):

Шорулааштыг бригадазы,
Шору-ла атка четкөннейин.
Соян Кечил эвес болза,
Чоргаарланыр чүвенер чок.

Аастыгга аксын бербес
Аттыг-чарлыг күжүр бодум,
Мегелептер, кажарлаптар
Беш-ле чанныг Соян оглун.

Даргалар Соянче холдарын кожаңнадып айытқаш, сөөлгү одуругларны катаптаарлар:

Мегелептер, кажарлаптар
Беш-ле чаңныг Соян Кечил.

Соян уламчылаар:

Серенгилиг чоруур болгаш
Сериин сооктан доңмас-ла мен.
Серемчилик чораан болгаш
Силерлерге шенетпээн мен.

Даргалар:

Хынамчадан шуут үнген
Хырны долган Соян Кечил.

Соян уламчылаар:

Оттуг-ыяштыг чоруур болгаш
Орай соокта доңмас-ла мен
Оваарымчалыг чоруур болгаш
Оларларга алыспас мен.

Даргалар:

Оваарымча чокту мегелептер
Оптуг, кажар Соян Кечил.

Соян уламчылаар:

Қамгалаптар дөстүг болгаш
Харылзаазы быжыг-ла нийн.
Халап болбас, солуп болбас
Кажар чаңныг Соян Кечил.

Сөөлгү ийи куплетти катаптаар. Даргалар база музыка айы-биле чайганып эгелээрлер. Соян уламчылаар. Чүглө Шивиг хорадап, олуруп алыр.

Соян оглу алзыр болза,
Шорулааштыг дедир агар.
Башкы, соңгу кожууннарга
Мактал ады кайын турар.

(Рабочком даргазы, Ундургу четтинчикеш, гвистеп эгелээрлер, ырла-жырлар. Танцы үзүлбес).

Алдырбас-даа, туттурбас-даа
Алды чаңныг, аргалыг-даа
Солуп болбас, халап болбас
Шорулгактыг Соян Кечил.

(Сөөлгү одуругларны чүглө бригадир көрүкчүлөрже айыткаш, катаптаар).

Солуп болбас, халап болбас
Солун чаңныг Соян оглун.

Соян уламчылаар:

Халап болбас, солуп болбас
Қажар дарга мен-не-дир мен.

(Уңдургу биле Монгуш уламчылаарлар. Төлээ кирип келгенин танцылап, ырлажып турарлар эскербес. Чүглө Шивит бажын ковайтып келгеш, туруп мөндилежир дээрге, төлээ холу-биле имнептерге, ол дедир олуруп алыр. Ыры уламчылаар).

Өйү келзе, шаа келзе,
Өскээр чайлаар арган-даа чок
Контрольдуң төлээзинге
Кончуг таптыг илеткеп бээл!

Сөөлгү куплетти катаптапкаш, олар төлээже холун сунупкан ыт чок турарлар. Үн үзүктелинишкини элээн уламчылаар. Төлээ база аймап калган, кезек көрүп турар.

Төлээ. Ык. Ым. Хым! Экии, эргим эштер! (*Шивит туруп келгеш мөндилежир. Монгуш база*).

Соян (*хөйлеңиниң чеңи-биле арны-бажын чоттунгаш*). Бөгүн бисте бичии-даа чай чок ыңар. Қаш хонгаш концерт үндүрер деп турар улус бис.

Төлээ. Буруулуг болдум, эштер. Мен дыка чугула херек уржун келген кижии мен.

Соян. «Чугу-ла херек!» Концерт белеткели база чүүден чугула. Чай чок деп чугаалап туру бис.

Монгуш (*үзе кирип*). Бөгүн шынап-ла бисте бичии репетиция чүве, дарга. Дүн-хүн чок ажылдаар болгаш хоржок боор чүве-дир ийин бо.

Соян. Хоорай кижилери дег стол кадарып кааш, шак чеде бээрге чана кылаштажы бербес де! Сиген-ширбиинш ажаар чай чок үе-дир бо.

Төлээ. Ону билип туру мен. Мээң херээм бичии-даа саададып болбас ужурлуг.

Соян (*үнү дыңзып*). Бистинь сиген-ширбиинш ажаарывыстан чугула чүү кандыг херек бар чүвел. Қайын келген силер, аңар?

Төлээ. Қызылдан. Улусчу контрольдуң төлээзи кижии мен. (*Ол бөргүн азып кааш, папказын стол кырынче дыңзыг*

сала кааптар. Өскелер ыт-шимээни чидип, Соян черже кире берген чүве дег апаар. Чүгле Шивит тоомча чок көрүп турар).

Монгуш. Олуруңар, дарга. (Ээлдээ аажок сандай салып бээр).

Төлээ (сандайга-даа олурбас. Өрээл иштинге ыңай-бээр баскылап турар). Ажылчын комитединиң даргазы Болат Борбаевич Монгуш силер алы?

Монгуш. Шак ыңдыг, дарга.

Төлээ. Партком секретары, совхоз директору шөлээде. Ооң оралакчызы, совхозтуң кол зоотехниги Седен Белекович Шивит кайызы ирги?

Шивит. Мен мен ийин.

Төлээ. Аа! Силер де, дарга?

Монгуш. Ындыг! Ындыг. Ам совхоз директорунуң орнун төлээлеп турар. Бо болза бистиң мурнакчы бригадиривис Кечил Дыргакович Соян-дыр. (Соян чоргаары аажок, төлээже чүгле бажын согаш кылыр).

Төлээ. Шорулааш-Хемде хойжу бригадаңарның удуртукчузу де?

Монгуш. Шак ыңдыг. А бо дээрге, салбырның зоотехниги Ундургу деп уруг-дур. Фамилиязы Назыты.

Төлээ. Ундургу Монгушовна-дыр аа!

Назыты. Шак ыңдыг. (Мөгейип каар).

Төлээ (ыңай-бээр кылаштавышаан). Конторадан дарга баштыг улус шупту рабочком даргазында дээрге кирип келдим.

Монгуш (столда шилди чайладып кааптар деп Соянче имнээр. Соян шилди бүдүү, ап чыдырда төлээ доктаадыптар). Концертинер удавас болур хире бе, Болат Борбаевич?

Монгуш. Ыым! Удавас сигенчи бригадаларга көргүзөр деп турар улус бис.

Төлээ. Чүгле үжелээ деңер даан. Седен Белекович киришпес, чүгле комиссия кезигүңү болур ышкакжыл?

Назыты. Чамдывыс клубта чүве ийин, дарга.

Төлээ. Клуб шоочалаттынгандан бээр беш-алды хонган диштилер. Дидим болзун дээш эзеңгини база дыңзыдып ап турган ышкакжыл алы?

Монгуш. Чок! Кайын ыңдыг боор, дарга. Бо районда алдар-сураглыг бригадирниң чээни оолдуң кадайы оол уруг олчалыг болган...

Төлээ (үзе кирип). Аа! Демги Шорулааш-Хемде малчын Колчукайның аалының ишти-дир аа?

С о я н. Шак-ла ындыг. Ол оол мээң чээним болур кижиге, дарга.

Т ө л э э. Аваңарның кады төрөөн дунмазы де! *(Соян биле Монгуш удур-дөдир көржүрлөр)*. Сиген-ширбиеш ажаап, чай чок турар чонну дыка саададып-даа канчаар. Херекти дүрген доозуптар-дыр, даргалар. Силер база далажып көрүңер. Шупту олуруп саадаптааыңар!

Шупту олуруп алыр.

Бригадаңарда мурнакчылар кымнарыл, Кечил Дыргакович?

С о я н. Оларның саны хөй. Бо чылын эң тергини демги Колчукай.

Т ө л э э. Бригадирнин чээни мурнакчы болбаска кайын болур.

С о я н *(ужурун ам-даа билбээн)*. Муңгаранчыг ажилчын оол боор, дарга.

Т ө л э э. Дүн-хүн чок, хой соондан-па эдерип чоруур кижиге ыйнаан.

С о я н. Ындыг! Ындыг!

Т ө л э э. Өре-тудагдал-даа чок.

С о я н. Ык! Аьдын оор алгаш барган. Кажая баксырааш, каш хой өлгөн кижиге.

Т ө л э э. Мурнакчылар дугайында чугаа кылыр болзувусса дүн дүже бээр боор. Маңаа ол дугайын соксадып каардыр. Херективе чоокшулап көөр-дүр, даргалар.

(Төлээ папказын үжөп олурад. Саазыңар уштуп келир. Оларны эмгелей салып алыр).

Чүнүн-даа мурнунда Кошкарлыг-Баарында кыштагга турган бир кодан хойдан эгелээр-дир, даргалар. Ундургу Монгушовна! Салбырда төрүүр, төрүвөс коданнар дугайында боттарыңарның документиңер эккелиңерме?

Назыты үне бээр.

С о я н. Мээң бригадам дугайында база аңгы чүве ийин. Бо уруг орта билбес чадавас боор. *(Үнер деп баар)*.

Т ө л э э. Кечил Дыргакович! Олуруңар! Силернин бригаданар дугайында дыңнадыглар шуптузу тода бар. Олуруңар! *(Ол олуруп алыр. Назыты кирип келгеш, кыдыраажыңдан бир арынны ашкаш, төлээге ап бээр)*.

Төлээ. Кошкарлыг-Баарында кыштагга төрүүр кодан турган бе азы чаңгыс харлыг эр хураганнар бе?

С о я н (*дүрген-не*). Аңаа төрүвүс кодан кыштаан. Кыргааш, күрүне планынче кириптивис.

Төлээ. Ундургу Монгушовна! Ол эр хураганнар канчап бо чылын оолдап кыштааныл?

Н а з ы т ы. Ийе! Оолдап кыштаан.

Төлээ (*Монгушче*). Силерниң Шорулааш-Хем бригадының ирттери база төрүүр элдеп турган-дыр аа?

М о н г у ш. Төрүүр, төрүвүс коданнарны специалистер, бригадирлер эки билирлер. Мен-даа ында, мында ындыг кодан, мындыг кодан бар деп чугаалап шыдавас мен. Ажыл-агыйның ийи салбырында коданнар хөй-ле болгай.

Н а з ы т ы. Кошкарлыг-Баарында кыштагга бо чылын чарты эр, чарты кыс хураган кыштаан. Кыс хураган оолдап кыштааны шын чүве.

Төлээ. Силерниң ол дептеринерде ында кодан оолдавас дээн болгай, Ундургу Монгушовна. (*Шивитче*.) Кошкарлыг-Баарында тогду хой оолдап кыштаанын кол зоотехник чүү деп харыылаар ирги?

С о я н (*үзө кирип*). Бо Седен Белекович чаа келген кижги. Эрги кол зоотехниктин буруузу-биле ол коданнын чамдызы оолдап кыштаан чүве, дарга.

Төлээ. Халажы берген зоотехниктин анаа буруузу чүү ирги?

М о н г у ш. Чазыг-биле кошкар салыпкан дарга чүве депле турар улус чүве бо.

Төлээ (*Назытыже*). Хураган үзүлдезинин үезинде ындыг чазыгларны ийи салбырга үргүлчү кылып келген бе, Ундургу Монгушовна?

Н а з ы т ы. Чок! Мээн буруум ында чок. Кечил Дыргакевич-биле кол зоотехниктин ажылы чүве.

С о я н. Чок! Чүгле мээн эвес, шугтувустуң ажылывыс чүве ийин он. Рабочком-даа ол дугайын билир.

М о н г у ш. Кечил Дыргакевич. Чүге менче чууй каап олур силер. Мен ажылчын комитединин даргазы-дыр мен. Совхозтуң хураганының канчаар үстүнүп турганы менээ кандыг хамаан чүвөл. Мээн харыылаар ажылым аңгы. Ажылчынарның амыдырал-чуртталгазы, акша шалынын шын төлеп турар-ла болза мээн ажылым чоруп турары ол чүве.

Төлээ. Маргыжары болзун, даргалар. Шорулааш-Хемде хойжу бригаданар канчап мурнакчы болуп турганының дугайында ам менээ тодазы-биле билдине берди. Ам

база бир айтырыг. Ол Кошкарлыг-Баарынга кыштаан чарты эр, чарты кыс тогду хойларның төрүп турган дугайында учётка кирип турган бе?

С о я н (*дегийт-ле*). Ийе!

Т ө л э э. А документиде чок-тур.

Н а з ы т ы. Шын!

М о н г у ш. Ынчаарга ол төрөөн хураганнар канчап барган чүвөл?

Н а з ы т ы. Колчукайның адынга кирип турар улус болчук.

С о я н. Чүге ындыг боор. Меге чүве-дир.

Т ө л э э. Кошкарлыг-Баарынга кыштагның ээзи Кошкар-оол ирей. (*Ол туруп келир. Аай-дедир кылаштагылаар*) Колчукайның каты. Чамдык кижилер ам канчап мурнакчы малчыннар болу бергилээни силерге билдине берген боор аа, Болат Борбаевич? Ол дугайында маргышкан херек чок. Мында шупту бар. (*Саазын көргүзүп турар*).

М о н г у ш (*тура маңнап келир. Көрүкчүлөрже*). Бо кончуг хайлыг херекке кижиде даа былгажы бээрийне. (*Төлээже*). Ажылчын комитединде кылыр ажылдар-ла хөй. Хурал-суглаа, оюн-тоглаа дээш-ле баар болгай. Боларлар чүнү канчап, үүлгедип турганын шала эскербей турган кижидир мен.

С о я н. Болгааныңар, Болат Борбаевич! Совхозка мурнакчы коллектив херек деп чүвени кым тып эккелчик? Сактырымга силер-даа ышкаш силер.

Шупту туруп келген стол дээскиндир кылаштажып, бот-боттарыңче чая кааптарын кызыдарлар.

М о н г у ш. Чок. Ындыг эвес. Демги халажы берген кол зоотехниктиң-не ажылы боор. Ол дээрге специалистерниң ажы-чеми-дир.

Н а з ы т ы. Специалистерже дыка чууй кагбайн көрүңер. (*Монгуш ам чүнү чугааларын боданып турар. Улустуң байдалы аажок дүвүрээзинниг. Шивит олудунда олурар. Төлээ папказындан база бир саазын уштуп алыр*).

С о я н. Ийе! Ийе! Силерниң оңар шын, Болат Борбаевич! Специалистерниң ажылы-дыр. Ол-ла!

Т ө л э э. Ол дугайында маңаа тургаш халашкан зоотехниктиң тайылбыры бо-дур.

Соян биле Монгуш номчуй бээрлер.

Төлээ (*Назытыже*). Кошкарлыг-Баарынга кыштагга өлген хураганнарны үчөткә киирип турган силер бе?

Назыты. Чок!

Төлээ. Чүгө?

Назыты. Ол дугайында Кечил Дыргакович-ле таарыштырып турган кижини.

Шивит. Силер ыттавайн турган ышкаш силер, але?

Назыты. Ийе!

Төлээ. Анаа чеже хураган өлгөн ийик.

Назыты. Үженге чедир билир мен.

Соян. Чок. Чок. Анаа хөй хураган өлбээн чүве... Шупту меге чүве-дир.

Төлээ. Эрги кол зоотехнигинерниң тайылбырын номчуп алдыңар бе?

Монгуш. Ам-даа номчуп туру бис, дарга.

Соян. Мында арай мегелеп турар-дыр. Шупту чүвени менче чая каар сагыштыглар. Амыр-дыр. Ындыг белең эвес боор мен. Оларның ындыг тудуп каан далганы эвес-ле болгай мен.

Монгуш (*номчурун соксаткаш*). Кечил Дыргакович! Силерниң ындыг отка кагган сиир дег чаныңар бар ийин. (*Төлээже*).

Дарга! Бо дээрге райком кезигүнү-даа, черле ынчаш районда ат-алдарлыг кижини чүве. Чүвени бир янзы чугаалажып көрзе чүү ирги?

Төлээ (*кезек боданып тура*). Силерниң саналыңар чүл ынчаш?

Монгуш. Харынам. Бо дээрге чүгле чангыс эш Сояның херээ эвес болур чүве болдур эвеспе. Анаа бо суурдан хөй-ле кижилер каттыжа берип болур.

Төлээ. Сиген-ширбииш ажаап турар үеде артык чугаа ажылга шаптыктыг апаар. Дүрген чугаалай кааптыңар?

Монгуш. Бо херекти бир янзы көрзе эки боор, дарга.

Төлээ. Кандыг янзылыг ирги?

Монгуш. Амы-хууда, эш-хуунуң аайы-биле дээрим ол-дур ийин. Удавас директор-даа, партком-даа секретары чет-килеп келирлер.

Төлээ. Билип туру мен. Ындыг болза, силер Седен Белекович-биле иелдиривисти арттырып каап көрүңер.

Соян. Бо өрээлге дээриңер ол бе? Ам дораан үне бээлиңер. Даргалар маңаа база дургуржуп алзыннар. Че, Болат Борбаевич, Ундургу Монгушовна чоруптаалыңар! (*Үне бээрлер*).

Төлээ (олуруп алып). Олар база чүнү кылыр дээнин боттары шөлээн черге дугуржуп-ла турзуннар.

Ш и в и т. Чүвениң ужур-бажын ам-даа билбейн туру мен, дарга.

Төлээ. Ам канчаар. Ажыл-херек ужун комедия ойнаар ужурга база таваржы бээр боор-дур.

Ш и в и т. Бүгү чүве ол хевээр артып каары ол чүве ирги бе?

Төлээ. Канчаар дээриңер ол?

Ш и в и т. Бо Соян Кечил деп районнуң алдарлыг бригадири кижиниң кылып турар ажылынга дыка-ла таарышпас кижидир мен.

Төлээ. Мен база ол херекти сайгарар дээш келдим. Чагаа, хомудалдар келген. Чогум чааскаан эвес мен. Корреспондент эштиг мен. Ол ам Шорулааш-Хем чайлагларыңче малчыннар-биле ужуражып чорупкан.

Ш и в и т. Мен чогум чаа келген болгаш чүвени эки-ле хандыр билип чадаштым. Бо салбыр зоотехниги Ундургу Назытынын менээ чугаазы-биле алырга, районда байтыгай республикада дээре ажылдыг деп мактадып турар Шорулааш-Хем бригадазында байдал мээң бажымга безин сыңмайн чораан чүве-ле чорду.

Төлээ. Чүнү билип алдыңар ынчаш?

Ш и в и т. Он беш коданныг бригада чүве. Херек кырында үчөттө ооң чүгле ону төрүүр. Бо кыжын он үш кодан оолдап кыштаан. Демги чугаалап турарыңар Кошкарлыг-Баарында Кошкар-оол ышкаш кырган-дижең малчыннар көвей. Оларның кадарган хою төрүвөс коданнарга санадып турар.

Төлээ. Херек кырында ол коданнарда тогду хойлар оолдап турар. Оларның хураганнарын ол кырган-дижең кадарчыларның оглу, күдээзиниң алган хураганы болу бээр. Ындыг, але?

Ш и в и т. Ындыг.

Төлээ. Ынчаарга ону канчап бадыткап шыдаар бис.

Ш и в и т. Ында чүү деп!

Төлээ. Саналыңар дүрген кириңер!

Ш и в и т. Ундургуну база кожуп алып. Аныяк ирттерлиг аалдарның коданнарын санапкаш, кыс хойларны санаптар. Ооң соонда хамык чүве боду үнүп келир.

Төлээ. Ол Ундургу деп аныяк уруг боларның аайындан эртпейн турган хирелиг-дир.

Ш и в и т. Чогум деткимче бар болза дидим кижиди.

Төлээ. Аа? силер база бо херектин дазылын тура тырт-тылтар деп турган ышкаш-тыр силер аа?

Шивит. Чаа-ла дугуржуп турдувус. Чүгле Назыты «Күш четпес бис деп» дадагалзап турган кижн.

Төлээ (*папказын ажып олура*). Ынчаарга бо чылын Кошкарлыг-Баарынга өлгөн хураганнарның сан-чижээ, фактылары силерде бар ышкажыл?

Шивит. Шупту бар.

Төлээ. Колчукайның өлгөн хойларының база?

Шивит. База.

Төлээ (*туруп келир*). Ындыг-дыр, дарга. Мен-даа чайлагже хап олурайн. Ол аалдарга ужуражы бээр бис. Кежээ корреспондентини эдертип алгаш, Соян Кечилдин «чалалгазынга» баар бис. Анаа силер база келир боор силер аа?

Шивит. Ол дугайында чайлагга дугуржуп алыылыңар. Бөгүн малчыннар снген кезер ужурлуг улус. Ону башкарып-каш, силерге чеде бээр мен.

Төлээ. Ол дугайында база мында чагаада бар. Ажылыңарны дарый эгелептинер, Седен Белекович. Мен-даа чоруптайн. Байырлыг!

Олар байырлажып турарлар. Төлээ үне бээр. Шивит база чоруптар. Элээн каш хонуктар эрткен хирелиг. Хөгжүм үнү дынналып турда кэжегени хаап чоруй дедир ажыдыптар. Монгуш биле Соянның ыды дынналып кел чыдар.

Монгуш. Ол-ла болгай. Мээң бажымга хан кудар дээним шын-дыр. (*Холунда солун тудуп алган кире маңнап келир*).

Соян. Мен ынчан силерге чугааладым чоп. Ол караңгы карак шилдиг, сумка чүктээн сынзыг херээженни солун кижизи эвес ирги бе деп аан.

Монгуш. Оозу чүге хамаан чүвел. Ол кежээ дойну чүге кайы хамаанчок кыла бергениң ол? Артында кулаанда совхоз демдээ баскан хой өлүрген дээш дугаарын безин бижип кааптылар. «Дылың тырт!» — деп чагыдым чоп.

Соян. Хамык ужур сенде. «Камгалап аптар бис» деп-ле ёзуургап олурдуң чоп.

Монгуш. Камгалап алганывыс ол-дур. Чүве деп чүве өйлүг-хемчээлдиг болур ышкажык. Чоп эмин эрттирип турган сен.

Соян. Чок! Мен харыылавам мен. Силер мени күткүп турдунар. Ол «Ийистээр ирттерлиг бригада» деп фельетонда дорт-ла айытканын номчу. «Ажыл-агыйга мурнакчылар, мур-

накчы коллектив барын удуртукчулар дүн-хүн чок сактып, артында дүжөп удуур болу берген» дээн-дир. Ол-ла! Шак аңаа тептингеш, актыг болуп үнө бээр мен.

Монгуш. Орталан! «Солуттунмас Соян Кечилдин аталдары-даа алгып бар чораан. Ооң бажы шыыгайндыр ажылдап, учётка кыс хураганнарны эр кылдыр кииртип-ле турган. Артык хураганнар саны бажын ажып, төрелиниң аалынга кодан чыгыы хойлуг болу берген» деп каанын чүү деп бодап олур сен?

Соян. Чүүже! Чоп ындыг чүвө номчувадым.

Монгуш. Ма! Бодур! *(Солунун ап бээр)*.

Соян *(кезек номчуттунгаш)*. Ат-ла болган-дыр, Болат Борбаевич. Арга-сүмөң чүл?

Монгуш. Шыдавас мен. Харын-даа аңаа бодум адым кире беренинге мунгарап-муңчулуп олур мен.

Соян *(хорадап тура халыыр)*. Чүүже! Ынчанмайн ам харын! Мен бакка онаажы бээримге, ынчап оя кылаштаар бодап де! Мээн бригадамдан хой чивээн сен бе? Кол эмчи ийи удаа кадык хойга аарыг деп акт бижээнин уттуп алдын бе? Рабочком даргазынга сонгутканың демдеглек, аңаа өлүргөн хойларың актылары база бухгалтерияда болдур эвеспе.

Монгуш *(девидеп)*. Кечил Дыргакович! Херек чок чүвө үндүрбейн көр! Хоржок! Херек улам нарыыдаар.

Соян. Нарыыдазын харын. Чааскаан чүктөвөс мен. Эш-тиг-өөрлүг болурга меңээ хөглүг болур.

Монгуш. Кымнарны эш тырта бердиң?

Соян. Кымнарны че. Бирээде сени. Ийиде, директорну, үште партком аан. Ол караан хаптап, кулаан кумнап алгаш орбаан болгай.

Монгуш *(чанныр чыгыы)*. Орталан, дуңмам! Ынчап аттоол чүвө үндүрбе. Совхозтуң удуртукчуларының сээң саналың ёзугаар күрүне мегелеп турганы шын-дыр. Улуг дизе, шыңгыы донгулда. А сеңээ? Хоойлу-дүрүм ёзугаар. Алганчиген дээш-ле баар болгай.

Соян *(кылыктанып)*. Чүүже? Чаңгыс мен алган-чиген бе? Ыхыы! Салаа базып санап бээр мен. Соян оглунуң аксындан силер үнүп. Шуптузун тө каап бээр мен. Ол-ла. *(Алгырып.)* Билдиң бе? Ана, белинерден куспактангаш салдын-мас мен. Селеме-биле үзе шапса-даа салбас мен. Салбас мен! Салбас мээ-э-н!

Үнө халыыр. Монгуш бажын туттунуп, сандайга олурултар.
Көжөгө хаар.

Очулгалар

НИКОЛАЙ ТИХОНОВ,
Социалистик Күш-ажылдың Маадыры
1941 чылдың ноябрь.

КИРОВ-БИЛЕ ҚАДЫ ЧОР БИС

(Шүлүглел)

1

Қараңғылаан соңгаларлыг бажыннары
Халап кээрин дүжээн дүшке дөмейлежир,
Бүзээлеткен Ленинградты шуглап алган
Бүргег дүннүң сүрлүг-дүрлүг ыржымын аар.

Ыржым өйде сыылап улаан алгы үнер,
Ынаар-мынаар чаштырыгиче сыгыт кый дээр,
Невадыва бомбалар дүшкүлөп тур,
Нева хемде көвүрүглөр өрттенип тур.

Дүне када былдалыг ок частып турда,
Дүне када дээрден сыындыр халдап турда,
Кижиг кайгаар Ленинградтың дошкун дүне
Киров дарга хоорай эргип базып олур.

Бора шинель тонун кедип, дөгерингеш,
Полкуларны уштап-баштап баскан-даа дег,
Тулчуушкунче чиге базып чорааны дег,
Туразында хостуг базып чоруп олур.

Кызыл сылдыс бөрттүн хаваан чырыдып чор,
Кыпкан көс дег, жарактары чайыннап чор,
Ленинградтың кижилерин кээргевишаан,
Ленинградтың шериг чаңгы чоргаарап чор.

2

Нева хемнин кырын дургаар тацныыл турар,
Ленинградтың далайжызы тацныылдап тур.
Аныяк оол чазык-чаагай шырай-арны
Алыс улуг чоргааралды чугаалап тур.

Каспийиниң корабльдер орланнарын —
Кайгамчыктыг матростарын сактып туру.
Астраханьның шөлдериңге, Волга хемге
Аткылажып чоргулаанын сактып туру.

Аныяк оол көскү-хөрээн, арнын көөрге,
Адаанныгга алыспастың соруу көстүр,
Аттыг-чарлыг маадыр чорук күжү көстүр,
Аа-чаза өрттендир чиир чалбыыш көстүр.

Аныяк оол шериг бөргүн дүне када
Аттыккан ок херел-чырыы шонуптарга,
Чаңгыс-ла сөс «Киров» деп ат хавак уунда
Чаалыг шөлге шүглү бээрин көргүзүптү...

3

Бажыңнарга, херимнерге бомба дүшкен.
Бажыңнарның ойбак дүндүү көстүгүлээр.
Кижини кайгаар Ленинградтың дошкун дүне
Киров дарга хоорай эргип базып олур.

Кончуг эрес, ылап шынчы, шериг кижини
Хоорайны оожум-шөлээн кезип чору.
Шала дүне, ыржым өйдө соогу кончуг...
Завод ынчан шивээлештир сүрлүг көстүр.

Ажыл мында соксаал чокка чоруп турар,
Амыр-дыжы, удуур уйгу уттундурган,
Кайгамчыктыг үүлө кылган кижилериниң
Кастыктардан дамды дерлер сыстып турар.

Цехтерге частыр октар кылып турда,
Чеже катап чалбыыш тук бооп кыспады дээр.
Шагзырааш чоор, корткаштың чоор, шуудун хара,
Шалып-эрес ажылда-ла, нүүрүң бода.

Карак чивеш аразында улус чыглыр,
Кадаң ашак үнүп келгеш, чугаалай бээр,
Кадаң ашак аксы-сөзүн дыңнап көргөр,
Кадаң ашак өзээн өттүр мынча дидир:

«Сугзуг быдаа чемивис бооп турзун, харын,
Кара хлеб алдын ышкаш болзун, харын.
Каңдан шуткаан кижилер бооп кадыгар бис,
Чудагыже тулчуп тургаш, шүгүлү бээр бис.

Дайзын бисти күжү-биле ажып чадааш,
Дайзын бисти ашка чыгап алыр деп тур.
Ленинградты Россиядан чарар деп тур,
Ленинградтың кижилерин сүрер деп тур.

Ыдыкшылдыг Нева хемнин эриин орта
Ындыг халап кажанда-даа туруп болбас.
Далдаравас аажы-чаңныг орус чон бис,
Дайзынынга орус улус мөгеш дивес.

Дайын чепсээн фронтуга чаяп тур бис,
Дайзынның бүзээлелин узуткаар бис.
Киров дарга ады-биле адааньвыс
Кижини кайгаар түрлүг завод бистиң болгай».

4

Кижини кайгаар Ленинградтың дошкун дүне
Киров дарга хоорай эргип базып олур.
Чүдүп орбас, чагыртпас чон мында боорга,
Чүлдү-чүрээ чүүден артык амырап чор.

Совет улус төрөөн чер дээш тулчуп тургаш,
Соруу дендээр, күштүг боорга, амырап чор...
Чанын орта үгер-боолар огу дүжүп,
Частың октар черни буза тепсип туру.

Базып орда, чанын орта бомба дүшкөн.
Бажың чуурлуп, ыжы-бузу бургут диген.
Орус уруг хөмдүргеннер тынын аар дээш,
Отрядын баштап алгаш, ынаар маңнаан.

Хана буступ, дээвиң ойлуң дүжүп турда,
Хадаан кирбиң кулак шондур соп-хап турда,

Аныяк кыс амы-тынын артынга каап,
Албыкканнар уштуп аар дээш ынаар маңнаан.

Аныяк кыс караа муңгак, шириин болган,
Аныяк кыс шырай-арны хуула берген.
Буттарынга кадаг бо-ла шаштыга бээр,
Будулгактыг демир-дузак ораажы бээр.

Кайгамчыктыг чалыы чүрээ денди дидим,
Кадыглангаш, ызыртынган уруг болза
Киров аттыг районга төрүттүнгөн
Киж кайгаар орлан уруг ол-ла болгай.

Сүртедип кээр, хөгледип кээр чалыы кысты
Чүү-даа чүве базынчактап кайын шыдаар.
Киж кайгаар Ленинградтың дошкун дүне
Киров дарга хоорай эргип базап олур...

Казбектин харлыг баштыг сыннарынга,
Кадыг-берге демиселдин чылдарында
Дарга Киров совет шагны чарлап чораан,
Дайынчы бооп, суртаалчы бооп чурттап чораан.

Астраханьга ханныг хүннер тургулаанын,
Алаак-шөлге оттуг дүннер дүшкүлээнин,
Соккан-каккан селемелер кызаннаажын,
Согуш-содаа болгулаанын Киров билер.

Киров дарга коргары чок дидим чүрээ
Хилинчектин, бергелернин, айыылдарнын,
Ондактарнын, бергелернин, бачыыргалдын
Оруктарын чаза булгап эртип келген.

Большевикчи арыг-сеткил ынакшылын
Большевиктин эң-не сөөлгү ынакшылын
Ажылчынның Ленинградка берип чораан,
Аайын тыппас эмин эрттир ынак чораан.

...Қара хүннер, хугбайыраан, диргеп келген,
Хайлыг октар баштыңчыны ужуруп каан.
Амытан чон баштыңчызын хөөрүндүве,
Адазы дег, таныжы дег, үдеп кааннар.

Киров дарга бистер-биле артып калгаш,
Аравыста ажыл кылып, кады чору.
Киров дарга күштүг адын сүзүк кылгаш,
Ажылчын чон маадыр сорук кире берген.

5

Калбак-делгем кудумчуда онгар, дозуг,
Хаалгаларның аастарында оңгу-шивээ.
Кижини кайгаар Ленинградтын дошкун дүне
Киров дарга хоорай кыдыын эргип үндү.

Араатанзаан немецтернин лагерин,
Агаардыва шуужуп турар чырыткыны,
Өштүглернин ужар-хеме салбаңнаажын,
Өрттүн дүне чалбыыш одун көрүп туру.

Автоматтар дүлөйдөдү тарбыдадыр.
Аттыккан ок, кылыш ышкаш, агараш дээр,
Ында-мында арттырып каан танкылар
Ышталгылап, көстелгилеп чыткылаарлар.

Улуг-хырным боова-биле тоттурунар деп,
Уруунарны менээ бергер, хойгарайн деп,
Дамчыктанып удуур черни беринер деп,
Дайзын көгүп, хоорайдыва шургуп туру.

Кадайларның дүктүг тонун хунаап кеткеш,
Кавындылаар бооларын шыгаай туткаш,
Озаңналдыр базып каапкан тараа шөлден
Оптуг дайзын коданыңче халдап туру.

Дайзынның үптээр диген оруун дозуп,
Дайынчы чон — бистернин чон халдап кирди.
Хыдыкчыже граната арнып алгаш,
Кырган ашак тулчуушкунче база кирди.

Бирээзинде «Төрөөн чурт дээш!» бижип кагган,
Бирээзинде «Киров» деп ат бижип кагган
Танкалар хөртүк харлыг тараа шөлден
Дайындыва, тулчуушкунче шуужуп кирди.

Үгер-боолар улай-улай дааштап турда,
Үптекчилер — немештерни узуткаар дээш
Ленинградтың тергийн берге дүнесинде
Ленинградтың кижилери тулчуп кирди.

Динмиттелген дайынчылар кызыл тугу
Тиилелгениң тугу-биле дөмейлешти.
Кировтуң сүрлүг ады Ленинградтың
Кижилерин — полкуларын баштап чору.

1941 чылдың ноябрь.

Бистиң календарывыс

УЛУСТУҢ ЧОГААЛЧЫЗЫ

(С. К. Токаның 80 харлаанынга)

Партия болгаш күрүнеңиң көскү ажылдакчызы, тыва чечен чогаалдың үндөзилекчилериниң бирээзи, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Салчак Калбак-Хөрекович Тока бо чылдың декабрь 15-те 80 харлаар турган.

Тываның алдарлыг оглу Салчак Калбак-Хөрекович Тока 1901 чылдың дошкун кыжынында Каа-Хем районнуң Мөрген деп хемниң аксында эрги чуртка төрүттүнген. Токаның амыдыралынга аар-берге, түрөгделдиң чылдары кара чажындан-на эгелээн. Ол эр болу бергиже чедир Каа-Хемниң орус, тыва байларынга хөлөчиктеп чораан. Ынчангы Тывага чурттап чораан орус тараачынарның уруглары-биле кады ойнап, оларның дыл-домаан өөренип ап, чогуң орус чуртунда чүү болуп турарын бичии Тока биле берген. Ол кызыл партизаннарның хөдөлишкенинге киржиң, аңгы демиселиниң база бир талалакчызы апарган.

Токаның иези Тас-Баштыгнын яды-түрөңги амыдыралын «Араттың сөзү» деп сураглыг номда тодаргай бижип көргүскен. Шаандакы Тываның байдалы база Тас-Баштыгнындан бичии-даа өөндөлөвөс. Шынап-ла Тыва чурту уё-човуур, эри-шаажыны хөй-ле

чылдар иштинде көрүп келген. Чүглө Октябрьның буянын херели ындыг амыдыралдан чарып алган. Тываны Совет Эвилелинге катгыштылары база ону социализмнің чырык оруунче чайлаш чок аппаары эрес-дидим, мерген угаанныг кижилер чок болза кайын болдунар деп. Ындыгларның бирээзинге Салчак Калбак-Хөрекович Тока хамааржыр. Ол бодунун чурттап эрткен амыдыралының хөй кезиниң марксизм-ленинизмнің идеяларының херек кырынга боттанышыккы дээш демиселге берген. Ол кадыг-дошкун эрткен дээрзин төөгү чугаалап турар.

С. К. Тока 1929 чылда ТАРН ТК-ның секретарына соңгуткан болгаш 1933 чылда ТК-ның Чингине секретары болу берген. Нийтиел хөгжүлдезиниң капиталисттиг үе-чадазын ажа халааш, социализмче дорт кирген, хожудаңгай чуртту башкаларына канчаар-даа аажок улуг бергелер турган. С. К. Тока КУТВ-ка (Чөөн чүк улустарының коммунисттиг университеди) өөренип тура, Маркс, Энгельс, Лениннің номналындан өөренип алган чүүлүн ажил-амыдыралдың практиказына ажыглап, ук идеяларга шынчы болуп, Тываны социализмнің оруу-биле хөгжүдөр дээн сорулгазын эчизинге чедирип шыдаан.

Салчак Калбак-Хөрекович Тока ТАРН ТК-ның Чингине секретарына соңгуткан сөөлүндө биче буурай деп ададып чораан Тыва чуртунуң улуг орус улус-

биле харылзаазы дыка быжыккан. Социализмче оруктуң чүглө эжини ажып алган республиканың экономикактиг быжыгышыккынычче кичээнгейни угландылары-биле кады ооң культура хөгжүлдезинче херин базымнарны кылыры негеттиниң келген. Арат чоннуң аразындан хувискаалдың херээнге ханызы-биле бердинген кадрларны шилип ап, оларның ССРЭ-ге эртембилиг чедип алырына Тока канчаар-даа аажок улуг ажилдарны кылып чоруткан. Чогум-на шак ындыг шынчы коммунистер чуртунга чанып келгеш, чаа амыдыралче хөгжүлдениң таваан салчып, буянын ажил-ижин амга чедир уламчылап чоруурлар.

Тываның үлетпүр-бүдүрүлгези эге базымнарны кылып эгелээн, көдээ черлерге МАЭ, МЧАЭ-лер тургустунган. Чавыт бажыңарда улаан-булуннардан даштыккы хевири шымбай көрүштүг-даа, эге болгаш долу эвес ортумак билигнің школалары туттуңулаан. Бижик билбес чорукту узуткаар дээш демисел бичин-даа соксам кынмаан. ТК-ның ол үдеги ажилчорудулгазының кол угланышыккынары ындыг турган. Ону Чингине секретарь билдилин-биле удуртуп турган.

С. К. Тока ТАРН ТК-зының Чингине секретарына 1944 чылга чедир ажылдаан. Тываның ССРЭ-ниң составына киргениниң сөөлүндө СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарына амыдыралының сөөлгү хүүнеринге чедир ажылдап келген. С. К. Тока

СЭКП-ның XIX—XXIV съездилеринин делегадынга, СЭКП ТК-ның кежигүнүнүң кандидадынга каш удаа сонгуткан. А партия-ның XXIV съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүңге сонгаан. Ол 1945 чылдан эгелээш, ССРЭ-нің база ажылчы чоннар депутаттарының область Советиниң, а 1961 чылдан Тыва АССР-нің Дээди Советиниң депутаты.

Совет чазактың хүн бүрү дузаламчызының ачызында чаа Тывага улус ажыл-агыыйның хөй-хөй адырлары шапкын хөгжөөн. Национал хевирлиг, социалистиг утка-шынарлыг культура тургустунган. Ооң хөгжүлдезиниң төөгүзүңге С. К. Токаның кириген үлүү улуг.

Салчак Калбак-Хөрекович Токага Совет күрүнениң база ленинчи Коммунистиг партияның мурнунга ачы-хавыязы дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскан. Ленинниң че-ди болгаш ССРЭ-нің хөй орден-нери, медальдары-биле шаңнаан.

Салчак Калбак-Хөрекович Тока партияның болгаш күрүнениң көскү ажилдакчызы боордан аңгыда тыва чечен чогаалдың хөгжүлдези дээш улуг күжүн үндүргөн. Ол тыва прозаның үнде-зилекчизи. Төрүмелинден чечен салым-чаяанныг чогаалчы улустуң аас чогаалы, орус классиктиг база совет литератураның байлак арга-дуржулгазын шиңгээдип ап, сураглыг чогаалдарны уттундур-бас омур-хевирлер дамчыштыр тургузуп шыдаан.

Салчак Тока баштай орус

чогаалчыларның шүлүктерин тыва дылче очулдуруп эгелөөн. Ооң соонда чогаалчының очерктери, шиileri парлалгага көстүп келгилөөн.

Калдак-Хамар артын, сынын Казып алза, аштап алза.

Хартыга дег чычаан мунгаи,

Хала чокка халдып ашса — деп, чоннуң кожамык аянынга баштай бижөөн ырызының амга чедир чаа шинчи аян-биле ырлаттынып турарының чылдагааны тодаргай. Чүге дизе, авторнуң келир үеге бүзүрели, тура-соруунуң чон-биле сырый харылзаазы ол каш өдүругларда сиңниккен. Ам Танды-Ууланың чөөн талакы сыны — Калдак-Хамарлап БЕЛазтар, КАМазтар, икарустар хала чокка маңнап ажып турар апарган.

Чогаалчының «Тывадан ССРЭ-же чораанывыс», «ССРЭ-ге бистиң көргөн, билгенивис», «Хөлечиктиң човулаңы», «Дыштанып турарым» деп очерктери 1931—1934 чылдарда «Шын» солунга парлаттынган. «Хөлечиктиң човулаңы» сөөлүндө барып «Тос чадырда» деп ат-биле чогаалчының сураглыг трилогиязының эге үндезинин салган. Ооң соонда «Каргыга чорааным», «Билчиңей ашак» деп очерктери парлалгага көстүп келгилөөн. Ук чогаалдарга малчын араттарның амыдыралында, ажыл-агыыйында чаа чүүлдерни чоннуң бөдүүн дылы-биле номчукчуга чедирип турган.

Салчак Тока — тыва драматургияның эгелекчизи. «Херэ-жен», «Узун-Кара, Семис-Кара», «Үүр даргазынга үш чыл болдум»

(Дөңгүр-оол) деп шиелери үжөн чылдарда кестүп келгилээн. «Дөңгүр-оол» ам тыва литератураның классиктиг чогаалы апарган.

«Херээжен» деп шииде тыва херээженнерниң революция мурнунда аар-берге амыдыралын көргүскен. «Дөңгүр-оол» деп социал комедияда революсчу серемчилелди күштелдирериниң болгаш кижилерге камныг болурунуң идеяларын сиирген.

Тывага колхоз тургузуушкунунун эгелээнин, тыва болгаш совет угустарның бузулбас эпнайралының дугайында «Боттанган күзел» деп шииде чугаалап турар.

Чогаалчының «Араттың сөзү» деп трилогиясы делегейниң 20 ажыг дылдарынче очулдуртунган. Романда үжөн чыл дургузунда болган болуушкуннарны төөгүп турар. Ооң бирги, ийги номнары бежен чылдарның эгезинде болгаш орту үезинде парлаттынып үнген. Үшкү ному «Чаа Тыва» деп ат-биле 1964 чылда парлаттынып үнген.

«Араттың сөзү» тыва улустуң намдар-төөгүзүнүн дугайында ном. Биргизинде революция мурнунда чоннуң аар-берге амыдыралын, ийигизинде аңгы демиселниң чидигленип өскээнин уран-чечени-биле чуруп көргүскен. Ынчаарга үшкү номда Тываның Совет Эвилелениң составына киргенинге чедир амыдыралды чу-

гаалап турар. Уж чогаалдың бирги ному дээш авторга ССРЭ-ниң Күрүне шанналын тывыскан.

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Салчак Калбак-Хөрекович Тока уран сөстүң дузазы-биле чонну кижизидер, ону бурунгаар, чаагай келир үеже кыйгырар хүлээлгезин хүндүлүү-биле күүседип чораан хөй-ниити ажылдакчызы. Чогум-на ындыг идеялар ооң хөй-хөй чогаалдарында долузу-биле сиңниккен. Тывага социалистиг чаартылгалар, коммунизмче бурунгаар шимчээшкинер дугайында «Ада көрбээнин оглу көөр» (1963), «Күш-ажылдың Маадыры» (1962), «Хайыраканчылар» (1971), «Чоннуң оглу» (1972) болгаш өске-даа чогаалдарында бижээн.

Салчак Калбак-Хөрекович Тока тыва литератураның социалистиг реализмниң методунун принциптеринге чөленип сайзыраарыңга улуг рольду ойнаанындан аңгыда республиканың Чогаалчылар эвилелениң быжыгып сайзыраарыңга улуг ачы-дузаны чедирген. Чогаадыкчы кадрларже кичээнгей салып, оларга камныг болурунче, ажылдаарыңга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш хемчеглерни ап келген. Ол тыва чогаалчыларның улуг, биче хуралдарыңга доктаамал киржип, аныяк тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруктарының дугайында бодунуң санал-оналдарын кирип чораан.

ДОПЧУЗУ

Кызыл-Эник Кудажы. Партия-биле кады бис, чон-биле кады бис . 4

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Алдан-дургуннар. (Романдан эге). Даа поян Дугарны гудар	14
<i>Кара-оол Натпий-оол.</i> Шагдаа. (Тоожудан эгелер)	22
<i>Куулар Черлиг-оол.</i> Ырга чаяттыгнан. (Тоожудан үзүндү)	29
<i>Салчак Тамба.</i> «Амыргалаар». (Тоожудан эге)	35
<i>Көжелдей Монгуш.</i> Кушкаштаарның төлү. Чечен чугаа	38
<i>Алексей Арапчор.</i> Чечен чугаалар. Даайынын хулүмзүрүү. Ийн ужуражышкын	49

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Хөңнүмде от	52
Хосталганын дайынчызы	53
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Хендергемге келгенимде	54
<i>Леонид Чадамба.</i> Хүннүң чогуум маадыры	56
Сөөлчерде	57
<i>Александр Даржай.</i> Чонум нүүрүн бодаар-дир мен	58
Аъттар шниткели	59
Кызыл-Дагда шыпшың	60
Кожам кызы	61
Эскериглер	62
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Доза турар	63
Кандаашкын	64
Бөдей өгнүң эжиин дамчып	65
Үелерин бодаарымга	66
<i>Салчак Молдурга.</i> Тайбың албан солдаттары	67
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Алдын назын	69
<i>Владимир Серен-оол.</i> Иртыш эриниге	70
Хамнаарак	—
Чулук үер үезинде	71

<i>Игорь Иргит. Амыдырал дөстери-дир</i>	72
Чайның чаңы	73
<i>Тюлюш Хураган-оол. Авайымның эргеледин</i>	74
Апрельде	—
<i>Лидия Иргит. Тоовазымза</i>	75
<i>Кара-кыс Мунзук. Дынгылдай-ла, Улуг-Хемим</i>	76
<i>Салчак Сарыг-оол. Четтирдим, эш Расул</i>	76
<i>Биче-оол Монгул-оол. Тожу чорваш</i>	77
<i>Антон Уержаа. Эртинем хэй</i>	78
Комбайнер кыс	79
<i>Маады Болат. Мөңгө деп чүл?</i>	79
Айдыс чыдым тынып аарлар	80
<i>Куулар Суттүг-оол. Төрээн бойдус чылыг кускаа. (Өөрлөш шүлүктөр).</i>	
Таалал дышты хайырлады	80
Суг	81
<i>Артык Ховалыг. «Аныяк шаам хаяларга халып эрткен...»</i>	82
«Оран делгем, херин болгаш кажанда-даа бол...»	83
<i>Зоя Намзырай. Саян сынның бизенинде</i>	83
Дуруяалыг-Шөл	85
Күзүн	86
Эргип келир куштарым	87
Чайгы дүне одаг кыпсып	88

ОЧЕРКҖТЕР

<i>Салчак Чигжит. Дидим чүрек</i>	89
<i>Куулар Аракчаа. Үжен бешки чазы</i>	94

ТЫВАНЫҢ НАЦИОНАЛ-ХОСТАЛГАЛЫГ РЕВОЛЮЦИЯЗЫНЫҢ 60 ЧЫЛ ОЮНГА

<i>Леонид Чадамба. Шуулган</i>	99
<i>Михаил Пахомов. Чыргалаңның херели. (Хоочуннун сак-тышкыны)</i>	104

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Олег Сувакпит. Аяс дугайында</i>	113
1. Аттары	—
2. Чугаалары	115
<i>Экер-оол Кечил-оол. Чаңгыс хуннун походуңга</i>	117
Чайны манап	118
Хөглүг чаштар	—
<i>Саяа Таспай. Инелик</i>	119

<i>Борис Чюдюк.</i> Хунай болгаш өскелер-даа. (Тоол аяны-биле)	119
<i>Анзалбаа Ооржак.</i> Карала	123
Щенне	—
<i>Комбу Бижек.</i> Элдестиг чурук	124
Анай-Хаак	—
<i>Артына Сарыг-оол.</i> Өөр-өнер уруглар бис	125
<i>Түлүш Карыма.</i> Делбин-Кулактың ужуралдары. (Тоол)	125
<i>Ондар Сеглеңмей.</i> Балбац-Хуна. (Тоол)	129

ШООДУГЛАР

<i>Василий Монгуш.</i> Шаңнал	133
Кадыкшыл экижээн	134
Дазылы чокта	135
Культурлуг кижиги	136
Алдагдал	137
<i>Олег Сувакпит.</i> Бир хенке шаптырган	
1. Бир фельетонну долгандыр	138
2. Кезеднишкин	141
<i>Минний-оол Ондар.</i> Белек	144

КУЛЬТУРА БОЛГАШ УРАН ЧҮҮЛ

<i>Анатолий Серен.</i> Кино болгаш кинокомедия дугайында	147
<i>Эдуард Донгак.</i> Солуттунмас Соян Кечил. (Чангыс кезектиг шини)	153

ОЧУЛГАЛАР

<i>Николай Тихонов.</i> Киров-биле кады чор бис. (Шүлүглел.) Очул.	
М. Б. Кенни-Лопсан	172

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

Улустуң чогаалчызы	178
--------------------	-----

УЛУГ-ХЕМ, № 48

На тувинском языке

Фотографии из архива издательства и Тувинского краеведческого музея им. 60-ти богатырей.

Редактор издания *Э. Л. Донгак.* Художественный редактор *М. Ч. Чооду.*
Художник *М. Ч. Монгуш.* Технический редактор *А. А. Чернова.* Кор-
ректоры *Г. Н. Бише-оол, В. Б. Норбу, Х. Х. Сюрюн-оол.*

ИБ № 376. Сдано в набор 1.10.81. Подписано к печати 20.11.81. ТС 01296. Формат 60×84^{1/16}. Бумага № 2. Печать высокая. Гарнитура литературная. Печ. л. 11,5. Усл. печ. л. 10,7. Уч.-изд. л. 10,12. Цена 75 коп. Тираж 4000 экз. ТП 1981 г. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 1.

75 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ